jaarboek oud utrecht 1973

50 jaar oud utrecht

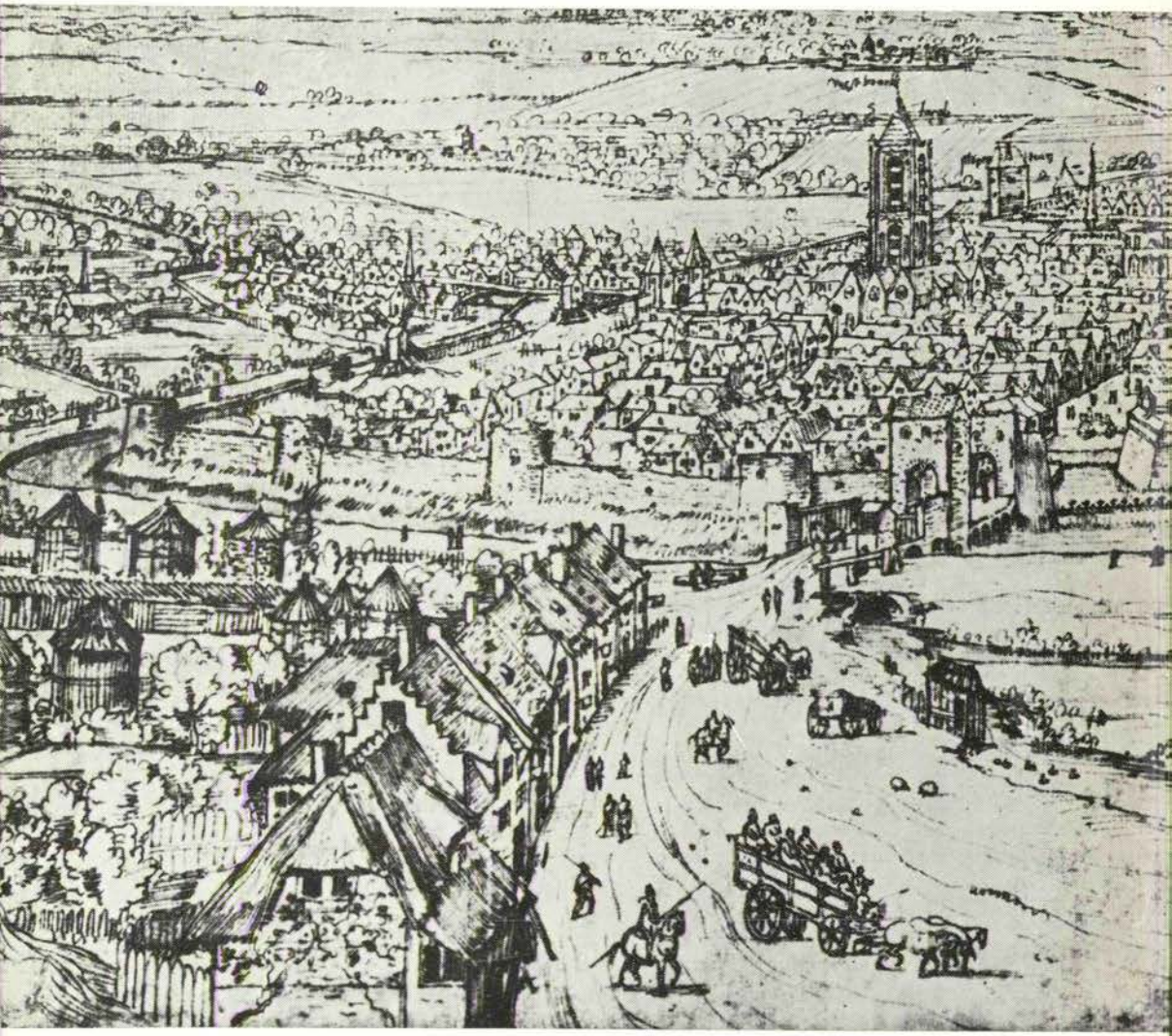

uitgave: vereniging oud utrecht

JAARBOEK OUD UTRECHT 1973

jaarboek oud utrecht 1973

50 JAAR OUD UTRECHT

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

onder redactie van: E. L. S. Offringa-Boom
W. Uittenbogaard
J. E. A. L. Struick

uitgave: De Vereniging Oud-Utrecht 1973

Inhoud

Ter inleiding 7

Dr. J. E. A. L. Struick, Utrecht, 1923-1973 9

Mr. J. W. C. van Campen, Een halve eeuw Oud-Utrecht . . . 17

Mej. drs. L. van Tongerloo, De historische verenigingen in de provincie 47

C. A. Schilp, Vijftig jaar toneel in Utrecht 70

Hans van Straten, Literatuur in Utrecht, 1923-1973 97

Wouter Paap, Vijftig jaar Utrechts muziekleven 126

W. Stooker, W. Thoomes, C. J. Bardet en Prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, Vijftig jaar monumentenzorg in stad en provincie Utrecht . . 148

Jkvr. dr. J. M. van Winter, Vijftig jaar en langer musea in de stad Utrecht 187

Kroniek over de jaren 1971 en 1972 204

Jaarverslagen 1971 en 1972 230

Naamlijst der leden 235

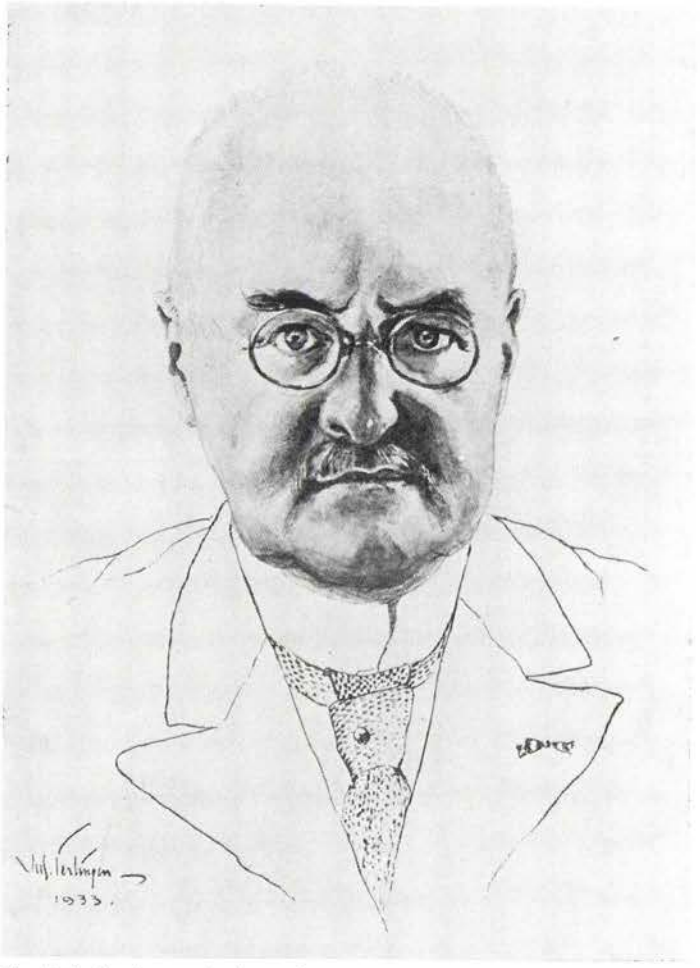

Dr. J. P. Fockema Andreae, burgemeester van Utrecht van 1914 tot 1933, die het initiatief nam tot de oprichting van de vereniging Oud-Utrecht op 12 maart 1923.
Door zijn grote belangstelling stimuleerde hij het culturele leven in de stad.

Ter inleiding

Om de viering van het vijftigjarig bestaan van de vereniging Oud-Utrecht luister bij te zetten draagt het Jaarboek ditmaal het karakter van een jubileumuitgave. Deze bundel is ontstaan uit de wens van de redactie de geschiedenis van de eigen vereniging te plaatsen in een kader; en wel in de eerste plaats van dat van de historische verenigingen in de provincie en in de tweede plaats van ander cultureel leven dat zich in dezelfde periode in Utrecht heeft afgespeeld. Met Clio voorop heeft de rij der muzen model gestaan voor de opzet van dit Jaarboek met enige aanpassingen aan de eisen van onze tijd, waarin bijv. de beeldende kunst, die bij de oude Grieken niet onder de bescherming der muzen viel als zijnde verbonden met het handwerk, zeker niet uit ons hedendaagse culturele leven valt weg te denken, en waarin anderzijds sommige muzen niet meer in hun authentieke gedaante voorkomen.

Geschiedenis, toneel, literatuur, muziek, beeldende kunst*), architectuur - in dit geval monumentenzorg - en het museumwezen in Utrecht in de afgelopen vijftig jaar, deze zeven onderwerpen, alle behandeld door auteurs, die elk op hun terrein een grote ervaring hebben opgedaan of er een speciale studie van hebben gemaakt, vormen met een inleidend artikel tesamen de inhoud van het Jaarboek 1973, waarmee de redactie hoopt een bijdrage te leveren tot de cultuurhistorische verkenning van Utrecht in het nabije verleden en tevens de belangstelling voor het hedendaagse culturele leven, waartoe ook onze vereniging zich mag rekenen, te verdiepen en te stimuleren.

Hoewel de omvang van ons Jaarboek een volledig overzicht van alles wat op dit gebied gebeurde, volstrekt onmogelijk maakt - vele belangrijke gebieden konden alleen dáárdoor al niet aan bod komen - en deze bundel dus slechts beoogt een indruk te geven van wat Utrecht in de afgelopen 50 jaar in dit opzicht bezielde, toch heeft iedere schrijver ernaar gestreefd op zijn terrein alle verschijnselen te signaleren. Grote dank is de redactie dan ook verschuldigd aan de auteurs, die bereid werden gevonden - vaak op korte, zelfs zeer korte termijn - de taak van het schrijven van het betreffende artikel op zich te nemen en die zich met veel animo van deze - vaak lastige - taak op uitmuntende wijze hebben gekweten. Daar bijna de helft van hen de gehele behandelde periode zelf heeft meegemaakt is met hun relaas ook een stuk persoonlijk beleven vastgelegd, waaruit men de sfeer van de tijd kan proeven. Niet alleen de auteurs is dank verschuldigd, ook allen die met raad en daad

hebben bijgedragen tot de totstandkoming van dit boek zijn wij zeer erkentelijk. Vooral hen, die door financiële bijdragen, waaronder een genereuze gift van een instelling, die onbekend wenst te blijven, de uitgave in deze vorm mogelijk maakten - hier zij ook vermeld de Verenigde Bedrijven Bredero N.V. - brengen wij ten zeerste dank voor hun steun.
Tenslotte een woord van troost voor diegenen, die een Jaarboek in de oude samenstelling prefereren: dit zal voorlopig de laatste bijzondere uitgave zijn... met ingang van 1974 doen wij weer gewoon!

*) Door ziekte van de heer Gabriël Smit, die had toegezegd het onderwerp beeldende kunst voor ons te behandelen, kon dit artikel, tot grote teleurstelling, zowel van de redactie als van de auteur zelf, niet meer op tijd gereed komen voor opname in dit boek.
Wij hopen in de gelegenheid te zijn deze bijdrage in het volgende Jaarboek te kunnen plaatsen.

Utrecht, 1923 - 1973

J. E. A. L. Struick

De reiziger, die in de twintiger jaren Utrecht naderde, zag van verre een zorgvuldig opgebouwd stadsprofiel tegen de horizon afsteken. Overheersend was de rijzige Domtoren, maar zelfs de nog afgeknotte Jacobikerk en enkele hoge huizen uit het nabije verleden of uit een grijze vervlogen tijd hadden hun plaats in een smaakvol en verantwoord geheel, dat een statig en statisch karakter aan deze stad gaf. Meer dan de vierde stad van Nederland, die meegedreven werd door de onstuimige vaart van de dynamiek na de Eerste Wereldoorlog, wekte Utrecht de indruk verbonden te zijn met het platteland. Een groen-omzoomde stad, met brede toegangswegen tussen hoge bomenrijen, een plaats waar de veemarkt een hoogtepunt was in het stadsbeeld en tot in de bebouwing de kwekerijen en boomgaarden doorliepen. Zeker, er waren tekenen van een andere tijd, maar voor de doorsneewaarnemer vielen deze aankondigingen nauwelijks te bespeuren. Nog stond Utrecht met de rug naar de singel gekeerd, alsof de verdwenen muur nog steeds de buitenwereld buitensloot, en richtte zich grotendeels op haar beslotenheid, op de rustige ruimte, die voor onrustige invloeden nog niet openstond.

Een duidelijke stedebouwkundige visie bestond niet, op enkele uitbreidingsplannen na. Min of meer planloos waren rond de oude stadskern langs alle toegangswegen de huizen het platteland ingekropen en vormden daar randwijken, onvoltooid en vol open plekken: het begin van de Rivierenwijk, de bebouwing langs de noordzijde van de Croeselaan, de huizenblokken tussen Leidse Vaart en Vleutense wetering en de andere toevoegingen aan alle kanten van de negentiende eeuwse bebouwing. Geen afgerond, stelselmatig uitgebouwd stadslichaam, maar een willekeurige woekering, die met vele vertakkingen naar de beschikbare bouwgronden tastte. Ideaal was en bleef men nog de binnenstad vinden, waar de ergste sloppen en stegen waren weggesaneerd, zodat door een als aantrekkelijk ervaren woonklimaat het bewonerstal op peil bleef.

En toch was al een verschuiving merkbaar; zoals in alle grote steden vormden zich in de nabijheid villawijken. Voor Utrecht, dat aan de oostzijde belemmerd werd door het verboden gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, betekende de wens van vele welgestelden naar eigentijdse comfortabele woningen het vertreksein naar de Utrechtse heuvelrug. Nieuw was ook de onstuimige groei van arbeiderswijken, vooral merkbaar in de eerste delen van Nieuw Zuilen.

Het statige karakter van Utrecht: de Maliebaan in 1941.

Economisch was de betekenis van Utrecht gestegen, vooral door de bewustwording voor de waarde van de dienstensector. De Nederlandse Spoorwegen hadden hun kantoren hier in het middelpunt van Nederland geconcentreerd. De Jaarbeurs was een verandering en een verruiming in de eeuwenoude, tot dan toe beperkte marktfunctie. En de industrie was snel in omvang toegenomen, niet het minst door de vestiging van twee grote staalbedrijven, die in de vroegere industrieconcentraties geen voldoende ruimte konden vinden maar in de landelijke sfeer binnen de gemeente Zuilen op maagdelijk terrein waren neergestreken.

De sfeer van de Domstad bleef in vele opzichten onberoerd, het traditionele en stijf-deftige patroon, dat in de laatste eeuwen zich had meester gemaakt van het leefklimaat. Nog hing de geur van kaarsen, gepoederde pruiken en snuiftabak licht merkbaar tussen vele achttiende-eeuwse huizen in stille binnenstadsstraten. Verpozing in de singelplantsoenen of flaneren langs de Maliebaan met bolhoed, wandelstok en gezin was een normale vrijetijdsbesteding. Op de vrije dagen reed men naar een uitspanning liefst in een eigen rijtuig; een enkele welvarende nieuwlichter beschikte al over een hoekige, lawaaierige en niet zo heel snelle automobiel. Sportieve „vélocipèdes" waren nog niet het massale vervoermiddel. Anderen liepen naar een buitencafé, huurden een Jan Plezier of reisden met de Zeistertram. Trefpunt was de buitensociëteit Tivoli, feestzaal en concertgebouw tegelijk en toch al aangetast door de nieuwe tijd door de aanwezigheid van dames n.b.! en door bezoekers „van minder soort".

Oud en nieuw: De Korenbeurs links en het eerste vaste Jaarbeursgebouw in 1928.

Het vrolijke straatleven in de oude stadswijken, bij de Amsterdamse straatweg, de Rode brug of in de terecht vermaarde Wijk C was nog zuiver intact. De pomp in de Willemstraat was de ontmoetingsplaats voor de vrouwen, die er het water moesten komen halen onder het oog van de bewoners op hun stoelen voor de trottoirloze huizen. Niet verwend met een overmatig aanbod van amusement en evenmin bedorven door de versuffende werking van de beeldbuis, waren Oranjefeesten hoogtepunten van ongerept, puur vermaak.
Politiek was Utrecht een rustige stad. Hier had de zg. staatsgreep van Troelstra in 1918 geen schijn van kans gehad. En in de gemeenteraad was „het rode gevaar" binnen de perken gehouden: in 1923 vormden de 11 socialisten een minderheid zonder bondgenoten tegen 19 leden uit de christelijke coalitie en 7 liberalen. Van de 5 wethouders behoorden dan ook 2 tot de R.K. staatspartij, 2 tot liberale groeperingen en één tot de Anti-Revolutionaire Partij. Een tegenstelling, die vlak na de Russische revolutie en de troebelen in het nabije Duitsland aanleiding was voor de opkomende fascistische reacties in alle landen van Westeuropa, hoefde in Utrecht geen reden tot bezorgdheid te geven.
Deelneming aan het culturele leven was een zaak voor de elite, die over de financiële middelen beschikken kon of voldoende opvoeding had genoten om de nodige belangstelling op te brengen. Concertbezoek was evenzeer een gelegenheid om kostbare costuums te tonen als een samenkomst van muziekliefhebbers. En de oude Schouwburg uit 1821 voldeed nog opperbest. Voor anderen was het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen een brandpunt van allerlei amateuristische en beroepsuitvoeringen. Kunstenaars uit de wijdvertakte en productieve artistieke wereld in Utrecht leefden in hun eigen wereld hun non-conformistische bestaan buiten alle rangen en standen om.

De landelijkheid van Utrecht: het Buurtspoorstation in 1925.

Ingrijpende veranderingen hadden zich voltrokken in het patroon van de winkels. De detailhandel was enorm toegenomen en de oude winkelstraten langs Oudkerkhof, Oudegracht en omgeving voldeden niet meer aan de gestegen behoefte van het publiek. Een nieuw winkelgebied strekte zich nu uit tot andere straten, vooral de steeds drukker wordende Viestraat-Potterstraat. De persoonlijke verhoudingen tussen winkelier en cliëntèle werden losser. De tijd van de aparte behandeling in modezaken en comestibles-handels begon af te lopen. De winkelgewoontes, gekenmerkt door Utrechtse sprits en theerandjes en een kopje thee bij Noteboom achteraf, waren voorbij. Een aantal warenhuizen, de Franse Bazar, nu de Galeries Modernes, en Vroom en Dreesmann, trokken steeds meer klanten, die eerder uit waren op snelle en voordelige koopjes dan op persoonlijke behandeling.
Het verkeer ging nog een rustige gang, misschien niet voor het gevoel van de tijdgenoten maar voor ons stellig wel. Weinig auto's, een aantal „vélocipèdes", veel paarden en tussen Vredenburg en de veestallen achter het station nog steeds veekooplieden en hun koeien. De smalle Middeleeuwse straatjes waren toen al ontoereikend: zelfs lopen in de flessehalzen van Viestraat-Potterstraat of Korte Nieuwstraat was een levensgevaarlijke zaak door de auto's, die op hun beurt weer voor de tram moesten wijken. Het station was nog niet „Centraal" geworden, maar was een samenstel van de verschillende gebouwen van de Staatsspoor, de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij en de Centraal Spoorweg voor de Buurtsporen. Hinderlijk waren de vaak gesloten spoorbomen, waar op gelijk niveau de stoomlocomotieven voorrang hadden op ongeduldig wachtende voetgangers, fietsen en . . . loeiende koeien.
Het algemene beeld van de stad in 1923 vertoonde uiterlijk nog weinig

Het „echte" Utrecht: De Willemstraat, slagader van Wijk C, 1903.

sporen van verandering en verbetering. Utrecht was nog maar nauwelijks op weg naar de materiële en geestelijke aankleding die bij de vierde stad van Nederland paste. In deze starre situatie waren al scheurtjes gekomen, die zich in de loop van de tijd hadden verwijd, maar het zou nog tientallen jaren duren voordat de schil open zou barsten en een nieuw kuiken uit het oude ei te voorschijn zou komen.

Tijdens de 50 jaar, voordat dit geboorteproces van vernieuwing zich radicaal begon door te zetten, was er al opmerkelijk veel veranderd. De uiterlijke verschijning van stad en straatbeeld nam andere vormen aan. In de eerste fase, voor de Tweede Wereldoorlog, voorzag het totale uitbreidingsplan Berlage-Holsboer in forse doorbraken, in twee rondwegen en in een aanzienlijke uitbreiding oostwaarts door de annexatie van delen van De Bilt, Zeist en Bunnik en door de afronding naar de overige randgemeenten toe. Van dit ontwerp werd maar weinig, te weinig uitgevoerd. De grenswijziging verdween in de mist van de lange baan; van de doorbraken was alleen de verbreding van Viestraat-Potterstraat te noemen, terwijl andere verkeersmaatregelen: de rondwegen en het aanpassen van Lange Jansstraat en Korte Nieuwstraat, tot na 1948 moesten blijven liggen. Ondertussen werden de nieuwe wijken voltooid, o.a. Tuindorp-Maartensdijk, Hoograven en Nieuw-Zuilen, waardoor de stad Utrecht met omvangrijke aangroeisels over de gemeentegrenzen heenvloeide. Een onmogelijke toestand ontstond, waardoor de stedelijke gemeenschap onbestuurbaar dreigde te worden en grote delen van de noodzakelijke voorzieningen - reiniging, brandweer, openbaar vervoer - waren verstoken. Met de sanering van de ontoereikende woningtoestanden in Wijk C werd een zeldzaam ongelukkig begin gemaakt. Het idee van aanpassing, van rehabilitatie en behoud was nog niet bij de stedebouwkundigen doorgedrongen:

een bloeiende sociale gemeenschap werd kapot gemaakt. In een wanhopig protest keerden de Wijk C-ers 's nachts terug in de dierbare huizen, die zij voor de kille nieuwbouw moesten verlaten. Deze kraakacties werden door de sterke arm ongedaan gemaakt. De binnenstad kreeg als zodanig maar weinig aandacht en verkommerde onopgemerkt tot een zeldzaam slecht onderhouden woon- en winkelgebied.
Onstuimiger waren de oplossingen die na de Tweede Wereldoorlog getroffen werden in het zieke stadslichaam. Chirurgische ingrepen, waarover een toekomstige generatie maar moet oordelen, openbaarden de vele zieke delen door het trekken van de rotte kiezen of door radicale oplossingen volgens de goedkoopst mogelijke weg. Verdwenen zijn de Vleutense wetering, de haven van het Leidse Veer, de Catharijne- en een deel van de Weerdsingel en de witgepleisterde Stationswijk.
Tuindorpen voltooiden het beeld van de nieuwe stad. Er stond meer te wachten na de grenswijziging van 1954: niet alleen werden de nieuw aangeplakte stadswijken van de randgemeenten opgenomen in het Utrechtse stratenpatroon, voorzover dat tenminste mogelijk was, maar de grote wijken Kanaleneiland en Overvecht verrezen op de laatste stukken beschikbare bouwgrond. Het Kanaleneiland als een geslaagde conceptie, een harmonische afwisseling van parken, brede wegen met nèt niet te veel hoogbouw om storend te worden. Overvecht als een minder gelukkige aanleg door de massaliteit en de onpersoonlijke opstapeling van wooneenheden boven de menselijke schaalverhouding uit.
De uittocht van Utrechters werd gekanaliseerd in een harmonischer aanleg van forensenplaatsen, die in de laatste jaren, nu in Utrecht de beschikbare terreinen met Rijnsweerd en Lunetten opgebruikt zijn, in de samenwerking binnen de Kring Midden Utrecht op vruchtbare wijze kunnen worden ontworpen en ingepast in de Utrechtse conglomeratie van centrumstad en randgemeenten. Steeds meer bleek Utrecht een doorgangsstad, waar het aandeel van de geboren en getogen inboorlingen maar 40% bedroeg, lager dan het landelijk gemiddelde. De echte Utrechter, die nog in zijn geboortstad woonde, werd door de toegenomen mobiliteit een schaars artikel, te meer omdat hij zich nog steeds bescheiden schuilhoudt in de beslotenheid van zijn leefgemeenschap. Spontane volksfeesten, die veertig jaar eerder de normaalste zaak van de wereld waren, kregen ongewild het karakter van een soort folklore en Wijk-C behoorde na het overlijden van de patiënt als een Utrechtse bezienswaardigheid van vroeger tot het verleden.
Industrie en dienstverlenende instellingen gingen het beeld beheersen van een stad die in de twintiger jaren nog kon gelden als ambtenaren- en universiteitsplaats. De fabrieken vonden hun plaats aan de Lage Weide, het Kanaleneiland en op enkele plaatsen elders in de stad. Voor de dienstensector waren er de vergrote en vernieuwde Jaarbeurs, de nieuwbouw van o.a. Zwolse Algemene, Rabobank en Bodencentrum en de aangekondigde nieuwbouw van de Amevgroep. Hoogtepunt van tegelijk dienstverlening en winkelvoorzieningen was de nieuwe city in Hoog Catharijne.

Geleidelijk maakte zich een koortsachtige dynamiek meester van Utrecht, al

Het Station (nog niet: „Centraal") in 1936.

kon een Duitse verkeersdeskundige onvriendelijk maar met een kern van waarheid de stad typeren als „ein Quart-millionen Dorf", een dorp van een kwart millioen inwoners. Een geladen spanning tussen soms verstandige, soms ondoordachte wensen tot behoud beheerste en beheerst de jarenlange discussie over stadsvernieuwing en ook de uitvoering van sommige gemaakte plannen.

De algemene sfeer werd doorbroken door een voorheen ongekende losheid. In snel tempo werden allerlei veranderingen aangebracht, waarover vroeger wijze mensen gemeend hadden dat zoiets in Utrecht absoluut uitgesloten was. Durf en vooruitziende visies waren nieuw in de Domstad. Inspraakbewegingen, jeugdacties en een grotere deelneming van alle betrokkenen aan de ontworpen maatregelen werden normaal getolereerd. Helaas was de singel al gedempt voordat de nieuwe geest van algemeen meeleven met het stedelijk welzijn was geboren.
Twee richtingen typeren deze na-oorlogse mentaliteit. De aanvaarding allereerst van de flatcultuur, de parkeergarage, de overdreven nadruk op verkeersvoorzieningen en de onpersoonlijke sfeer van een werkelijk groot geworden stad. Het anonieme gemopper werd de laatste jaren omgezet in de constructievere werkzaamheden van wijkcomités en buurtgemeenschappen. Eindelijk kan er nu misschien aan gedacht worden om de droom van wijkraden tot werkelijkheid te maken voor de Utrechter, die wel de wijkgedachte kent maar onvoldoende politieke belangstelling kon opbrengen voor positieve deelneming.
In schijnbare tegenspraak is op de tweede plaats de soms nostalgische drang naar het oude, het knusse, de stilte en het groen in de stad, die een natuurlijke

samenhang vertoont met de onblusbare neiging economisch te denken in termen van beton, asfalt en staal. De talloze restauraties in de binnenstad, niet alleen van de vijf binnenstadskerken, maar ook van talloze huizen is nog maar een onderdeel van de niet genoeg te waarderen zorg van gemeentebestuur en bewoners voor de binnenstad met zijn onschatbare schoonheid en een her-ontdekt nieuw rendement.
Het zal evenmin mogelijk blijken door nieuwe monstruositeiten als de Neudeflat de fijne schaal van ons mooie centrum te verstoren. De gezonde belangstelling voor een herleefd erfdeel gaf het aanzien aan het genoegelijke voetgangersgebied, de plotseling opgekomen overvloed van boetiekjes, koffiezaakjes en danskelders, het succes van het culturele centrum 't Hoogt en het theater de Kikker en aan de lange wachtlijst voor een kleine of grote binnenstadswoning.
Uit de kaleidoscoop van veelkleurige verschijnselen van onze dagen, met triestzwarte stukjes naast vrolijke veelkleurige deeltjes, zou nog veel meer genoemd kunnen en moeten worden dan hier mogelijk is. Beter is het rond te kijken naar wat er nu is en naar wat er gaat komen. Wij leven vandaag in een half-afgebroken stad, vol met verloren waarden en tegelijk schone beloften voor de toekomst. Door de verwachting dat een levendig bewustzijn ervoor zal zorgen, dat Utrecht tegelijk economisch verantwoord en sociaal en aesthetisch leefbaar moet zijn, kunnen wij de toekomst hoopvol tegemoet zien.

Een halve eeuw Oud-Utrecht

J. W. C. van Campen

„Wat nu nog toekomst is levere dankbare stof aan hem, die mettertijd een halve eeuw zal hebben te overzien."
Wie zo in 1948 sprak en schreef, dacht niet dat hij vijf en twintig jaar later zelf dat overzicht zou moeten geven. Hij was „de aangewezen schrijver" vond het bestuur, omdat hij de vereniging voor het overgrote deel van de verlopen vijftig jaren „van binnenuit" heeft gekend. Het laatste valt niet te ontkennen en misschien was het dan ook begrijpelijk hem een halve eeuw Oud-Utrecht te laten verslaan. Het kan echter niet de bedoeling zijn de faits et gestes van de vereniging in de eerste helft van de nu verstreken periode, die hij toen aan de hand van doelstelling en middelen in een soort historisch gewetensonderzoek de revue heeft laten passeren [1]), nogmaals in volle omvang, met de muziek voorop, voorbij te laten trekken. Onvermeld kunnen de jaren 1923-1948 echter niet blijven, al was het alleen maar ter wille van een nieuwe generatie, waarvoor jeugd en jongelingsjaren van Oud-Utrecht een ver verleden vertegenwoordigen. Men zal dus in het volgend relaas bepaalde zaken, wat anders aangekleed, herhaald vinden.
Een ander bezwaar, als dat woord niet te zwaar is, geldt de tamelijke eentonigheid die het levensverhaal van een vereniging, waarvan de voornaamste kracht in een volgehouden reeks eenzelfde handelingen ligt, van nature meebrengt. Tegen het achterdoek van de jaarlijks terugkerende publicaties, voordrachten en excursies zullen meer beschrijf- en leesbare incidentele voorvallen echter niet het gevaar lopen het beeld te vertekenen.
En ten derde zal getracht worden namen van nog levenden zoveel mogelijk achterwege te laten, evenzeer om gevoeligheden in welke richting ook te ontzien als uit zelfcritiek.
Na het exordium volgde in een ouderwetse preek steevast: „verleen mij Uw welwillende aandacht", een captatio benevolentiae, die ook hier moge gelden.

De eerste wereldoorlog, zoals we hem later zijn gaan noemen, was al weer enige jaren voorbij, het utrechtse stadhuis was zijn korte paniekstemming om de revolutiepoging van november 1918 allang vergeten, de stad groeide langzaam verder en alleen de scherpste koppen voorzagen iets van de crisisjaren rond 1930 met hun werkeloosheid en andere economische perikelen.

1) Jaarboekje Oud-Utrecht, 1947 en 1948, blz. 29-48.

Dr. J. P. Fockema Andreae

Dr. W. A. F. Bannier

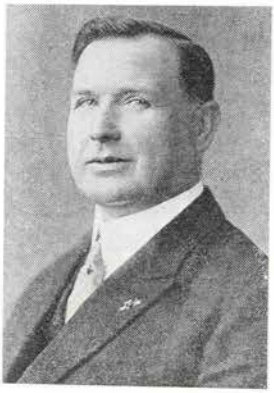

W. Graadt van Roggen

Dr. K. Heeringa

In het stadsbeeld stond de Domtoren midden in een grootscheepse restauratie, het eerste Jaarbeursgebouw op het Vreeburg was pas enkele jaren oud en op de Neude was een nieuw postkantoor in aanbouw. Nog was het concertgebouw Tivoli aan de Kruisstraat het middelpunt van een rijk muziekleven, nog bood het Vreeburg plaats aan de goede oude schouwburg met zijn voortreffelijke accoustiek, studentenmaskerades trokken nog de publieke belangstelling evenals de populaire genie-muziek en uitvoeringen in de muziektent op het ongeschonden Lucasbolwerk: uiterlijk valt het Utrecht van die jaren het best te beschrijven door de vermelding van wat er sindsdien verdwenen is.

In dit zo oppervlakkig en van de buitenkant geschetste Utrecht is het gebeurd dat op 5 februari 1923
burgemeester Fockema Andreae achttien ingezetenen, bekend om of verdacht van belangstelling in het stedelijk verleden, op het stadhuis bijeen riep „om te komen tot oprichting van een vereeniging, die zich met de historie van de stad zou bezighouden en o.a. in een jaarboekje de uitkomsten van geschiedkundige nasporingen zou vastleggen." Als er op die bijeenkomst een pessimist geweest is, die betwijfelde of zo'n vereniging in Utrecht wel levensvatbaar kon zijn, heeft hij bepaald geen bijval gekregen. Hij zou zeker herinnerd zijn aan locaal-historische verenigingen, die elders al jaren en jaren bestonden. Neen, blijkbaar was er vertrouwen genoeg en voortvarendheid ook, want op *12 maart* zijn de Heren XIX weer bijeengekomen en hebben op hoop van zegen de vereniging „Oud-Utrecht" opgericht en haar omschreven als „vereeniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van Utrecht en omstreken". Als voorlopig bestuur werden benoemd: dr. W A. F. Bannier, voorzitter, G. A. Evers, secretaris, W. Graadt van Roggen, penningmeester en dr. K. Heeringa, dr. W. C. Schuylenburg en C. W. Wagenaar, gewone bestuursleden. Aan de initiatiefnemer, burgemeester Fockema Andreae, werd het ere-voorzitterschap aangeboden.
De couranten hielpen vlot mee de jonge vereniging bekendheid te geven door op 21 april een opstelletje van, zoals dat heet, „de welversneden pen" van

G. A. Evers

Dr. W. C. Schuijlenburg

J. F. van Beeck Calkoen

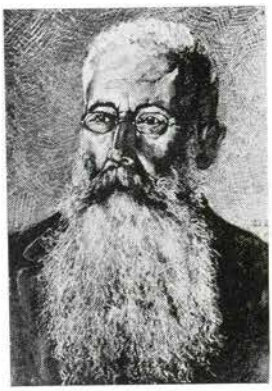

C. W. Wagenaar

Graadt van Roggen te plaatsen, dat daarna ook als brochure verspreid is. Als oud-hoofdredacteur van het Utrechtsch Dagblad was het hem wel toevertrouwd de juiste toon aan te slaan. „Als de gewone burger van thans meer en beter de geschiedenis kende van zijn stad, dan zou hij ook anders staan tegenover het heden van zijn stad", een uitspraak die niet eens door Jacob Grimmn bevestigd had hoeven te worden: „Wer seine Heimat liebt, muss sie auch verstehen wollen."

De propaganda had succes: als op 23 november de eerste algemene ledenvergadering gehouden wordt, die het voorlopige bestuur definitief maakt, zijn al bijna honderd leden ingeschreven. Dat hun getal thans de 1500 nadert, bewijst dat de mannen van het eerste uur het jonge boompje in goede aarde hebben geplant. Of als men de dendrologische zegswijze te ouderwets vindt, laten we die eerste groep dan het begin noemen van een stoet die nu vijftig jaar onderweg is, hoe vreemd zo'n beeld mag zijn om Oud-Utrecht te verbeelden, onderweg naar een doel dat nooit bereikt zal worden. Zo lang er een verleden zal zijn, zal er serieuze geschiedbeoefening en behoefte aan moeiteloze nieuwsgierigheids-bevrediging bestaan, ondanks een bijbelwoord dat weinig waardering heeft voor iemand die ploegend achterom ziet. Maar het beeld laat me toch niet los: er sluiten zich steeds nieuwe tochtgenoten aan als oudere uitvallen. Op het scherm van de herinnering verschijnen en verdwijnen ze in alle uiterlijke en mentale variaties die vijftig jaren teweeg kunnen brengen. Met de tijden veranderen de mensen, al is het omgekeerde eerder waar. Van de pioniers, de voortrekkers van het eerste jaar, zijn er nog vier over, aan wie wij, vol eerbied voor hun grijze haren, hulde brengen om hun trouw aan de vereniging. Uit het tweede jaar komen nog vier anderen voor in de jongste ledenlijst. En zo voort.

Naast de spontane aanmeldingen voor het lidmaatschap waren het in de eerste twintig jaren vooral de „benoemingsbrieven", jaarlijks uitgaande naar een aantal personen bij wie men enige historische belangstelling kon vermoeden of zelfs minder dan dat, die het ledental deden toenemen. De methode was helemaal niet orgineel, nademaal aloude wetenschappelijke en semi-weten-

Deelnemers aan de kastelentocht 1928 op „Goudesteyn" te Maarsseveen.

schappelijke genootschappen hun ledenbestand op dezelfde wijze op peil hielden en uitbreidden, wat ze trouwens nog doen. Dat daarbij een beetje op de menselijke ijdelheid gespeculeerd werd, wie zal het tegenspreken. Een enkeling reageerde dan boos of helemaal niet, maar in de meeste gevallen werd de benoeming „gaarne" aanvaard, de contributiebetaling ad *f* 5,— inbegrepen. Later minder elegant gevonden, werd de „benoeming" verzacht tot „uitnodiging".

Uiteraard trad in Oud-Utrecht het bestuur het meest op de voorgrond, handelend namens de „zwijgende meerderheid", waaruit overigens bij tijd en wijle gewaardeerde stemmen opgingen en medewerking verkregen werd. Wat heeft die meerderheid, wat hebben die duizenden in Oud-Utrecht gevonden, dat zij veelal tot het eind van hun leven lid bleven en daardoor het bestaan van de vereniging verzekerden? Lange tijd heb ik gemeend, dat vooral het steeds aangroeiende bezit van jaarboekjes en maandbladen het grote bindmiddel was, zeker bij hen die stad en provincie verlieten of er zelfs nooit hebben gewoond. En zonder enige twijfel geldt voor velen dat motief nog. Maar daarnaast zal ook de bemoeienis met plannen of gebeurtenissen in de samenleving er toe bijgedragen hebben de sympathie voor de vereniging te doen toenemen.

Van het begin af heeft zij het tot haar taak gerekend bepaalde situaties in de aandacht van de overheid aan te bevelen of een stem van protest te doen horen als de schoonheid van stad en gewest aangetast of eeuwenoude structuren geschonden dreigden te worden door, zoals iemand het genoemd heeft, „de nuchterheid van het utilitaire ras van vooruitstrevers ter wille van het verkeer en andere goden van de Nieuwe Tijd".[2])
Het getuigde van inzicht, dat Oud-Utrechts eerste stap (1924) in deze richting was het stadsbestuur te verzoeken een Monumentenverordening te ontwerpen. - Toen Amersfoort Utrecht vóórging met het plan de grachtengordel voor de aanleg van een ringweg te dempen, heeft de vereniging een bezwaarschrift bij Gedeputeerde Staten ingediend (1949) en later (1951) nog eens geprotesteerd tegen het kernplan, waarmee de keistad haar prachtige reputatie van milieuverzorgster verloochende. - Na reeds in 1938 kerkvoogden van de Ned. Herv. gemeente gewezen te hebben op de deplorabele toestand van de Geertekerk, in 1940 het stadsbestuur verzocht te hebben de kerk niet van de monumentenlijst af te voeren, heeft Oud-Utrecht zich in 1952 terstond aangesloten bij het comité uit de burgerij („comité Hulst") en de minister van O.K. en W. dringend verzocht een vergunning tot sloping uit te stellen, waaraan in 1953 tot onze vreugde gevolg werd gegeven. Het gebouw is sindsdien gerestaureerd en dient nu als kerk voor de Remonstrantse gemeente en allerlei gebeurtenissen van culturele aard. - Bij het gemeentebestuur van Maarssen werd een bezwaarschrift ingediend (1954), toen een uitbreidingsplan een weg over de fraaie buitenplaatsen Doornenburg en Bolestein dreigde te leggen. We laten het bij deze paar voorbeelden uit een lange rij en stellen, om de chronologische lijn van ons verhaal tenminste enigszins aan te houden, Oud-Utrechts houding in de recente beroeringen om de hoofdstedelijke toekomst nog even uit.
Het behoeft geen betoog, dat requesten en bezwaarschriften in veel gevallen geen enkel resultaat opleverden. Desondanks moet men blijven geloven, dat waarschuwing en protest constructief kunnen zijn.

Om nu terug te komen op onze beide periodieken: zolang Oud-Utrecht wil blijven wat het wil zijn, zijn de publicaties essentieel voor zijn bestaan. Al het andere, hoe nuttig of stimulerend ook, is voorbijgaand, maar het blijvende karakter van gepubliceerd onderzoek doet de vereniging volmaakt aan haar doel beantwoorden, waarbij de kwaliteit der bijdragen als graadmeter fungeert.
„De beoefening der lokale geschiedenis" - heeft een bekend historicus eens gezegd - „is een eerzaam bedrijf, maar balanceert krachtens haar natuur altijd op de grens van ernst en spel, tussen wetenschap en liefhebberij, tussen een roeping en een beminnelijk zwak." [3]) Er is een tijd geweest, dat de grote historische wetenschap neerzag op geschiedbeoefening met plaatselijke beperking, zonder overigens haar resultaten te versmaden. De waardering voor de

2) H. E. van Gelder, in rede bij het 50-jarig bestaan van de Ned. Oudheidk. Bond. Nieuwsbulletin 1949, blz. 104.
3) L. J. Rogier, in Numaga 1964, blz. 39.

dienende functie van locale of regionale geschiedschrijving in haar beste uitingen is sindsdien gestegen, tegelijk met het besef, dat zij door dicht bij de mens en zijn „Umwelt" te staan, ook een eigen waarde vertegenwoordigt. Sommige auteurs hebben bovendien iets weg van Caesar, die immers liever de eerste in het dorp wilde zijn dan de tweede in de stad, al zei hij dat niet als geschiedschrijver.
Het Jaarboekje van Oud-Utrecht werd tot voor enkele jaren geredigeerd door de gemeente-archivaris en de rijksarchivaris in de provincie, daarvoor haast van nature aangewezen, bijgestaan door een derde, die het collegium vol maakte. De gemeente-archivaris was de feitelijke eindredacteur en de contactman met de schrijvers en drukkerij Den Boer, thans met een merkwaardig letterverlies De Boer-Cuperus B.V., waarmee van den beginne af een uitstekende samenwerking heeft bestaan.
Bevatte het Jaarboekje gedegen en uitvoerige studies van gevarieerde aard, het Maandblad was bestemd voor kleine bijdragen en boekaankondigingen en tegelijk of zelfs in de eerste plaats als verenigingsorgaan. Door zijn frequentie kon het gemakkelijk reageren op gebeurtenissen in de samenleving. Op bijdragen van leden heeft de redacteur, vooral vroeger, lang niet altijd kunnen rekenen, zodat hij dan zelf het blad vol moest schrijven. Wie daarover mee kon praten was redacteur G. A. Evers, meer dan achttien jaren verantwoordelijk voor de inhoud. Hij was verbonden aan de universiteitsbibliotheek en bijzonder geïnteresseerd in alles wat boeken en druktechnieken betrof in heden en verleden en geduldig en nauwgezet bij alles wat hij onderzocht en schreef. Van zijn vier opvolgers als redacteur kwamen er drie uit de journalistiek.

De bezettingstijd (1940-1945) heeft ook Oud-Utrecht niet onberoerd gelaten. Konden de stads-excursies voorlopig nog gewoon doorgaan, van tochten in de provincie was al terstond geen sprake meer. Het Maandblad werd „wegens de katastrofale papierpositie" door het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten met ingang van 1 juni 1943 opgeheven, wat echter door het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming op 21 september werd ingetrokken. Daarna ontving het bestuur de mededeling van het Persgilde der Nederl. Kultuur Kamer „dat thans ook de wetenschappelijke tijdschriften, waaronder het door u uitgegeven blad ressorteert, onder de Vakgroep Tijdschriften van het Persgilde der Nederl. Kultuurkamer vallen" en of we dus maar een formulier ter registratie in genoemde groep wilden invullen. Het bestuur heeft zich niet in slaap laten wiegen door de verzekering, dat aard en strekking van de uitgave niet het minst beïnvloed zouden worden. Een plausibele oplossing in het dilemma werd gevonden in het aftreden van redacteur Evers en het daaruit zogenaamd voor ons voortvloeiende besluit de uitgave te staken, waarvan op 20 november aan het Persgilde kennis werd gegeven. Dat op 24 februari 1944 - meer dan drie maanden nadat het bestuur het blad had doen verdwijnen - het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten via het Rijksbureau voor Papier, Papierverwerkende en Grafische Industrie liet weten, dat voor het Maandblad geen papier meer beschikbaar zou worden gesteld, was een voorbeeld van de ambtelijke warboel, waarmee wij in de bezettingsjaren bij alle overige ellende en onderdrukking op

Deelnemers aan een excursie in de Agnietenstraat bij één der huisjes van de Fundatie van Pallaes op 29 juli 1944 (foto J. L. Marchal).

de koop toe gezegend waren. Het besluit van Evers om af te treden was meer genomen om de vereniging uit de Kultuurkamer-impasse te helpen dan uit tegenzin om zijn arbeid voort te zetten, al zou dit na vele jaren redacteurschap heel begrijpelijk zijn geweest. Na de terugkeer van normale verhoudingen heeft hij zijn taak als vanzelfsprekend weer op zich genomen. Jaargang en nummering werden doorgeteld alsof er niets gebeurd was, zodat de 18e jaargang van het Maandblad over de jaren 1943-1945 gelopen heeft.
Het Jaarboekje heeft het wat langer dan het maandblad kunnen volhouden. Jaargang 1944 was reeds geheel gezet en gecorrigeerd en behoefde nog slechts afgedrukt te worden, toen de spoorwegstaking in september het onmogelijk maakte het nodige papier van elders naar Utrecht te vervoeren. En dat daarna de beste wil niets meer tot stand heeft kunnen brengen, behoefde voor tijdgenoten geen verklaring. Het heeft na de bevrijding heel wat gekost de papiermoeilijkheden te overwinnen - maar het resultaat is geweest, dat de leden Jaarboekje 1941 in het laast van 1945 hebben ontvangen. Daarna zijn de jaargangen 1945-1946 en 1947-1948 telkens gecombineerd verschenen om tenslotte jaargang en jaartal weer gelijk te laten lopen.
Tot deze gevallen zijn de wederwaardigheden van Oud-Utrecht in de bezettingsjaren beperkt gebleven. Als a-politieke vereniging gaf het blijkbaar de duitse autoriteiten en hun trawanten geen aanleiding tot opheffing over te gaan. De vereniging werd alleen voelbaar getroffen door de beruchte verordening 1941 nr. 199, die onze joodse medeleden dwong hun lidmaatschap op te zeggen. Van hen die later naar het oosten gedeporteerd zijn, is niemand teruggekomen.

Oud-Utrecht heeft in die tijd, toen bijna alles verboden was, heimelijk naar „de engelse zender" geluisterd werd, gestencilde illegale blaadjes van hand tot hand gingen en de bittere nood een dagelijkse gast was, voor velen iets betekend, iets waarin men nog vertrouwen kon hebben. Hoe anders te verklaren dat in die jaren het ledental opvallend steeg, aan de stadsexcursies druk werd deelgenomen en de jaarvergaderingen goed bezocht werden. Toen in weinig zaken nog iets te koop was, kranten tot het kleinste formaat gereduceerd waren, boekhandelaren hun bejaardste winkeldochters vlot aan de man konden brengen, vlogen de vroegere jaarboekjes en maandbladen van Oud-Utrecht als begeerlijke lectuur de deur uit.
Slechts langzaam-aan is het normale leven na de bezetting weer op gang gekomen. Zeker wat de vervoersmogelijkheden betrof. Het bestuur zag dan ook niet eerder dan in 1946 kans - voor het eerst na 1939 - een excursie in de provincie te organiseren. Het bijzonder groot aantal deelnemers moest zich schikken - en héèft zich bewonderenswaardig geschikt - in de primitieve wijze van vervoer: zes „bellewagens" en twee open vrachtauto's met banken. Maar wie keek toen lelijk? In de beste stemming reed Oud-Utrecht de stad uit om in Breukelen het voormalige buiten Boom en Bosch (gemeentehuis), de prachtige tuinen van Queekhoven en het park van het huis Gunterstein te bezoeken. En daarmee was de laatste door de bezetters belemmerde of uitgeschakelde activiteit van de vereniging weer in ere hersteld.

Toch was er in die periode nog iets gebeurd. Het baarde toen weinig opzien, het was misschien niet helemaal in de haak, maar vandaag weet niemand daar iets meer van, laat staan dat hij nog een bedenkelijk gezicht zou trekken. Wat was het geval? In 1941 trad dr. C. D. J. Brandt, toen nog leraar geschiedenis aan het stedelijk gymnasium, tot het bestuur van Oud-Utrecht toe. Maar reeds in 1943 oordeelde hij het wegens overdrukke werkzaamheden gewenst zijn functie neer te leggen. Aldus het jaarverslag, dat daarmee, om dr. Brandt geen onaangenaamheden met de toenmalige machthebbers te bezorgen - er was intussen een N.S.B.-gemeentebestuur opgetreden - niet de gehele waarheid sprak. De eigenlijke reden was anders. Tien jaren eerder namelijk - in 1933 - waren er besprekingen geweest tussen het gemeentebestuur en Oud-Utrecht om te komen tot de stichting van een Monumentenfonds, een fonds waaruit aan particulieren subsidie zou kunnen worden verleend bij restauratie van historisch of architectonisch belangrijke percelen. Oud-Utrecht betuigde gaarne zijn adhaesie en verklaarde zich bereid als medeoprichter op te treden.[4]) Maar, om welke reden dan ook - misschien was met het vertrek van burgemeester Andreae in 1934 ook de belangstelling ten stadhuize vervaagd - er gebeurde verder niets en de zaak bleef rusten.
In 1943 echter kwam het gemeentebestuur op het indertijd gelanceerde idee terug en verzocht Oud-Utrecht de vroegere toezegging gestand te doen. De vreugde daarover werd aanzienlijk getemperd door het feit, dat het nu juist het N.S.B.-gemeentebestuur moest zijn, dat zich, zeker niet zonder propagandistische bedoeling, de zaak van het stadsbeeld aantrok. Na lange en hef-

4) Zie Jaarb. 1934, blz. 16 en 20.

tige beraadslaging - want de meningen waren nogal verdeeld - heeft het toenmalige bestuur van onze vereniging desondanks gemeend, zich aan het verzoek op grond van de vroegere onderhandelingen en om het belang dat in het bestaan van een dergelijk fonds voor onze stad gelegen kon zijn, niet te moeten onttrekken. Eenmaal opgericht zou het fonds overigens een zelfstandig bestaan leiden, met geen andere band dan dat Oud-Utrecht in het bestuur vertegenwoordigd zou zijn. Ook de overweging dat de N.S.B.-tijd wel voorbij zou gaan, maar dat afgewacht moest worden of er daarna, als men de kans nu niet zou grijpen, van een monumentenfonds binnen afzienbare tijd iets zou komen, heeft gewicht in de schaal gelegd. Het fonds is tot stand gekomen [5]) en na de bezettingstijd zonder meer in stand gebleven, tot welzijn van de stad, zoals in de loop der jaren steeds duidelijker in onze straten zichtbaar werd. Brandt echter wenste principieel met een N.S.B.-bestuur op geen enkele wijze samen te werken - en ging heen.

En dan komen we zo langzamerhand bij het 25-jarig bestaan van Oud-Utrecht, dat in 1948 met enige luister herdacht mocht worden. Op de stichtingsdatum, 12 maart, zag de gastvrije Senaatszaal van het Universiteitsgebouw een behoorlijk en voorzover de dames betrof ook bekoorlijk aantal leden, de Commissaris der Koningin in de provincie, Burgemeester en Wethouders van Utrecht, de Secretaris van Curatoren en de Rector-Magnificus, afgevaardigden van verschillende genootschappen en andere autoriteiten in feestvergadering bijeen. Onder de starre blikken der opgehangen professoren hield de secretaris een voordracht over de verlopen 25 jaren, werden dr. Bannier en de heer Evers meer dan verdiend tot erelid benoemd en besloot de voorzitter van zustervereniging Amstelodamum de avond met een uiteenzetting van wat dichters en historieschrijvers verstonden onder de benaming „Gouden eeuwen", wanneer zij daarmee onderscheidene perioden in de geschiedenis der mensheid aanduidden. Als blijvende herinnering ontvingen de leden een bijzonder zorgvuldig door de N.V. Johan Enschede en Zonen te Haarlem vervaardigde reproductie in 6-kleuren offsetdruk van een tekening uit de verzameling van het Gemeente-archief: een gezicht op de Ganzenmarkt te Utrecht in 1767 door Jan de Beyer. Het restant van de oplage is door nieuwe leden en andere, zelfs buitenlandse belangstellenden binnen enkele jaren afgenomen, ten profijte van de kas!

Op zich zelf betekent het 25-jarig bestaan van de vereniging niet zo heel veel. Het ledental was tot 600 gestegen, een cijfer waarvan de oprichters van Oud-Utrecht misschien nooit gedroomd hebben, al hadden zij „alles is veel voor wie niet veel verwacht" bepaald niet in hun citatenschat opgenomen. Bloem moest die versregel trouwens nog schrijven. Maar eerlijk gezegd: ondanks reeksen jaarboekjes en maandbladen, ondanks requesten aan de overheid, excursies en voordrachten was de groei wel gestadig, maar toch langzaam gegaan. Heeft dat soms aan het toenmalige utrechtse klimaat - entre les deux

5) Stichtingsacte van 18 nov. 1943 ten overstaan van notaris mr. Ph. M. Muus. De gemeente droeg aan het stichtingskapitaal *f* 1000,—, Oud-Utrecht *f* 100,— bij.

guerres - gelegen? Het is in ieder geval een merkwaardig verschijnsel, dat het niet de autochtone Utrechters waren die elkaar in die periode in de ledenlijst verdrongen. Misschien had het iets te maken met kat-uit-de-boom-kijkerij, waarvan buitenstaanders onze stadgenoten soms verdachten, met een aangeboren kalmte des gemoeds, met de aandachtige stilte van de Nieuwegracht, het carillon van de Klaaskerk, met utrechtse sprits ... Ik heb eens een bejaard, ontwikkeld man, letterlijk geboren en getogen in de schaduw van de Dom, horen bekennen, dat hij maar één keer in zijn leven, toen hij er als lid van een ontvangende commissie niet onder door kon, de toren beklommen had. Zo iets bestaat in Utrecht.

Kan het zijn dat ook in het leven van een vereniging zich een zeker rhytme laat waarnemen; dat na een bepaald aantal jaren min of meer vanzelf een verandering intreedt, een aspect meer nadruk krijgt dan te voren, een nieuwe generatie andere verwachtingen vorm wil geven? Als dergelijke vragen zin hebben, schijnt Oud-Utrecht ze bevestigend te kunnen beantwoorden. Of is het alleen maar toeval dat omstreeks het 25-jarig bestaan een lichte, overigens voorbijgaande rimpeling het kalme vaarwater beroerde en dat juist met het gouden jubilé in het verschiet een golf van vernieuwende activiteit over de oevers klotste?
In 1946 maakten drie leden van historischen of rechtshistorischen huize de wens kenbaar, dat de vereniging zich op breder basis zou plaatsen, niet alleen door meer dan tot nu toe het geval was, de gehele provincie te gaan bestrijken en daarbij met genootschappen als Niftarlake (Vechtstreek) en Flehite (Amersfoort) een fusie aan te gaan of samen te werken, maar ook en vooral door naast of in plaats van de bestaande publicaties een hoog-wetenschappelijke periodiek uit te geven, die zich vooral op rechtshistorisch gebied zou bewegen, al werden andere terreinen der historische wetenschap niet uitgesloten. In deze vorm meende het bestuur de gedane suggestie niet te mogen aanvaarden en de voorgestelde wijzigingen niet te kunnen accepteren. Oud-Utrecht richt zich nu eenmaal tot en houdt dus rekening met een publiek van zeer uiteenlopende belangstelling.
Daarop hebben de afgewezen voorstanders van bovenaangeduide verandering in Oud-Utrechts werkwijze zich geconstitueerd tot een „Comité tot oprichting der oudheidkundige vereniging „Het Nedersticht", dat eind december 1947 een circulaire deed uitgaan ter peiling van voor zijn plannen bestaande belangstelling, bepaaldelijk voor het in het leven roepen van een „organisatie", welke „de beoefening en verbreiding van de kennis der geschiedenis van het Nedersticht (de provincie Utrecht) ten doel zal hebben". In hoeverre de antwoorden op deze circulaire aannemelijk hebben gemaakt, dat een vereniging Het Nedersticht naast Oud-Utrecht in onze kleine provincie levensvatbaar zou kunnen zijn, is nooit duidelijk geworden, althans nooit bekend gemaakt. Zeker is dat het comité opnieuw onderhandelingen met Oud-Utrecht heeft aangeknoopt, waarbij de strenge en hoge eisen van de aanvang werden losgelaten en slechts een verbreding van Oud-Utrechts werkzaamheid over de provincie een onderwerp van bespreking uitmaakte. In de gematigde formulering dat Oud-Utrecht zich meer intensief en systematischer dan tot dan toe het ge-

Excursie naar het fort Rhijnauwen, 1 juli 1964 (foto ir. W. L. Jansen).

val was, met de geschiedenis van het gewest zal bezighouden, een en ander met behoud van de gevestigde naam van de vereniging en van jaarboekje en maandblad, heeft de ledenvergadering van 18 januari 1949 het voorstel aanvaard. Sedert dien omschrijft Oud-Utrecht zijn doelstelling als „beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht", in plaats van de aanvankelijke formulering „. . . van Utrecht en omstreken". Overigens getuigen zijn publicaties en excursies dat dit laatste begrip ook vroeger altijd ruim is opgevat.[6])

De inmiddels aangeknoopte onderhandelingen met Niftarlake en Flehite over eventuele fusie tot één grote vereniging met gemeenschappelijke publicaties hebben geen resultaat opgeleverd. Beide genootschappen verklaarden ten zeerste prijs te stellen op het behoud hunner zelfstandigheid en Niftarlake nog in het bijzonder op het handhaven van zijn eigen jaarboekje. De accentlegging op de provincie bracht een bescheiden aanwas van nieuwe leden en werd in de volgende jaren geëffectueerd door de instelling in verschillende plaatsen van correspondentschappen (die spoedig een roemloze dood stierven) en de terhandneming van een bibliografie van de provincie, waaraan een reeks achtereenvolgende gesalarieerde krachten jarenlang gewerkt heeft. Zonder de hooggewaardeerde financiële steun van het Provinciaal Bestuur zou dit tijd- en geldrovend werk niet tot een redelijk einde zijn gebracht. Het heeft tot 1967 geduurd voor de (tot het jaar 1953 lopende) bibliografie als gestencilde publicatie aan Gedeputeerde Staten kon worden aangeboden.

Als een ander bewijs van goede verhouding met het Provinciaal Bestuur mag gelden dat in 1949 de toenmalige Commissaris der Koningin M. A. Reinalda - als eerste na de oprichter der vereniging - het ere-voorzitterschap van Oud-Utrecht heeft willen aannemen, evenals na zijn aftreden in 1954 zijn opvolger mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg heeft gedaan en de

6) Uitvoeriger: Maandblad 1948, blz. 74-77, 82-85; 1949, blz. 18 en Jaarboek 1950, blz. 17.

tegenwoordige Commissaris mr. P. J. Verdam in 1970.
Een buitengewoon eervol voorrecht viel de vereniging ten deel, toen in 1950 H.M. de Koningin - inwoonster van onze provincie - zich bereid wilde verklaren als Beschermvrouwe van Oud-Utrecht op te treden.

Het 40-jarig bestaan van Oud-Utrecht in 1963 kreeg een enigszins spectaculair karakter door een jubileumtentoonstelling in de tuinzaal van het Centraal Museum, getiteld „40 jaar Oud-Utrecht - 400 jaar Utrecht" en bestaande uit 90 tekeningen en aquarellen uit de topografische verzameling van het Gemeentearchief. Het onderwerp: hoe zagen kunstenaars van allerlei allooi in de laatste vier eeuwen de stad Utrecht, heeft 8317 bezoekers getrokken, wat niemand had durven voorspellen. Overigens is het, bij de nauwe band tussen archief en vereniging, anders gezegd de personele unie van archivaris en bestuurslid, moeilijk uit te maken wie nu eigenlijk deze tentoonstelling tot stand bracht. Laten we beiden ongedeeld de eer geven.
In het volgende jaar werd het duizendste lid ingeschreven.

In de geschiedenis van iedere stad komen rampjaren voor. Ook Utrecht heeft ze gekend en kent ze opnieuw sedert de gemeenteraad in 1955 de duitse verkeersdeskundige ir. M. P. Feuchtinger te hulp riep voor het oplossen van de bestaande verkeersproblemen en de stedebouwkundige dienst van de gemeente ingrijpende doorbraken ontwierp in de binnenstad.
Wij kunnen hier het moeizaam gevecht om het behoud van Utrechts karakter en aantrekkelijkheid slechts sprongsgewijze in de herinnering terugroepen. Alleen in zoverre Oud-Utrechts deelneming daarin een achtergrond nodig heeft, worden enkele episoden gememoreerd.
Een zeer bewogen, door het genootschap Kunstliefde belegde openbare bijeenkomst in de Statenzaal op 2 december getuigde van de gealarmeerde waakzaamheid der burgerij voor haar stad. Oud-Utrecht mengde zich in de strijd door uit een gevoel van bezorgdheid in 1956 het College van Burgemeester en Wethouders op het hart te binden voor het specifiek karakter van het oude Utrecht te waken. Maar een ambtelijke machine, eenmaal in gang gebracht, wordt niet gemakkelijk stil gezet. Twee jaren later - 6 november 1958 - boden B. en W. de Raad het verkeersplan-Feuchtinger aan, een lijvig boekdeel vol grafieken en berekeningen en . . . bedreiging van de singels. De ontwerper had volmacht gekregen de singels te dempen, die hij zelf aanvankelijk schijnt te hebben willen ontzien. Protesten en verzet rezen allerwege. Op 26 november nam ook Oud-Utrecht stelling tegen het algemeen fataal geoordeelde plan. Er constitueerde zich - 4 december - een „Comité Binnenstad en Singels", dat veel weerklank vond bij de burgerij en zich herhaaldelijk krachtig zou doen horen. Eén der bezwaren van het comité was, dat de hele zaak-Feuchtinger in het grootste geheim voorbereid was.
In deze context verschijnt - in het januari-nummer 1959 van ons Maandblad - een scherp artikel van redacteur H. de Jong: „De grote aanslag", waarin uit het bericht van B. en W. aan de Raad geciteerd wordt dat „prof. Feuchtinger er in geslaagd is om, met handhaving van het historische karakter van de oude stad, het hart van Utrecht bereikbaar te doen blijven, ook voor de in de toe-

komst te verwachten verkeersstromen". Waarna de redacteur: „Men leze deze misleidende zin goed. Als de singels gedempt zijn, als drie onbeschaamde doorbraken met alle daaraan verbonden gevolgen het centrum van Utrecht uiteengereten zullen hebben, dan zal men er tóch in geslaagd zijn, om het historisch karakter van de oude stad te handhaven! Wie is in staat ons deze logica te verklaren?" Dat bij het dagelijks bestuur van de gemeente deze regels en in het bijzonder het woord „misleidend" slecht overkwamen, bewees wel hoe gespannen de verhoudingen al geworden waren. Had vorig jaar, toen Oud-Utrecht adhesie betuigde aan het Comité Binnenstad en Singels, een wethouder woedend zijn lidmaatschap van onze vereniging opgezegd, nu waren het de burgemeester en de gemeente-secretaris die de band met Oud-Utrecht verbraken.

In de volgende maanden bleef het plan-Feuchtinger de gemoederen bezig houden. Op 6 mei belegde het comité Binnenstad en Singels een openbare vergadering in Tivoli, waar betogen en uiteenzettingen van hoog niveau geleverd werden, maar ook opgekropte onlust geuit werd in heel wat zwaardere termen dan de maandblad-redacteur gebruikt had. De Raad werd overstroomd met requesten en plannen van allerlei stedelijke en landelijke groeperingen. Een commissie uit de Raad stelde een uitvoerig rapport samen vol kritische en pijnlijke vragen, maar als B. en W. daar 30 oktober op te antwoorden hebben blijft het oude standpunt gehandhaafd: de singels dicht. Wat zal de Raad doen? Twee dagen - 17 en 18 december - wordt onder overgrote belangstelling van de burgerij vergaderd over het verkeersplan-Feuchtinger. Voor- en tegenstanders weren zich geducht. Tenslotte werd met een kleine meerderheid een motie aanvaard om een onafhankelijke stedebouwkundige met inachtneming van de gegevens van Feuchtinger nieuwe plannen te laten maken voor een ringweg, die verder van de oude stad moest liggen dan die Feuchtinger door het dempen der singels trachtte te verkrijgen. De bedoeling van de motie was het dempen te voorkomen. Op 22 april 1960 volgde de benoeming van de rotterdamse architect ir. J. A. Kuiper als deskundige voor de „reconstructie van de binnenstad", waarbij het ontwerpen van een ringweg op grond van Feuchtingers gegevens gestipuleerd werd.

Wederom laat het Maandblad [7]) zich horen: Ook het plan-Kuiper is onaanvaardbaar, al komen de singels er iets beter af. *Alle* singels moeten behouden blijven. „Wanneer eenmaal de dempingsactiviteit vaardig wordt over de overheid, zal men het niet meer kunnen keren dat later op deze weg wordt voortgeschreden." Een profetisch woord. En het blad citeert architect Rietveld [8]), toch waarlijk geen reactionaire figuur: „Een oude stad kan nooit geschikt gemaakt worden voor modern verkeer. Elke ruimte die voor verkeer is opengesteld, vloeit direct vol. Beide verkeersplannen - Feuchtinger en Kuiper - vind ik in principe onjuist" en verder: „Laten we vooral niet denken, dat we vooruitstrevend zijn door op verkeerde wijze nu eens radicaal te doen."

Deze keer bezweek de gemeenteraad en aanvaardde in zijn ijver om tenminste

7) Maandblad 1962, blz. 74.
8) Nieuw Utrechtsch Dagblad, 18 juni 1962.

Stadswandeling op zaterdag 30 aug. 1969 met als eindpunt een bezoek aan de kelder van de wijnhandel fa. Van Wageningen en De Lange aan de Oudegracht. (foto mr. A. B. C. Ravelli)

Catharijnesingel en Maliesingel te redden het plan-Kuiper, waarmee de noordelijke singels aan demping werden prijsgegeven. „Hoe groot is de domheidsmacht!" [9]) Opnieuw een woord dat kwalijk viel bij het stadhuis. Ook sommige bestuursleden vonden de term te sterk.
In januari 1963 kon de burgerij in de couranten lezen, dat in 1966 begonnen zou worden met het dempen van de singels tussen Paardenveld en Kleine Singel en een jaar later de Catharijnesingel tot aan de Bleekstraat. Maar in 1965 bericht de Minister van C.R.M. geen vergunning te zullen verlenen voor het dempen. De gemeente gaat in beroep bij de Kroon.[10])
Inmiddels meende het grootste deel van Oud-Utrechts bestuur, in het bijzonder de voorzitter, die in zijn kwaliteit van voorzitter van de V.V.D.-raads-

9) Maandblad 1962, blz. 84.
10) Wachten op het laatste woord: Maandblad 1965, blz. 78.

Enkele gasten aan de middeleeuwse maaltijd in Paushuize op zaterdag 3 juni 1972 t.g.v. de viering van het 850-jarig stadsrecht.
(foto W. J. A. Schoonhoven)

fractie zich tot het uiterste verzet had tegen de oorspronkelijke plannen, dat met het plan-Kuiper, wat het behoud van de historische structuur van de stad betrof, toch een belangrijke vooruitgang was geboekt. Het stelde het gemeentebestuur van die opvatting in kennis - (waarin sommigen een capitulatie hebben gezien) -, echter niet zonder nog eens te wijzen op die onderdelen, die niet bevredigend waren opgelost.[11]) De maandblad-redacteur echter was van mening dat het totaal van die onderdelen nog zo zwaar woog, dat slechts een volledige afwijzing mocht worden geuit en wenste daarom op geen enkele wijze verantwoordelijk te zijn voor enig blijk van ook maar gedeeltelijke goedkeuring. Zoals hij dachten velen in en buiten Oud-Utrecht. Er bestond voor de redacteur in dit conflict geen andere consequentie dan zijn functie neer te leggen. „Met grote eerbied voor zijn standvastigheid, die niet wilde weten van het vertroebelen van een vast standpunt door een politiek van geven en nemen, door marchanderen, en met veel begrip voor zijn mening" nam het bestuur afscheid van een voortreffelijk redacteur.[12])
De jarenlange verbeten strijd tussen voor- en tegenstanders van een nooit meer te herstellen ingreep in het historisch gegroeide en zo karakteristieke aspect van Utrecht vond een voorlopig einde, toen de gemeenteraad, nadat een nieuwe minister van C.R.M. bereid was gevonden tot een compromis, op 2 februari 1968 besloot de Weerdsingel Wz. en de Catharijnesingel tot aan het Sterrenbos, het mooiste gedeelte van de utrechtse singels, te laten dempen.
De bulldozers gingen aan het werk. Het tweede bedrijf van het drama is nog in volle gang . . .

11) Schrijven van 23 juni 1966.
12) Maandblad 1966, blz. 57-58, 73-75.

Het laatste hoofdstuk van Oud-Utrechts geschiedenis is kort. Binnen enkele jaren tijds overleden twee bestuursleden [13]), vestigde de penningmeester zich buiten de provincie en vonden drie oude bestuursrotten het tijd om heen te gaan, zonder dat men daarbij aan een zinkend schip hoeft te denken. In tegendeel. Met een jongere generatie kwam in 1969 een vernieuwingsbeweging op gang. Vrouwen nemen voorgoed, al was het niet voor het eerst [14]), plaats aan de bestuurstafel, er werd grootscheepse propaganda gevoerd met een ongekende ledengroei als resultaat, een excursiecommissie nam het werk over, dat tot dan toe op voorzitter en secretaris neerkwam en wist de vooral historisch gerichte bezoeken aan stad en provincie en een enkele maal daarbuiten met wat fleuriger accent te verlevendigen. Hierbij sluit min of meer de feestelijke middeleeuwse maaltijd aan, waarmee op 3 juni 1972 in de fraaie balzaal van Paushuize herdacht werd, dat 850 jaar geleden keizer Hendrik V Utrechts stadsrecht bevestigde.

Dezelfde herdenking was ook aanleiding het annuarium 1972 'n apart karakter te geven door in een tiental over de eeuwen verdeelde bijdragen de ontwikkeling van de stad tot op onze dagen te tekenen. Als een bijzondere verrassing kwam daar nog bij, dat het bestuur de utrechtse kunstenaar William Kuik bereid vond een serie van tien lithografieën te vervaardigen in een oplage van 140 exemplaren, waaruit de leden tegen zeer lage prijs een keus konden maken. De met uiterst gevoelige hand getekende prenten roepen een vreemd, onwerkelijk Utrecht op, zoals het in de groteske verbeeldingen van een droom zou kunnen opdoemen.

Een nieuw initiatief nam Oud-Utrecht, toen het op 12 juni 1970, als reactie op de van gemeentewege gepubliceerde discussienota Kernbeeld, een openbare bijeenkomst in de Geertekerk wijdde aan het probleem van de vernieuwing van de binnenstad. Deskundigen op velerlei gebied en geïnteresseerde inwoners discussieerden daar over de kwesties, die met de leefbaarheid van de stad, de woonfunctie, het evenwicht tussen autoverkeer en voetgangersvrijheid samenhangen.[15]) Zo'n dialoog van bestuurders en belanghebbenden kan, herhaald, wellicht bijdragen tot een gelukkige oplossing van het reconstructieprobleem. Want geloof niet, dat het de betonnen bouwmassa van Hoog-Catharijne, of „de schandpaal van Utrecht" aan de Neude of de autobanen zijn, die in de toekomst de aantrekkingskracht van de stad zullen uitmaken. Londen en Parijs ontlenen hun charme aan het feit, dat ze in structuur en verschijning geen nieuwe steden zijn.

Ook de presentatie van onze periodieken onderging verandering. Het Jaarboekje liet eindelijk het verkleiningspartikel vallen en verschijnt sinds 1970 als Jaarboek in nieuw formaat en uitvoering met een gedeelte van Van den Wijngaardens vogelvluchttekening van Utrecht van c. 1560 op de omslag; minder gelukkig was het Maandblad in zijn vormgeving, toen het de indertijd door Aldert Witte ontworpen indeling en lettertype versmaadde en te voor-

13) Drs. M. N. Acket, kenner van Utrechts topografie en prof. dr. M. Ozinga, vasthoudend verdediger van het stedelijk en provinciaal monumentenbezit.
14) Dr. C. Catharina van de Graft 1925-1937.
15) Maandblad 1970, blz. 33 en 42-44.

schijn kwam met een jaarlijks wisselende afbeelding op de buitenzijde. Naar de inhoud bleven beide publicaties het doel van Oud-Utrecht vertegenwoordigen en bevorderen: de beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie. Mogen zij ook na 50 jaar hun taak ongestoord voortzetten! Met de bijna 1500 leden van het ogenblik schijnt dat voorlopig ook financieel mogelijk te zijn.

„Na vijftig jaar" heette het boek, waarin Hildebrand in 1887 de lezers van de Camera Obscura „noodige en overbodige opheldering" presenteerde. Ook in het overzicht van Oud-Utrechts eerste halve eeuw zal de een mededelingen en opmerkingen nodig, de ander overbodig vinden. De auteur zelf hoopt, dat het verhaal een niet al te onjuiste weergave is van de plaats die de vereniging in de samenleving van onze dagen heeft ingenomen. En verder is het heel zeker, dat hij bij een volgend jubileum niet meer over te halen zal zijn, voor de derde maal de pen ter hand te nemen.

Bijlage

OUD-UTRECHT 1923-1973

Beschermvrouwe:	H. M. de Koningin	
Ere-voorzitters:	Dr. J. P. Fockema Andreae	1923-1949
	M. A. Reinalda	1950-1954
	Mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg	1954-1970
	Mr. P. J. Verdam	1970-
Ere-leden:	Mr. dr. G. A. W. ter Pelkwijk	1938-1964
	Dr. W. A. F. Bannier	1948-1951
	G. A. Evers	1948-1962
	Jhr. dr. M. R. Rademacher Schorer	1955-1956
	W. Stooker	1957-
	Ir. J. D. M. Bardet	1967-
	Mr. J. W. C. van Campen	1970-
Bestuursleden:	Dr. W. A. F. Bannier, voorzitter 1923-1927; 1932-1935; 1940-1942	1932-1951
	G. A. Evers, secretaris 1923-1938	1923-1948
	W. Graadt van Roggen, penningmeester 1923-1929	1923-1935
	Dr. J. F. van Beeck Calkoen	1923-1928
	Dr. K. Heeringa	1923-1935
	Dr. W. C. Schuylenburg	1923-1945
	C. W. Wagenaar	1923-1932
	L. J. van der Heyden	1924-1928
	Mej. dr. C. C. van de Graft, 2e secretaris	1925-1937
	Mr. H. Waller, voorzitter 1927-1931; 1935-1939	1928-1941
	J. E. Brom	1928-1952
	Jhr. dr. M. R. Rademacher Schorer, Penningmeester 1930-1951; onder-voorzitter 1951-1955	1930-1955
	Mr. J. W. C. van Campen, secretaris 1938-1948	1933-1970
	Jhr. dr. B. M. de Jonge van Ellemeet	1935-1942
	Th. Haakma Wagenaar	1935-1945
	Drs. M. N. Acket	1940-1967
	Dr. C. D. J. Brandt	1941-1943
	Mr. A. N. L. Otten, voorzitter 1942-1950	1942-1951
	Ir. J. D. M. Bardet, voorzitter 1951-1967	1945-1970
	Dr. R. van Luttervelt	1945-1946
	Dr. A. J. van de Ven	1947-1967
	Mr. Th. A. Hoog, secretaris	1948-1952
	J. van Staveren	1948-1952
	Mr. J. F. H. Bosch, penningmeester	1951-1955
	Prof. dr. M. D. Ozinga	1952-1968
	Mr. N. B. ten Bokkel Huinink, secretaris	1952-1959
	H. de Jong	1953-1966
	A. H. Doude van Troostwijk [1])	1953-1962

1) Namens het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake.

	J. W. van Woensel Kooy, penningmeester	1955-1969
	Dr. ir. C. L. Temminck Groll, secretaris 1959-1963; voorzitter 1967-1973	1959-1973
	Dr .M. P. van Buytenen	1964-1970
	Dr. J. E. A. L. Struick, secretaris	1964-1972
	A. L. Oosting	1967-1970
	Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, ondervoorzitter 1970-1972; wnd. secretaris 1972-1973	1969-
	J. C. van der Laan, penningmeester	1969-
	W. Uittenbogaard	1969-
	Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen [2])	1969-
	Mevr. B. E. Buys-de Geus [2])	1969-
	Mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa [2])	1969-1972
	A. H. R. Hoogezand, ondervoorzitter 1972-1973; voorzitter 1973-	1970-
	Mej. drs. L. van Tongerloo	1971-
	A. F. E. Kipp	1971
	Dr. P. H. Kylstra	1972
	G. J. Röhner, tweede secretaris 1973-	1972-
	Mevr. S. Hooykaas-van den Berg [2])	1973-
	Drs. H. L. P. Leeuwenberg, secretaris	1973
Redacteuren Jaarboek	Dr. W. C. Schuylenburg	1924-1945
	Dr. K. Heeringa	1924-1934
	C. W. Wagenaar	1924-1930
	Dr. W. A. Bannier	1931-1950
	Jhr. dr. B. M. de Jonge van Ellemeet	1935-1941
	G. A. Evers	1938-1950
	Mr. J. W. C. van Campen	1945-1968
	Dr. A. J. van de Ven	1951-1968
	Prof. dr. M. D. Ozinga	1952-1968
	Mevr. E. L. S. Offringa-Boom	1969-
	W. Uittenbogaard	1969-
	Dr. J. E. A. L. Struick	1969-
Redacteuren Maandblad	C. W. Wagenaar	1926-1929
	G. A. Evers	1930-1948
	J. van Staveren	1949-1952
	H. de Jong	1952-1966
	Mr. J. W. C. van Campen	1966-1969
	B. Kieboom	1970-1972
	Mej. drs. L. van Tongerloo	1970-
	H. Sneijder	1973-

2) Speciaal belast met de organisatie der excursies.

VOORDRACHTEN [1])

9 juni 1923. Voordracht van *dr. J. P. Fockema Andreae:* „De stad Utrecht omstreeks 1823" [2])
23 november 1923 (eerste algemene ledenvergadering). Voordracht door *dr. E. J. Haslinghuis* over de bouw der vier oude kerspelkerken.
14 april 1924. Voordracht van *dr. K. Heeringa:* „De geschiedenis van het veen ten noordoosten van Utrecht." - Causerie van *G. A. Evers* over de tijd, dat Utrecht koninklijke residentie was, 1807-1808.
11 december 1924. Voordracht van *W. L. van Nieuwenhuysen:* „De plannen tot uitbreiding van Utrecht, in verband met de historische wording der stad".
29 januari 1925. Voordracht van *C. W. Wagenaar:* „Utrecht zoals het was en zoals het werd".
3 april 1925. Voordracht van *dr. A. J. van der Weyde:* „De uitoefening der geneeskunde in vroeger tijd te Utrecht". [3])
29 januari 1926. Voordracht van *ir. J. I. Planjer:* „Nieuw-Utrecht, dat weldra oud Utrecht zal zijn".
24 januari 1927. Voordracht van *dr. ir. G. W. van Heukelom:* „De Domtoren en zijn herstel".
29 maart 1928 (eerste lustrum). Voordracht van *prof. dr. W. Vogelsang:* „De Utrechtse middeleeuwse sculptuur". - Voordracht van *drs. C. M. A. A. Lindeman:* „De Utrechtse schilder Joachim Wttewaall (1566-1638)".
28 januari 1929. Voordracht van *dr. Siegfried Loeschke* (Trier): „De Gallisch-Romeinse cultuur in onze streken".
27 januari 1930. Voordracht van *dr. G. C. Labouchere:* „De opgravingen op het Domplein in het bijzonder in verband met de stichting van de Domtoren".
10 mei 1930 (in samenwerking met het Prov. Utr. Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen). Voordracht van *prof. dr. C. W. Vollgraff:* „De Latijnse inscripties gevonden bij de opgravingen op het Domplein". [4])
26 januari 1931. Voordracht van *prof. dr. A. E. van Giffen* (Groningen): „De uitkomsten der opgravingen op het Domplein in 1929 en de plannen tot voortzetting in 1931".
25 januari 1932. Voordracht van *ir. P. Intveld* (Delft): „Het te Utrecht (aan de Van Hoornekade) opgegraven schip en andere vondsten van vroege schepen".
25 maart 1932. Voordracht van *prof. dr. A. W. Bijvanck* (Leiden): „Utrechtse miniaturen".
12 februari 1934. Voordracht van *jhr. mr. W. A. Beelaerts van Blokland* ('s-Gravenhage): „De voornaamste Utrechtse kastelen in het midden der 17de eeuw". - Daarna vertoning van een van gemeentewege opgenomen film over de weldra te bebouwen polder Pijlsweerd.
25 februari 1935. Voordracht van *prof. dr. C. W. Vollgraff:* „Opgravingen op het Domplein".
2 maart 1936. Voordracht van *dr. J. Kalf* ('s-Gravenhage): „De praktijk der monumentenbescherming".
16 maart 1936 (bijeenkomst van het Kon. Aardrijksk. Genootschap, ook voor Oud-Utrecht toegankelijk gesteld). Voordracht van *dr. H. Spethmann* (Essen): „Die neuen Ausgrabungen in Xanten am Niederrhein und ihre grundsätzliche Bedeutung".

1) De voordrachten, bijna steeds met lichtbeelden of dia's, werden doorgaans na de jaarvergadering gehouden in Hotel des Pays-Bas, gebouw van K. en W., Volksuniversiteit, Centraal Museum, Universiteitsgebouw Domplein, Kunsthistorisch Instituut, Instituut voor geschiedenis, Universiteitsbibliotheek, Botanisch Laboratorium, Aartsbisschoppelijk Museum, Gemeente-Archief en Instituut voor Muziekwetenschappen.
2) Bij de opening van een door Oud-Utrecht georganiseerde tentoonstelling over grachten en wallen van Utrecht in het gebouw der Volksuniversiteit.
De voordracht is afgedrukt in Jaarboek 1924, blz. 28-39.
3) Afgedrukt in Jaarboek 1926, blz. 45-75.
4) Samenvatting in Maandblad 1930, blz. 33-36.

30 maart 1936. Voordracht van *P. T. A. Swillens:* „Pieter Saenredam en zijn (voornamelijk Utrechtse) werk".
1 maart 1937. Voordracht van *prof. dr. G. W. Kernkamp:* „Het culturele leven in Utrecht in de 17e eeuw".
28 februari 1938. Voordracht van *R. T. Muschart* (Arnhem): „Een en ander over sprekende familiewapens".
30 april en 7 mei 1938 (op de toren van het 3e administratiegebouw der Ned. Spoorwegen aan de Catharijnesingel). Voordracht van *prof. L. van Vuuren:* „Het cultuurlandschap in de omgeving van Utrecht".
30 januari 1939. Voordracht van *mr. J. W. C. van Campen:* „Willibrord en Utrecht". [5])
30 januari 1940. Voordracht van *dr. C. D. J. Brandt:* „De Hieronymusschool en het culturele leven in Utrecht". [6])
10 februari 1941. Voordracht van *drs. M. N. Acket:* „Oude steden en landschappen".
20 oktober 1942. Voordracht van *P. J. Meertens* (Amsterdam): „Het dialect van de provincie Utrecht".
16 maart 1943. Voordracht van *R. van Luttervelt:* „Nederlandse en vreemde elementen in de buitenplaatsen aan de Vecht".
12 oktober 1945. Voordracht van *dr. W. A. F. Bannier:* „De wallen en poorten van Utrecht".
4 juni 1946. Voordracht van *ir. J. D. M. Bardet:* „Utrecht en de spoorwegen". - Daarna vertoning van enige films over de Nederlandse Spoorwegen.
14 september 1946. Voordracht van *Otto van Tussenbroek* over de tentoonstelling „Herwonnen Kunst" en haar voorgeschiedenis".
24 oktober 1947. Voordracht van *prof. dr. G. van Hoorn:* „Albiobola, een grensvesting van het Romeinse Imperium".
12 maart 1948 (bij 25-jarig bestaan). Voordracht van *mr. A. le Cosquino de Bussy* (Amsterdam): „Gouden eeuwen".
27 september 1948. Voordracht van *dr. G. J. Lieftinck* (Leiden): „De herkomst van bisschop Bernold van Utrecht (1027-1054)". [7])
18 januari 1949. Voordracht van *mr. J. W. C. van Campen:* „Fundaties, Vrijwoningen en Preuves te Utrecht". [8])
25 november 1949. Voordracht van *prof. dr. A. E. van Giffen* (Groningen): „Romeinse castella te Utrecht, Vechten en Valkenburg aan de Rijn".
8 mei 1950. Voordracht van *mr. S. J. Fockema Andreae* (Leiden): „Hollands-Utrechtse waterschapsconflicten".
12 december 1950. Voordracht van *jhr. mr. dr. J. R. Clifford Kocq van Breugel* (Driebergen): „Utrechtse kastelen en hun geschiedenis".
6 april 1951. Voordracht van *mr. H. A. M. Wijnne:* „De Gelderse Vallei: twistappel tussen het Sticht en het Kwartier van de Veluwe (1711-1714)".
14 december 1951. Voordracht van *dr. P. G. Glazema* (Amersfoort): „De opgravingen bij Rhenen".
28 maart 1952. Voordracht van *ir. P. H. Briët* (Hilversum): „Ghijsbert Thöniszoon van Vianen en Peter Janszoon van Cooten, een vergeten bouwmeestercombinatie uit onze Gouden Eeuw".
28 maart 1953. Voordracht van *mr. P. P. Agter:* „Het Utrecht van omstreeks een eeuw geleden".
12 december 1953. Voordracht van *H. Hijmans* (Dordrecht): „Van Dorestad tot Duurstede".
26 februari 1954. Voordracht van *dr. P. J. Meertens* (Amsterdam): „De studie van veldnamen".
17 november 1954. Voordracht van *dr. A. J. M. Kunst:* „Van Sint Elisabethsgasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis 1485-1814".

5) Afgedrukt in Jaarboek 1939, blz. 23-58.
6) Afgedrukt in Jaarboek 1940, blz. 24-47.
7) Afgedrukt in Jaarboek 1949, blz. 23-40.
8) Samenvatting in Maandblad 1949, blz. 13-14.

18 februari 1955. Voordracht van *prof. dr. M. D. Ozinga:* „Rijksmonumentenzorg in het bijzonder in de provincie Utrecht".
24 februari 1956. Voordracht van *dr. H. van der Linden:* „De kolonisatie van de Hollands-Utrechtse laagvlakte gedurende de middeleeuwen".
20 oktober 1956. Voordracht van *prof. dr. G. van Hoorn:* „Romeins Nederland, in het bijzonder Vechten en Utrecht".
15 februari 1957. Voordracht van *H. Halbertsma* (Amersfoort): „De spade in dienst van de historie".
21 februari 1958. Voordracht van *mr. J. W. C. van Campen:* „Utrecht vóór vijftig jaren".
19 december 1958. Voordracht van *J. G. N. Renaud* (Amersfoort): „Van eten en drinken in de middeleeuwen, mitsgaders een kijkje in zijn keuken en porceleinkast".
24 april 1959. Voordracht van *dr. W. van der Elst:* „Oude Utrechtse klokken voorheen en thans".
1 april 1960. Voordracht van *ir. W. L. Jansen:* „Enkele grepen uit de geschiedenis van de Utrechtse heuvelrug".
24 maart 1961. Voordracht van *jhr. H. W. M. van der Wijck* ('s-Gravenhage): „Buitenplaatsen tussen Utrecht en de Grebbe".
9 maart 1962. Voordracht van *mevr. dr. J. G. van Cittert-Eymers:* „De geschiedenis van de universiteit in verband met het universiteitsmuseum".
22 maart 1963. Voordracht van *dr. J. E. A. L. Struick:* „Een vergeten oorlog (Holland-Utrecht 1481-1483)".
3 april 1964. Voordracht van *dr. ir. C. L. Temminck Groll:* „Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht".
9 april 1965. Voordracht van *A. Blankert:* „De Nederlandse italianiserende schilders van het landschap uit de 17e eeuw".
22 mei 1965. Voordracht van *H. van der Biezen* over de Nicolaïkerk te Utrecht (met aansluitend bezoek).
11 mei 1966. Voordracht van *A. Stork* en *ir. W. L. Jansen*: 100 jaar Thijsse - 50 jaar Vecht".
14 april 1967. Voordracht van *dr. J. G. N. Renaud:* „Utrechtse bisschoppen als kasteelbouwers".
29 maart 1968. Voordracht van *jkvr. dr. J. M. van Winter:* „Van soeter cokene", kijkjes in de middeleeuwse keuken.
20 maart 1969. Voordracht van *J. W. van Woensel Kooy:* „Maarssen, verleden en toekomst".
16 maart 1970. Voordracht van *dr. ir. J. Visser:* „Beschermde stadsgezichten" (een nieuwe vorm van monumentenzorg).
19 januari 1971. Voordracht van *mr. A. Ravelli:* „De lantaarnconsoles aan de Utrechtse grachten".
23 maart 1971. Voordracht van *dr. J. H. A. Engelbregt:* „Het Utrechts psalterium".
29 maart 1972. Voordracht van *dr. ir. C. L Temminck Groll:* „De gebouwen van de Broedergemeente te Zeist".
21 november 1972. Voordracht van *drs. H. J. van Rooyen:* „De collectie oude muziekinstrumenten in het Instituut voor muziekwetenschappen te Utrecht".
26 februari 1973. Voordracht van *drs. W. J. van Tent* (Amersfoort): „De opgravingen in 1970 bij fort Vechten".

1924 Aan B. en W. Verzoek een monumentenverordening tot stand te brengen (Jaarb. 1925, blz. 14-15).

1925 Aan B. en W. Verzoek om bij het Rijk aan te dringen op voltooiing der restauratie van de kloostergang van St. Marie. (Jaarb. 1926, blz. 15).

1926 Aan gemeenteraad. Ondersteuning van voorstel van B. en W. tot herstel van poortgebouw van Chartroise (Jaarb. 1927, blz. 19).

1926 Aan B. en W. Verzoek om de in 1906 verlegde steen ter aanduiding van de plaats van de St. Thomaskapel (H. Kruiskapel) weer op de juiste plaats te doen leggen en de omtrek van de kapel in het plaveisel te markeren (Jaarb. 1927, blz. 20).

1926 Aan Rijksbureau Monumentenzorg. Belangstelling gevraagd bij de verbouwing van Klein Fresenburg aan de Oudegracht (Jaarb. 1927, blz. 18; Maandblad 1926, blz. 17).

1928 Aan B. en W. Verzoek de toestand van het Catharijneconvent te verbeteren (Jaarb. 1929, blz. 20).

1928 Aan directeur van het St. Gregoriushuis. Advies de gevel van het huis Loenersloot aan de Nieuwegracht (voormalig Aartsbisschoppelijk Museum) bij de eerstvolgende herstellingswerken van de pleisterlaag te ontdoen en in zijn vroegere verschijning van bak- en natuursteen te herstellen (Jaarb. 1929, blz. 20).

1928 Aan regenten van de Beyerskameren. Verzoek om de pleisterlagen van deze vrijwoningen aan de L. Nieuwstraat en Agnietenstraat te verwijderen (Jaarb. 1929, blz. 21).

1929 In samenwerking met Ver. tot bevordering van Vreemdelingenverkeer, de Monumentencommissie en de Vereniging Covelswade aan B. en W. Verzoek een algemeen plan te doen opmaken tot verbetering van werven, kelders en opstaande muren aan de Oudegracht (Jaarb. 1930, blz. 17-18).

1929 Aan B. en W. Verzoek de luiklokken van de Domtoren meer in het stadsleven te betrekken (Jaarb. 1930, blz. 19; 1931 blz. 19).

1934 Aan B. en W. Verzoek bij het slopings- en graafwerk ter sanering van voormalige Wijk C aandacht te geven aan overblijfselen van oudheidkundige waarde (Jaarb. 1935, blz. 16).

1936 Aan B. en W. In overweging gegeven af te zien van het plan om het bij de opgravingen op het Domplein blootgekomen Romeinse praetorium toegankelijk te houden (Jaarb. 1937, blz. 18-19).

1937 Aan B. en W. Verzoek aandacht te geven aan de beschadigde toestand van de Fockema Andreae-bank in het Wilhelminapark (Jaarb. 1938, blz. 19-20).

1938 Aan Kerkvoogden der Ned. Herv. Kerk. Dringend verzoek maatregelen te nemen tot behoud van de zeer vervallen Geertekerk (Jaarb. 1939, blz. 18).

1940 Aan B. en W. Dringend verzoek om van hun bevoegdheid om de Geertekerk van de Monumentenlijst af te voeren en daarmee voor afbraak vrij te geven, geen gebruik te willen maken (Jaarb. 1941, blz. 18).

1942 Aan prof. dr. A. E. van Giffen te Groningen. Verzoek de verslagen van de in 1939 e.v. jaren op het Domplein verrichte opgravingen spoedig te willen afwerken (Jaarb. 1943, blz. 15).

1942 Aan de beheerders van de Fundatie der Bruntskameren. Verzoek om het poortje van hun stichting aan Lepelenburg van de verflaag te ontdoen en verdere maatregelen ter verfraaiing te nemen (Jaarb. 1943, blz. 15).

1946 Aan Gemeentebestuur. Bezwaar gemaakt tegen het tentoongestelde ontwerp voor het monument voor de gevallenen vóór de blinde muur van de Dom (Jaarb. 1947, blz. 17).

1949 Aan Ged. Staten. Bezwaar gemaakt tegen het besluit van de gemeente Amersfoort om een ringweg aan te leggen en daarvoor het westelijk en zuidelijk deel van de grachtengordel te dempen (Jaarb. 1950, blz. 21).

1950 Aan B. en W. Verzoek om de omtrek van het romeinse castellum met het praetorium in het plaveisel van het Domplein en omgeving duurzaam aan te

geven en ook de aanduiding van de H. Kruiskapel te handhaven (Jaarb. 1951, blz. 21).

1950 Aan B. en W. Aandacht gevestigd op de houten hekken, die hier en daar de ijzeren balustrades langs de Oudegracht, niet ten gunste van het uiterlijk schoon der stad vervangen (Jaarb. 1951, blz. 22).

1951 Aan B. en W. Aandacht gevestigd op het gevaar dat 's nachts voor de Domtoren bestaat door zijn ligging in het aanvlieggebied van het heropende militaire vliegveld te Soesterberg (Jaarb. 1952, blz. 19).

1952 Aan Comité-Hulst c.s. Adhesiebetuiging in zake het behoud van de Geertekerk (Jaarb. 1953, blz. 17).

1952 Aan Gedep. Staten. Verzoek goedkeuring te onthouden aan het besluit in de gemeenteraad van Jutphaas om het sluisje hoek Dorpstraat-Heerenstraat te dempen (Jaarb. 1953, blz. 18).

1953 Aan Minister van O. K. en W. Telegram met dringend verzoek een beslissing tot slopen van de Geertekerk uit te stellen wegens nieuwe pogingen tot het vinden van een bestemming.

1953 Onderhandse besprekingen door de voorzitter ir. J. D. M. Bardet met betreffende autoriteiten inzake het bedreigde kerkje te Blauwkapel, het herstel van de eindwand der voormalige St. Paulusabdij te Utrecht en het behoud van een gedeelte van de oude stadsmuren van Montfoort.

1953 Persconferentie gegeven door de voorzitter ir. J. D. M. Bardet over het met ondergang bedreigde kerkje te Blauwkapel.

1954 Aan Gemeenteraad van Maarssen. Verzoek het uitbreidingsplan niet goed te keuren, voor zover betreft de wegaanleg over de buitenplaatsen Doornburg en Bolestein (Maandbl. juni 1954).

1956 Aan B. en W. Verzoek angstvallig te waken voor karakter en aanzien van de binnenstad (Jaarb. 1957, blz. 25 en 26).

1959 Bestuur neemt deel aan acties tegen voorstel van B. en W. aan de gemeenteraad betreffende het verkeersplan Feuchtinger (Maandbl. jan. 1959).

1961 Aan de Prov. Welstandscommissie. Advies om de kwestie van afbraak of vernieuwing van het hoekpand Hoogstraat-Hofstraat (Commandeurshuis Ridders van St. Jan?) te Montfoort, kritisch te bezien en met de meeste zorg te behandelen (Jaarb. 1962, blz. 23).

1961 Aan B. en W. van Leersum. Aanbeveling zich nogmaals te willen beraden over de afbraak van het oude café King William aldaar, wat een ernstig verlies voor de dorpskern zou betekenen (Jaarb. 1962, blz. 24).

1965 Aan gemeenteraad. Gedeeltelijke adhesie met kritische opmerkingen aan het plan Kuiper ter reconstructie van de binnenstad (Maandbl. augustus en oktober 1965). 1965).

1971 Adhesiebetuiging met Werkgroep Amelisweerd, ijverend tegen het plan Rijksweg 27 door het landgoed te laten lopen (Maandbl. oktober 1971).

1971 Aan B. en W. Verzoek het opblazen van het zuid-oostelijk bastion van het kasteel Vredenburg te verhinderen (Maandbl. jan. 1972).

1972 Aan de gemeenteraad tegen aantasting van het fort Rhijnauwen.

1972 Aan de gemeenteraad tot behoud van het gebouw van „De Utrecht".

1973 Aan de gemeenteraad van Nieuwegein. Verzoek de namen Jutphaas en Vreeswijk te handhaven en niet te vervangen door Nieuwegein-Noord en Nieuwegein-Zuid (Maandbl. maart 1973).

1973 Aan het bestuur van de Rijksuniversiteit tot behoud van het huis Sandwijck.

EXCURSIES [1])

6 juni 1923. Tentoonstelling van manuscripten en incunabelen in de Universiteitsbibliotheek (mej. dr. J. M. Keyman).
19 juni 1923. Dom (dr. ir. D. F. Slothouwer).
13 september 1924. Regentenzaal Bartholomeigasthuis (dr. W. A. F. Bannier), Stadsarmenhuis, voormalig St. Nicolaasklooster (G. P. Piersma), Fundatie van Renswoude (W. de Monté verLoren) en bolwerk Zonnenburg (C. W. Wagenaar).
18 april 1925. Gebouwencomplex voormalig paleis van Lodewijk Napoleon, nl. Rijks- en Gemeentearchief, Universiteitsbibiliotheek en voormalig Hoog Militair Gerechtshof aan Drift en Wittevrouwenstraat (G. A. Evers).
6 juni 1925. Buurkerk en Jacobikerk (dr. G. A. S. Snijder).
24 november 1925. 's Rijks Munt (dr. C. Hoitsema).
6 mei 1926. Pieterskerk (A. L. Schuilenburg) en Janskerk (C. W. Wagenaar).
5 juni 1926. *Amerongen* en *Zuylestein*.
23 oktober 1926. Nicolaikerk en Geertekerk (C. W. Wagenaar).
14 mei, 28 mei, 4 juni 1927. Centraal Museum: kerkelijke kunst (J. E. Brom), m.e. schilderkunst en sculptuur (dr. W. Vogelsang), romeinse oudheden (dr. G. van Hoorn).
11 juni 1927. Kasteel De Haar te *Haarzuilens*.
5 en 19 november 1927. Centraal Museum: historische afdeling (dr. W. C. Schuylenburg en dr. W. A. F. Bannier).
14 juli 1928. Slot en park Zuylen te *Zuilen* (baron en baronesse F. C. C. van Tuyl van Serooskerken) en huis en park Goudesteyn te Maarssen (heer en mevr. mr. W. H. J. Rooyaards).
11 augustus 1928. Oud-Katholiek Museum (pastoor E. Lagerwey) en Kloostergang van St. Marie.
8 september 1928. Rondvaart door de stadsgrachten (C. W. Wagenaar).
17 oktober en 10 november 1928. Centraal Museum: stijlkamers (jkvr. dr. C. H. de Jonge) en historische afdeling (dr. W. A. F. Bannier).
11 mei 1929. Domtoren (dr. ir. G. W. van Heukelom en dr. W. van der Elst).
8 juni 1929. Kasteel Heemstede te *Houten*, Rijnhuizen en R.K. kerk te *Jutphaas*.
12 april 1930. St. Catharijnekerk, voormalig St. Catharijneconvent en Brandweermuseum.
31 mei 1930. *Wijk bij Duurstede*.
4 oktober 1930. Paleis en park *Soestdijk*.
7 maart 1931. Paus Adriaanzaal aan de Brandsteeg en Paushuize.
30 mei 1931. Kasteel Sypesteijn te *Loosdrecht* (jhr. C. H. C. A. van Sypesteijn).
11 juni 1931. Tentoonstelling in het Physisch Laboratorium der Rijksuniversiteit van antieke natuurkundige instrumenten van het voormalig Theatrum Physicum (1706-1776) en het natuurkundig gezelschap (1777-1816) (dr. P. H. van Cittert).
10 en 12 november 1931. St. Eloyengasthuis.
7 mei 1932. Nederl. Spoorwegmuseum (J. J. M. H. M. Asselberghs).
4 juni 1932. Kasteel Nijenrode te *Breukelen* (M. Onnes van Nijenrode).
5 november 1932. Tentoonstelling van kaarten, profielen en panorama's van *Amsterdam* in Museum Fodor aldaar.
27 mei 1933. *Amersfoort:* rondgang, stichting de Poth, St. Pieter- en Bloklandsgasthuis, Museum Flehite (vereniging Flehite).
4 november 1933. Gebouw der Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, Nieuwegracht (Runnebaan) 9 en Gebouw der Souvereine Orde van Malta, Nieuwegracht 14.
26 mei 1934. *Rhenen*.
3 november 1934. Oud-Kath. kerk van St. Marie aan Achter Clarenburg, Militair Hospitaal (Duitse Huis) aan de Springweg en het voormalige Burgerweeshuis.
15 juni 1935. *Montfoort:* Stadhuis, Commanderij der ridders van St. Jan, poortgebouw van het voormalig Slot, R.K. kerk van W. C. Riele 1924/25, korenmolen De Valk.
2 november 1935. Museum voor de grafische vakken (W. Barten).

1) Waar geen plaatsnaam vermeld is, is Utrecht bedoeld.

14 mei 1936 's avonds. Bezoek aan de Domtoren tijdens de bespeling van het carillon door J. A. H. Wagenaar.
6 juni 1936. *IJsselstein:* Raadszaal en museum in Raadskelder, rondgang, o.a. ruïne van het Slot, N.H. Kerk, gemeente-toren, R.K. kerk.
14 november 1936. Buurkerk (arch. Th. Haakma Wagenaar).
3 juli 1937. Kastelen aan de *Langbroekse Wetering:* Beverweerd, Sterkenburg, Weerdesteyn, Hindersteyn, Lunenburg, Walenburg, Sandenburg, Groenesteijn, Zuylenburg).
28 mei 1938. *Grebbelinie.* (Lt. Kol. W. H. Schukking).
29 april 1939. Groot-Auditorium en Senaatszaal in het Universiteitsgebouw en het Universiteitsmuseum.
20 mei 1939. *Oudewater:* Stadhuis, Oud-Kath. kerkje, Ned. Herv. Kerk (J. M. van Doorninck); de restanten van Huis te Voorn onder *Oudenrijn.*
9 november 1940. Jacobikerk (arch. Th. Haakma Wagenaar).
12 juli 1941. Bolwerken Zonnenburg met de Sterrenwacht (prof. dr. G. J. Minnaert) en Manenburg (Lt. Kol. W. H. Schukking).
5 juni 1943. Dom (arch. Th. Haakma Wagenaar).
10 juli 1943. Tentoonstelling „Twintig eeuwen Utrecht", in Centraal Museum.
25 september 1943. Statenkamer met daarin gevestigd Anatomisch Instituut (prof. dr. A. J. P. van den Broek) en Zoölogisch Laboratorium en -Museum (dr. J. H. Schuurmans Stekhoven Jr.).
9 juni 1944. Pieterskerk (mr. J. W. C. van Campen en A. M. van Akerlaken).
29 juli 1944. St. Catharijnekerk en -convent (kap. W. ter Meulen), Sionskameren, Fundatie van Pallaes en Beyerskameren.
20 oktober 1945. Museum van Nieuwe Religieuze Kunst (dr. J. J. Timmers).
24 augustus 1946. *Breukelen:* tuinen van Queekhoven, park van Gunterstein, Boom en Bosch.
14 september 1946. Tentoonstelling „Herwonnen Kunstbezit" in Centraal Museum.
14 juni 1947. *Culemborg:* Stadhuis, N.H. Kerk, Weeshuis en museum (Genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden).
19 juni 1948. *Amersfoort:* wandeling langs gerestaureerde huizen en gevels, St. Pieters- en Bloklandsgasthuis, stichting „Armen de Poth" (Ver. Flehite).
23 april 1949. Fundatie van Renswoude (A. W. F. C. van Woerden) en Bartholomeï- en Agnes- en St. Catharijnegasthuis (dr. W. A. F. Bannier).
11 juni 1949. Kasteel De Haar te *Haarzuilens.*
21 januari 1950. Middeleeuwse handschriften en wiegedrukken van Utrechtse drukkers in Centraal Museum.
17 juni 1950. Huize Doorn te *Doorn* (J. H. E. baron van Nagell).
28 oktober 1950. Janskerk (arch. W. Chr. de Haan).
9 juni 1951. Dom (arch. W. Chr. de Haan en ds. P. Veen).
9 juli 1951. Kasteel (museum) Sypesteijn te *Loosdrecht.*
17 november 1951. Oud-Kath. kerk Achter Clarenburg (dr. A. J. van der Ven) en St. Eloyengasthuis.
14 juni 1952. *Rhenen:* rondgang, Cunerakerk, Oudheidkamer met tentoonstelling van frankische vondsten.
5 november 1952. Tentoonstelling „Utrecht's zilver" in Centraal Museum (mej. dr. M. E. Houtzager).
15 november 1952. Buurkerk (A. Brom Jr.).
12 mei 1953. Domtoren tijdens bespeling van het carillon.
23 mei 1953. Gebouw der Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht en gebouw der Souvereine Orde van Malta.
20 juni 1953. *Amerongen:* kasteel, kerk.
19 augustus 1953. Tentoonstelling „Nederlandse architectuurschilders 1600-1900" in Centraal Museum (mej. dr. M. E. Houtzager).
19 september 1953. Kasteel Heemstede te *Houten* en Oudegein bij *Jutphaas.*
14 november 1953. Nicolaikerk (prof. dr. M. D. Ozinga).
18 december 1953. Centraal Museum, historische afdeling (mej. dr. E. Houtzager).

9 maart 1954. Centraal Museum, stijlkamers.
22 mei 1954. Jacobikerk (dr. E. J. Haslinghuis).
26 juni 1954. *IJsselstein:* rondgang, N.H. en R.K. kerk, Ewoutsgasthuis, raadhuis (mr. J. J. Abbink Spaink).
18 september 1954. *Breukelen:* Nijenrode, Gunterstein, N.H. kerk.
11 december 1954. Spoorwegmuseum.
20 en 21 mei 1955. Anatomisch Instituut en Zoölogisch Laboratorium en -museum in de voormalige Statenkamer, Janskerkhof 3.
25 juni 1955. *Bunschoten, Spakenburg, Eemnes.*
15 oktober 1955. *Renswoude* met wandeling langs de Slaperdijk, Fort Daatselaar.
19 november 1955. Oud-Kath. Museum (dr. A. J. van de Ven en pastoor dr. P. J. Maan).
19 mei 1956. Bolwerken Zonnenburg en Manenburg (prof. dr. G. J. Minnaert en Lt Kol. W. H. Schukking).
23 juni 1956. *Schoonhoven:* raadhuis, Grote Kerk, Edelambachthuis (G. J. Lugard) en bespeling raadhuis-carillon.
22 september 1956. Dorpskern *Maarssen* (W. Stooker) en buitenplaats Doornburgh (P. J. van Voorst van Beest).
20 oktober 1956. Oudheidkundige verzameling van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de Fundatie van Renswoude en „het Utrechtse schip" in het Centraal Museum.
11 mei 1957. Gebouwen van de faculteit der Diergeneeskunde aan de Biltstraat.
22 juni 1957. Restauraties N.H. kerken te *Ter Aa* en *Kockengen.*
27 juli 1957. (Samen met de Utrechtse Klokkenspelvereniging) Klokkengieterij Petit en Fritsen te *Aarle-Rixtel.* De deelnemers maken het gieten mee van een grote klok van het Hemony-carillon van de Nicolaikerk te Utrecht.
21 september 1957. *Wijk bij Duurstede:* N.H. kerk, restanten van het slot Duurstede en de „molen van Ruisdael" (C. B. Kentie).
2 november 1957. Gebouw van het Hoogheemraadschap De Lekdijk Bovendams, Keistraat 9 en de woning van prof. dr. J. F. Nuboer, Kromme Nieuwegracht 43 (mej. mr. M. van Vliet, G. Roosegaarde Bisschop, W. Stooker, ir. C. G. Temminck Groll).
17 mei 1958. Kasteel Rijnhuizen, St. Nicolaaskerk en Kerkveld te *Jutphaas.*
20 september 1958. Kastelen langs de *Langbroekerwetering:* Hardenbroek, Sterkenburg, Hinderstein, Weerdestein.
6 juni 1959. Rondvaart door singels en grachten.
11 juli 1959. *Benschop, Lopik* en *Jaarsveld* (ir. T. van Hogevest en D. Visser).
3 oktober 1959. *Montfoort:* rondgang, poortgebouw kasteel, molen, IJsselpoort, commanderij van St. Jan.
5 maart 1960. Paushuize en restauratiewerkzaamheden in de kloostergang van de Dom (ir. G. Leeuwenberg en Holstein).
28 mei 1960. *Oudewater:* raadhuis, heksenwaag, oud-kath. schuilkerk, Ned. Herv. kerk, gevels.
3 september 1960. *Driebergen-Rijsenburg:* 19e eeuws kerkje, tentoonstelling „150 jaar Rijsenburg" in het Groot-seminarie (W. Harzing), restauratie huis Sparrendaal (ir. J. B. baron van Asbeck).
12 november 1960. Heropende historische afdeling van het Centraal Museum en verzameling Prov. Utr. Gen. v. K. en W. (drs. H. J. de Smedt, drs. J. P. W. Philipsen en prof. dr. G. van Hoorn).
29 april 1961. Tentoonstelling „Tien jaar aanwinsten" in Centraal Museum (mej. dr. M. E. Houtzager).
17 juni 1961. *Maarssen:* Goudestein, huizen aan de Lange gracht, huis Ten Bosch, N. Herv. Kerk (W. Stooker).
1 juli 1961. St. Catharijnekerk (C. J. van Greevenbroek), Catharijne Convent en (naar keuze) Museum van N. Relig. Kunst, Nederl. Goud- en Zilver Museum annex Klokkenmuseum en „Van Speeldoos tot Pierement (J. J. Jongenelen).
7 oktober 1961. *Amersfoort:* Stichting „De Armen de Poth", stadsmuren, St. Joriskerk, Muurhuizen, voormalig klooster Mariënhof, nu Rijksdienst Oudheidk. Bodemonderzoek (G. van der Mark).

10 november 1961. Tentoonstelling „Pieter Janszoon Saenredam" in Centraal Museum (mej. dr. M. E. Houtzager).
19 mei 1962. Tentoonstelling „Het levend erfdeel" in de St. Michaelskapel in de Domtoren. Daarna: de Kloostergang van de Dom (drs. F. Haks).
30 juni 1962. *Austerlitz* en omgeving: Boswachterij van Staatsbosbeheer, de Koepel van Stoop, de Stellingbossen, oude landbouwschool (ir. W. L. Jansen, ir. H. H. G. Overbeek).
6 oktober 1962. *Houten* en *Schalkwijk:* Rechtshuis in Wulven, N.H. kerk Houten, toren van Schonauwen, toren N.H. kerk Schalkwijk.
17 november 1962. Fundatie van Renswoude (prof. dr. C. D. J. Brandt) en Regentenkamer Bartholomeïgasthuis (W. A. Wijburg).
15 juni 1963. Slot Zuylen te *Zuilen.*
6 juli 1963. *Vianen:* Grote Kerk, Raadhuis, Lekpoort.
4 oktober 1963. Jubileumtentoonstelling „40 jaar Oud-Utrecht - 400 jaar Utrecht" in het Centraal Museum (mr. J. W. C. van Campen).
16 november 1963. *Zeist:* complex Evangelische Broederschap, slot Zeist in restauratie (ir. J. B. baron van Asbeck).
30 mei 1964. Kasteel De Haar te *Haarzuilens.*
1 juli 1964. De forten rondom Utrecht (Lt. Kol. J. Snep).
26 september 1964. *Naarden:* stadhuis, N.H. Kerk, Comenius-mausoleum, vestingmuseum.
16 januari 1965. Tentoonstelling „Stedenspiegel" in gemeentemuseum te *'s-Gravenhage* (drs. H. J. de Smedt en dr. J. E. A. L. Struick).
22 mei 1965. Nicolaikerk (W. Stooker).
26 juni 1965. *Buren:* raadhuis, N.H. Kerk, muurhuizen en stadspoort, boerenwagensmuseum, weeshuis.
2 oktober 1965. *Nederhorst den Berg:* kerk, 17e eeuwse huizen, kasteel, verzameling J. L. Jonker.
15 december 1965. Gemeente-archief, Drift 27 (dr. J. E. A. L. Struick).
11 juni 1966. Buurkerk (dr. ir. C. L. Temminck Groll) en St. Eloyengasthuis met kolfbaan.
2 juli 1966. *Vreeswijk:* rondgang (F. van Zutphen). Ned. Herv. Kerk (W. Stooker), Beatrix-sluizen.
1 oktober 1966. *Maarssen:* Huis Ten Bosch, Bolestein (arch. B. O. van den Berg), N. H. Kerk (W. Stooker).
17 december 1966. Universiteitsmuseum (mevr. dr. J. G. van Cittert-Eymers) en Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum.
3 juni 1967. St. Willibrorduskerk en Janskerk (arch. A. L. Oosting).
8 juli 1967. Gerestaureerde kerken te *Leerdam, Asperen* en *Nieuwpoort.*
16 september 1967. *Driebergen-Rijsenburg:* (gereconstrueerde) plattegrond van Kasteel Rijsenburg (W. Harzing), gerestaureerd huis Sparrendaal, thans Raadhuis (ir. J. B. baron van Asbeck) en *Doorn:* N.H. Kerk.
11 november 1967. Huizen Oudaen (arch. P. Berger) en Drakenburg (arch. Th. Haakma Wagenaar).
25 mei 1968. *Amsterdam:* Oude en Nieuwe Kerk (prof. dr. C. Wegener Sleeswijk en arch. D. Verheus).
15 juni 1968. (Herhaald 13, 22, 27 juli, 6, 10, 22 augustus). Wandeling met bijzondere aandacht voor de eigendommen van „Het Utrechts Monumentenfonds" en met subsidies van het fonds uitgevoerde restauraties (W. Thoomes).
2 november 1968. *Wijk bij Duurstede:* opgravingen (prof. dr. W. A. van Es), N.H. Kerk, Raadhuis, Kasteelruïne, molen „Rijn en Lek".
30 november 1968. Aartsbisschoppelijk Museum (dr. D. P. R. M. Bouvy).
7 juni 1969. Universiteitscentrum „De Uithof": Instituut voor wiskunde, botanische tuin in fort Hoofddijk, Transitorium.
30 augustus en 6 september 1969. Wandeling langs de werven van de Oudegracht.
17 september 1969. Tentoonstelling „Van Romein tot Hoog-Catharijn" in het Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst.
27 september 1969. *Amerongen:* Kasteel en N.H. Kerk.

8 november, 9 december 1969 en 13 januari 1970. *Zeist:* Voltooide restauratie van slot Zeist (ir. J. B. baron van Asbeck) en wandeling langs de Broeder- en Zustergemeente der Evangelische Broederschap.
11 april 1970. *Culemborg:* stadhuis, St. Barbarakerk, St. Elisabethgasthuis, Oudheidkamer, Van Riebeekshuis.
5, 12 juli, 11, 22, 25 augustus 1970: Stadswandelingen, eindigend in een wijnkelder of Museum van Baaren.
11 november 1970. Pieterskerk, gerestaureerd (dr. ir. C. L. Temminck Groll).
14 november 1970. *Oudewater:* N.H. Kerk, Heksenwaag, Oud-Kath. Kerk (A. W. den Boer, dr. ir. C. L. Temminck Groll).
22 mei 1971. *Amersfoort:* Muurhuizen en singels, Koppelpoort, O.L. Vr. Toren, De Hof met St. Joriskerk (H. J. Laming).
14 augustus 1971. Perceel Achter Clarenburg 2, Oud-Kath. Aalmoezenierskamer aan de Mariaplaats.
4 september 1971. Slot *Loevestein* (slotbewaarder Van Andel). Kasteel en raadhuis te Dussen.
2 oktober 1971. Fort Rhijnauwen (arch. Sj. Wouda).
23 november 1971. Tentoonstelling „Utrecht en zijn bisschoppen" in Rijks- en gemeentearchief-gebouw.
15 april 1972. Kasteel *Ammersoyen* in de Bommelerwaard, N.H. Kerk te *Kerkwijk*, wandeling door *Zaltbommel*.
24 mei en 27 juni 1972. Tentoonstelling „Burger in Utrecht" in Rijks- en Gemeente-Archiefgebouw (dr. J. E. A. L. Struick).
11 november 1972. Omgeving Domtoren, o.a. Egmontkapel en Michaëlskapel (arch. Th. Haakma Wagenaar).
3 april 1973. Tentoonstelling „Middeleeuws aardewerk" in Centraal Museum (drs. T. J. Hoekstra).
14 april 1973. Herhaling van de excursie op 11 november 1972.
12 mei 1973. *'s-Hertogenbosch*.
23 juni 1973. Vliegtocht boven stad en provincie Utrecht.
8 september 1973. Boottocht langs de Vecht, met ontvangst te Maarssen, en bezoek aan Gunterstein en de Hervormde kerk te Vreeland.

OVERIGE EVENEMENTEN

1923 12 maart, Oprichtingsvergadering Oud-Utrecht.

1924 Eerste jaarboekje.
Oud-Utrecht treedt toe als lid van de Vereniging „Hendrick de Keyser". Door Oud-Utrecht georganiseerde tentoonstelling „De voormalige Utrechtse Kloosters" in gebouw der Utr. Volksuniversiteit.
Tentoonstelling „De voormalige Hieronymusschool en het Stedelijk Gymnasium" (450-jarig bestaan) in het Gymnasiumgebouw.

1925 Fotowedstrijd in samenwerking met de Utr. Amateur-fotografenvereniging.
Tentoonstelling „de Dom" in gebouw der Utr. Volksuniversiteit.

1926 Eerste Maandblad.
Tentoonstelling „Het gedurende de 19e eeuw verdwenen stadsschoon" in gebouw der Utr. Volksuniversiteit.

1927 Kastelententoonstelling in gebouw der Utr. Volksuniversiteit.

1928 Eerste lustrum. Uitgave van album „Het Utrechtse Grachtbeeld voorheen en thans".
Tentoonstelling (in samenwerking met de Utrechtse Handelsvereniging) „Utrecht's oude handel en industrie" in Jaarbeursgebouw aan het Vreeburg.

1931 Fotowedstrijd in samenwerking als in 1925.
Instelling van een diploma, uit te reiken aan eigenaars van oude panden, die door een tactvolle herstelling in de oude schone vorm werden teruggebracht.

1932 Diploma uitgereikt aan de directie van de Twentsche Bank, Janskerkhof 13.
Diploma uitgereikt aan de directie van De Geldersche Credietvereeniging, Janskerkhof 12.

1934 Tentoonstelling „Utrechts geschiedenis in het stadsbeeld" in het Aardrijkskundig Instituut der Universiteit, Drift 21.

1936 Jaarboekje 1936 met opstellen over de Universiteit in openbare senaatsvergadering (22 juni) aan de Rector Magnificus aangeboden bij de viering van het 300-jarig bestaan der Universiteit.

1943 De gemeente en Oud-Utrecht stichten „Het Utrechts Monumentenfonds".

1948 25-jarig bestaan. Uitgave van een reproductie van Jan de Beyer's tekening van de Ganzenmarkt in 1767.

1950 Oorkonde uitgereikt aan dr. ir. G. van Heukelom bij zijn 80ste verjaardag.

1952 Financiële steun aan het comité dat ijverde voor de herbouw van een spits op de Jacobikerk.
De restauratie van de toren van de kerk te Kockengen met een klein bedrag gesubsidieerd.

1957 Register op de jaarboekjes 1924-1953 gereedgekomen.
Oorkonde uitgereikt aan W. Stooker bij zijn afscheid van de Dienst van Openbare Werken.

1963 40-jarig bestaan. Jubileum-tentoonstelling „40 jaar Oud-Utrecht - 400 jaar Utrecht" in het Centraal Museum.

1964 Een lijst van zijn geschriften aangeboden aan mr. J. W. C. van Campen bij zijn aftreden als archivaris van Utrecht.

1967 Een geheel nummer van het Maandblad gewijd aan het restauratiewerk van het erelid W. Stooker, bij zijn 75ste verjaardag.

1968 Bibliografie van de provincie Utrecht gereed gekomen.

1970 Het Jaarboekje - van nu af Jaarboek geheten - en het Maandblad verschijnen in nieuwe uitvoering.
Openbare bijeenkomst in de Geertekerk met onderwerp „Oud-Utrecht - Nieuw Utrecht": de a.s. reconstructie van de binnenstad.

1972 Naar aanleiding van het feit, dat Utrecht 850 jaar geleden stadsrecht kreeg, verscheen het Jaarboek met hierop aansluitende bijdragen, werd een middeleeuwse maaltijd gehouden in Paushuize en werden 10 lithografieën van de hand van William Kuik beschikbaar gesteld.

1973 50-jarig bestaan. Ontvangst door het gemeentebestuur in het Centraal Museum. Feestelijke ledenvergadering in het Spoorwegmuseum met o.a. films en klankbeelden.

De historische verenigingen in de provincie

Louise van Tongerloo

Toen in 1923 eindelijk ook in Utrecht een vereniging voor de geschiedenis van de stad en haar omgeving tot stand kwam trof zij in de provincie reeds twee regionale historische verenigingen aan, het elf jaar oude Niftarlake en de uit 1878 stammende vereniging Flehite. Beide hadden en hebben gemeen dat zij zich op een groot gedeelte van de provincie richten, Flehite het hele gebied ten oosten van het Gooi, Maartensdijk, de Bilt en de Kromme Rijn, terwijl Niftarlake met zijn interesse voor het stroomgebied van de Vecht practisch het hele noordwesten beslaat en in Noord-Holland overloopt.[1]) De vreemdwelluidende namen van beide verenigingen grijpen terug op de vroege middeleeuwen, toen gouwen (bestuursdistricten) van die naam ongeveer samenvielen met het door de verenigingen uitgekozen werkterrein, zodat die namen een alleszins respectabele basis aan historisch streekbesef konden geven. Maar veel meer omvat de overeenkomst tussen beide verenigingen niet.

Flehite in vogelvlucht tot 1945

Een opgraving van grafheuvels op de Leusderberg, ondernomen op initiatief van de priester W. F. N. van Rootselaar, tijdelijk archivaris van Amersfoort, de H.B.S.-leraar geschiedenis en aardrijkskunde A. M. Kollewijn Nzn. en de Barneveldse burgemeester mr. C. A. Nairac, had geleid tot het ontstaan van de Oudheidkundige Vereniging „Flehite".[2]) Als voornaamste activiteit ter verwezenlijking van de doelstelling - „stimuleren van de liefde tot en de studie van de historie en heemkunde, beide in de ruimste zin genomen, van het gebied bestreken door de oude gouw Flehite" - noemen de statuten dan ook „de instandhouding en uitbreiding van het museum te Amersfoort".[3])

1) Zie voor Flehite het gelijknamige tijdschrift, eerste nummer, p. 2; voor Niftarlake het eerste jaarboekje p. 1-4, en D. P. BLOK, „Iets over de geschiedenis van Nifterlake", *Jbje. Nift. 1962*, 1-20. Volledige bibliografische gegevens van deze verenigingsuitgaven achter mijn artikel.

2) Eerst is er sprake van een Vereniging tot verzameling van oudheden. De 14 Amersfoortse heren die zich na de eerste opgraving op 2 sept. 1878 aaneensluiten noemen zich commissie voor wetenschappelijk onderzoek van de tumuli op de Leusderberg, en op 31 dec. 1879 commissie voor het verzamelen van oudheden uit Amersfoort en omstreken. In 1882 worden de statuten goedgekeurd; dan is het Flehite geworden. - De opgravingen zijn in 1879/80 voortgezet op de Soesterhei: *Weer-klank*, 13.

3) Geciteerd volgens de tekst van 1957.

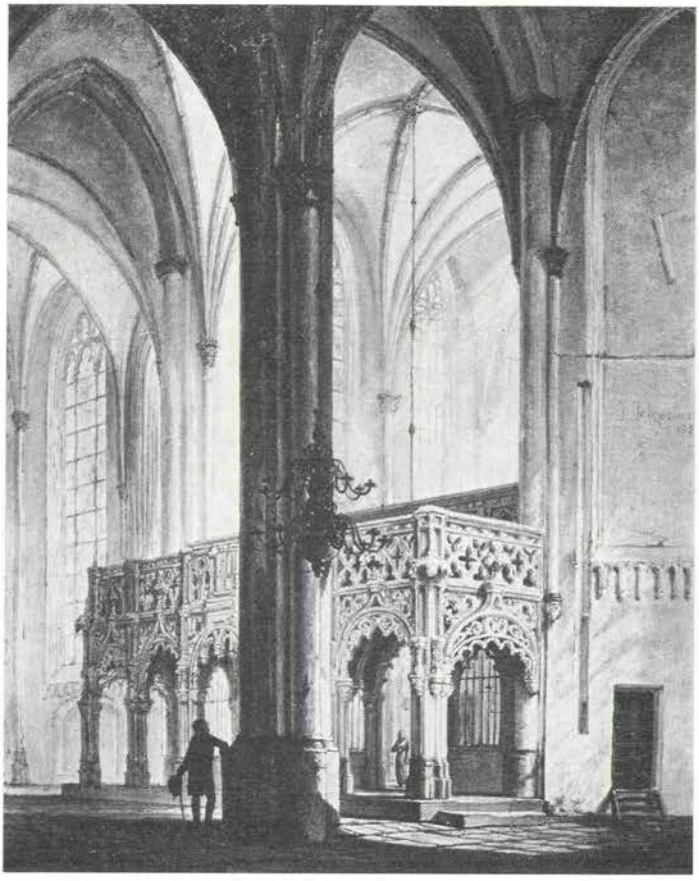

„Het oxaal in de St. Joriskerk te Amersfoort", gesigneerd en gedateerd J. Jelgerhuis Rzn. 1826. Dit schilderij is in 1970 door het museum Flehite aangekocht uit de collectie De Werd te Oss. Het geeft het oxaal weer zoals het er uitzag vóór in 1845 het orgel erop geplaatst werd; de onlangs voltooide restauratie heeft deze toestand zoveel mogelijk hersteld.

De aanvankelijk archeologische collectie werd door schenkingen en bruiklenen nog voor de eeuwwisseling een verzameling op breed terrein. In 1880 was zij in het Amersfoortse stadhuis voor bezichtiging opengesteld, maar al in 1890 werd zij overgebracht naar Breestraat 78, het begin dus van de huidige behuizing. De uitbreidingsverbouwing van 1898, waarbij o.a. een conciergewoning werd gebouwd en de ingang naar de Westsingel werd verplaatst, en de ingebruikneming van de aangrenzende panden in 1906 markeren de snelle groei en de daadwerkelijke interesse die de leden voor hun museum hadden. Opvallende voorbeelden daarvan zijn bij het laatstgenoemde jaar te vinden. De maecenas van de vereniging, A. M. Tromp van Holst, kocht toen namelijk Breestraat 80-82 om de collectie porselein, meubelen en schilderijen die een bestuurslid, de apotheker C. B. Kok, aan de vereniging had

nagelaten, te kunnen huisvesten. Zulke schenkingen en de ledenlijsten wekken de indruk dat Flehite veel goed gesitueerde leden telde, met name uit het patriciaat van Amersfoort en adellijke families. Veel dan in verhouding tot het totale aantal leden, dat in de beginjaren van deze eeuw maar net boven de 130 gestegen was en sindsdien even geleidelijk weer daalde tot liefst 57 in 1923.[4])

In Oud-Utrechts oprichtingsjaar zat dit anders zo actieve maar klein geworden Flehite in grote perikelen. Na het overlijden van Tromp van Holst bleek de bestemming van zijn eigendom aan de Breestraat niet geregeld, de erfgenamen wilden het verkopen, maar Flehite was als vereniging, ondanks jaarlijkse subsidie van de gemeente Amersfoort en het Rijk[5]), niet in staat zo'n aankoop te financieren. Ook kwam er geen lid meer over de brug. Daardoor moest in 1923 tot ontruiming overgegaan worden. Een deel van de verzamelingen is jarenlang elders opgeslagen geweest; het andere gedeelte maakte het hoofdgebouw tot een overladen pakhuis. Toch ontving het museum in dat jaar nog 980 bezoekers, maar vergeleken met jaren die al meer dan 1300 mensen over de drempel gebracht hadden, was dit natuurlijk teleurstellend.

Onder de bezoekers die het jaar daarop door het museum dwaalden viel één man bijzonder op doordat hij in de chaos wat orde probeerde te brengen. Het was een onderwijzer, D. H. Huygen, bezield door intense belangstelling voor de geschiedenis van zijn geboortestad. De conservator en voorzitter W. Croockewit W. Azn. begreep hoe deze man vereniging en museum van dienst zou kunnen zijn. Hij haalde hem meteen als secretaris in het bestuur, dat tot dan alleen uit priesters, leraren, een officier, een apotheker, renteniers, een advocaat en een hypotheekbewaarder bestaan had. Inderdaad heeft Huygen de vereniging uit de put gehaald. Door hem kwamen de jaarverslagen weer in druk uit, waarvoor hij bovendien verschillende historische bijdragen schreef.[6]) De verslagen zelf leggen vooral getuigenis af van zijn gestage vrijetijdsbesteding aan oud bezit en voortdurende nieuwe aanwinsten van het museum. 1926 meldt de herordening van bibliotheek en charterverzameling en de inrichting van grote zaal en gothische kamer. Het jaar daarop kwamen de geologische verzameling en de kantcollectie klaar. Ruim 1400 mensen bezochten het museum in 1928, toen er drie speciale onderwerpen te bekijken waren, „de Kei", „poort en wallen" en „kerken en kloosters in Amersfoort", de eerste van de reeks tentoonstellingen die op ongeregelde afstanden tot nu toe is voortgezet. De oude apotheek werd in 1929 ingericht. En zo ging het maar door, ook in de crisisjaren, die de uitgave van de jaarverslagen afsneden en het aantal bezoekers en leden danig inkrompen. Toch kreeg Huygen de titel conservator pas toen Croockewit hiervan in 1937 tegelijk met zijn langdurig voorzitterschap afstand deed.

De geringe financiële middelen bleken in de oorlog een twijfelachtig voordeel op te leveren. Het was namelijk te duur om de collecties elders op een veilige plaats onder te brengen. Daardoor bleef het museum geopend! Pas in

4) In 1893 boekte Flehite haar eerste vrouwelijke lid, jkvr. C. de Bosch Kemper.
5) Sinds 1882 resp. 1907.
6) Zie zijn in memoriam, *Flehite* 3, 21-23.

oktober 1944 werden de kostbaarste en verplaatsbare voorwerpen in de gewelfde keuken verstouwd en zo goed mogelijk beveiligd. Die bescherming is gelukkig voldoende geweest, want ook al liepen de ramen en het dak grote schade op toen de spoorbrug over de Eem in april 1945 twee keer werd opgeblazen, bij de herinrichting bleek slechts één simpel medicijnflesje bezweken te zijn.

Niftarlake

Een heel ander beeld bieden de activiteiten van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake. Dit was in 1912 in Abcoude opgericht dankzij de nederlands hervormde predikant van Nigtevecht, J. W. Verburgt en de in Baambrugge wonende calligraaf J. G. Th. Grevenstuk.[7]) Een tentoonstelling, een excursie en lezingen in verschillende plaatsen hadden het genootschap in de zomer van 1913 al op 117 leden gebracht. In 1923 waren het er, enkele instellingen niet meegerekend, 188. Zij woonden verspreid in de Vechtstreek en het Gooi, met inbegrip van Amsterdam en Utrecht, maar de kernplaatsen zijn wel steeds Abcoude, Breukelen en Maarssen geweest. Tot de leden behoorden „de meest vooraanstaande personen".[8]) Uiteraard veel bewoners van kastelen en buitenplaatsen. Ook ettelijke burgemeesters, notarissen, artsen, geestelijken en predikanten, architecten en kunstenaars, een paar onderwijzers, enkele archivarissen van rijks- en gemeentearchief Utrecht; allen tesamen onder het beschermheerschap van de commissaris der koningin.[9]) Dat Marie van Zeggelen in 1929 lid werd ligt een beetje voor de hand: van Niftarlakers had zij hulp gekregen voor haar historische roman „De plaetse aan de Veght". Maar ze is een actief lid geweest, dat meesprak op de jaarlijkse ledenvergadering en ook wat bijdroeg voor het Jaarboekje.[10])
Dat werd een van de middelen ter verwezenlijking van Niftarlake's doelstelling, die luidt: „a. belangstelling voor de geschiedenis en oudheden van de gouw Niftarlake op te wekken en te vermeerderen, en b. zoveel mogelijk medewerking te verleenen tot instandhouding van oudheden en historische monumenten". Hiervoor waren oorspronkelijk veel activiteiten aangegeven: vergaderingen, lezingen, excursies, kunstbeschouwingen en tentoonstellingen; de uitgave van oudheidkundige werken en plaatsbeschrijvingen; en de opbouw van een topografische atlas en bibliotheek.[11]) Van die laatste twee is het resultaat van schenkingen en bescheiden aankopen ronduit pover: een 180 banden, enkele tijdschriftreeksen, cliché's van afbeeldingen in de jaarboekjes

7) Afbeeldingen van Grevenstuks topografisch tekenwerk: *Jbje. 1932*, 15-20, *1942*, 38-41. - Voor de naam hebben zij zich vermoedelijk op Flehite geïnspireerd, maar in overzichten van de oprichting en de eerste 25 jaren van het genootschap wordt er niet over gesproken *(1913*, XII-XVIII, *1937*, XXI-XXVII). - Het genootschapsvignet stelt het slot te Abcoude voor.
8) *1918*, XIII.
9) Sinds 1917; 1946-1955 werd het beschermheerschap vergeten. - Kwalificaties verleend voorzover mij bekend of wanneer personen in de jaarboekjes zo genoemd worden.
10) In de jaren *1929* en *1937*, over Over-Holland, dat het buiten van bedoelde roman (Amsterdam, 1930) is. P. H. RITTER Jr. memoreerde haar in jaargang *1959*.
11) Statuten: *1913*, VIII, *1919*, X, *1946*, XVII.

en een verzameling lantaarnplaatjes, wat samen nog steeds bij de opvolgende bibliothecarissen aan huis bewaard kan worden. Uit de eerste groep middelen zijn de lezingen na de veelbelovende beginjaren - ik noem als coryfeeën de kunsthistoricus Vogelsang, de historicus Tenhaeff en de archeoloog Remouchamps - o.a. door geldgebrek uit het gezichtsveld geraakt, al wordt er nog wel eens een voordracht op een jaarvergadering gehouden.[12]) De excursie echter is als jaarlijks evenement in ere gebleven, nogal eens varend, bij voorkeur in de eigen streek, want het aantal deelnemers blijkt omgekeerd evenredig te zijn aan een langere afstand. De enige buitenlandse tocht naar Gent en Brugge kon in 1953 slechts 18 deelnemers trekken, terwijl een getal rond de 50 na de oorlog normaal is.[13])

Niftarlake's tweede doelstelling, medewerking aan het instandhouden van oudheden en monumenten, heeft steeds de aandacht van bestuur en leden gehad. De jaarverslagen illustreren dit niet alleen met het lidmaatschap van Heemschut maar ook met adressen over noodzakelijke restauraties en protesten tegen afbraak. Verschillende keren zijn kleine subsidies uitgekeerd aan restauraties en instellingen.[14]) Maar deze doelstelling werd ruimer opgevat. Het viel te sterk op hoe de natuurlijke omgeving van de monumenten aangetast werd. Zo brachten de hoge waterstanden van de Vecht genootschapsleden tot medewerking aan de bouw van het stoomgemaal bij Muiden. Deze mijns inziens vroege „milieuzorg" culmineerde op 12 september 1936 in de oprichting van de Commissie voor de Vecht en het Oostelijk en Westelijk Plassengebied. Dit werd een bundeling van verschillende geïnteresseerde instellingen, waarin op architectonisch, planologisch en biologisch gebied meer deskundigen aan het werk konden gaan dan elke instelling voor zichzelf ter beschikking had.[15]) Vooral tot omstreeks 1950 was de band van dit orgaan met Niftarlake nauw doordat voorzitterschap en secretariaat gecombineerd waren. Maar ook nu nog worden de werkverslagen van de Commissie regelmatig in het Jaarboekje van het genootschap gepubliceerd.

Niftarlake's Jaarboekje

Dat Jaarboekje is voor de buitenwacht het duidelijkste levensteken van Niftarlake geworden. Proberen we de hele rij vanaf het zo zeldzame eerste deeltje uit 1913 te overzien, dan valt allereerst het verzorgde uiterlijk op dat met

12) N. B. TENHAEFF, „Het Stichtsche platteland in oorlogstijd (1481-1483)", *1918*, 6-32, herdrukt in zijn *Verspreide Geschriften*, dl. 1 (Groningen-Batavia, 1949) 95-117; A. E. REMOUCHAMPS, „Fectio, een Romeinsche legerplaats en haven", *1924*, 4-15; A. E. RIENTJES, „De wording van de schoone Vechtstreek „Niftarlake" ", *1937*, XXIX-XXXVIII; L. HARDENBERG, „Handwissel en dertiende penning (een voorstudie)", *1970*, 19-44 (de advocaat van de door de heffing van de 13e penning gedupeerden).

13) Alle excursies in het *register* op de jaarboekjes *1913-1946*, 15-16. Wat tentoonstellingen betreft is in 1943 medewerking verleend aan de Amstel-Vecht-Zaan-expositie in het Amsterdams Stedelijk Museum *(1943*, 15-19).

14) Heemschut: *1932*, XII; bijv. hek van Kroonesteyn: *1955*, XII, *1956*, XI; Sypesteyn: *1942*, V, *1944/45*, XIII.

15) Gemaal: *1930*, XI, 26-30, *1931*, XI; commissie: *1937*, XIII, *1938*, 32; aanloopjes daarvoor: *1932*, 15-20, *1935*, 39-48 (G. Adriaans).

boekdruk, goed papier en illustraties steeds gehandhaafd is. Dat een ongesubsidieerde kleine vereniging geen dikke formaten kan uitgeven laat zich begrijpen. Maar ook in vroeger jaren is de omvang vaak bescheiden geweest, soms door gebrek aan kopij.

Zijn inhoud bevat uiteraard verslagen en andere berichten van de vereniging. De artikelen zijn de laatste jaren weinig in aantal. Het niveau ligt echter hoger dan in het algemeen genomen in de vooroorlogse jaren het geval was, toen het meer een elk-wat-wils karakter had. Toch moet het aantrekkelijk geweest zijn voor die leden die uitgebreider onderzoek niet aantrok, hun bijdrage over de gevelsteen aan hun huis, hun voorgangers in het burgemeestersambt, of een gedeelte uit een oud boek dat hen getroffen had, in hun Jaarboekje kwijt te kunnen.

Om enkele onderwerpen te noemen: er is natuurlijk veel geschreven over de buitenplaatsen en kastelen, en over hun bewoners. Over gewone huizen en boerderijen echter vrijwel tot helemaal niets. Kerkgebouwen en kerkelijk leven staan ook bovenaan de lijst van behandelde thema's, onderwijs daarentegen onderaan. Alles wat met waterstaat samenhangt heeft geregeld aandacht gekregen, maar bijdragen in verband met het verkeer zijn pas te danken aan het nieuwste redactielid, mr. J. H. van den Hoek Ostende van het Amsterdams gemeentearchief. Van hem zijn ook de eerste molenstudies afkomstig.[16]) Het genre zeden en gewoonten heeft helaas na enkele bijdragen in de beginjaren over boerengebruiken en -kleding geen verdere beoefenaars gevonden. Onaangeroerd zijn de landbouw, ontginning, turfwinning, steenbakkerij.[17]) Dat de nijverheid minder verwaarloosd is, is behalve aan het Loosdrechts porselein te danken aan A. van Beek, die in een reeks artikelen over zijn woonplaats Weesp ook de porseleinfabricage en de jeneverstokerijen behandelde. Het Hilversumse lid C. L. Heek heeft na de mislukte start van zijn Gooise Jaarboekje blijkbaar niet meer over dit onderwerp willen schrijven.[18])

Van de trouwste schrijvers verdienen vooral genoemd te worden J. G. Th. Grevenstuk (secretaris 1912-1937), J. W. Verburgt (voorzitter 1912-1947) en de Maarssense pastoor A. E. Rientjes, oud-conservator van het Aartsbisschoppelijk Museum, die van 1933 tot 1961 naast voorzitter en secretaris het schragende lid van de redactie was.[19]) Na tien jaar voerde hij een rubriek boekbesprekingen in, die hij grotendeels zelf verzorgde. Na zijn heengaan is dit onderdeel niet voortgezet.

Ongeveer een op de drie schrijvers in het Jaarboekje is geen lid van Niftar-

16) In de jaargangen *1960, 1962-1966*.

17) H. W. J. SCHAAP-VAN DER PEK, „Bijeenkomsten onder den boerenstand aan de Vechtstreek", *1913*, 25-36 (was schilderes: *1926*, XVIII); A. J. PORTENGEN, „Het oorijzer in Niftarlake", *1917*, 1-8 (zie noot 53); J. G. TH. GREVENSTUK, „De veensaters", *1918*, 46-48 is de enige bijdrage over turfsteken.

18) A. VAN BEEK: *1926-1935*, in *1930* de jenever, het porselein in *1931;* C. L. HEEK, „De opkomst der tapijtfabrieken te Hilversum in de tweede helft van de 18e eeuw", *Het Gooi, jaarboekje voor geschiedenis en plaatsbeschrijving* onder redactie van C. L. Heek. 1 (1906) 37-62 (niet verder verschenen); zijn papieren worden nu kennelijk nog als bron gebruikt: *Tussen Vecht en Eem*, 1 (1970/71) 97.

19) Rientjes' in memoriam: *1962*, XXIV.

lake (geweest). Al vroeg kunnen we zo S. Muller Fzn. ontmoeten.[20]) Van Luttervelt publiceerde aanvullingen op zijn „Buitenplaatsen aan de Vecht". Door Verburgt om een artikel gevraagd, publiceerde Jac. Zwarts een hele reeks bijdragen over de geschiedenis van de Joden in de Vechtstreek.[21]) Kort voor de oorlog die hem het leven kostte, is hij toch nog lid geworden. Een van zijn activiteiten als zodanig is het tot nu toe enige artikel in het Jaarboekje dat ik als methodisch zou willen kwalificeren.[22]) Hij ging daarmee in op gebleken onkunde omtrent het Utrechtse rijksarchief en besprak kort de wording ervan en de inhoud van enkele belangrijke bestanddelen, in de hoop zo leden over de archiefdrempel heen te helpen en uit hen nieuwe auteurs te zien groeien.

De naoorlogse periode

Het lijkt wel alsof de drie verenigingen elkaar maar langzaam ontdekt hebben. In elk geval nog wel voordat zij in 1948 met de fusieplannen geconfronteerd werden die in het artikel over Oud-Utrecht besproken worden.[23]) Individueel zijn verschillende leden wel van meer dan een vereniging lid geweest. Het ontstaan van Oud-Utrecht is door Niftarlake, althans volgens zijn jaarverslag, niet als een aantasting ervaren. Maar bezoeken aan Utrecht in 1924 en 1938 brachten Niftarlake niet in aanraking met de plaatselijke vereniging. Flehite is in 1933 wel voor een excursie van Oud-Utrecht en in 1942 voor een van Niftarlake gastvrouw geweest. Maar pas in 1947 ging Niftarlake een ruillidmaatschap met de zustervereniging aan.
Uit het beknopte onderzoek dat aan dit artikel ten grondslag ligt is mij alleen de voorzitter van het comité bekend, dat één provinciale vereniging nastreefde: rijksarchivaris van de Ven. Niftarlake noteerde diens uitspraak, dat hij „toen hij zijn functie begon" (dat was in 1946) „al opgemerkt [had], dat een deel van de provincie niet tot de werkingssfeer der [drie] vereenigingen behoorde; dus wilde hij die uitbreiden".[24]) Zo'n initiatief vanuit het rijksarchief was iets nieuws. Zou het opgevat mogen worden als een eerste teken van de actieve hulp aan de locale en regionale geschiedbeoefenaars, die ik verder na ca. 1955 meen te kunnen signaleren?
Een ander vermoeden van me is, dat de verenigingen die na 1950 opgericht zijn een veelzijdiger ledenbestand hebben dan wat de oude verenigingen voor de oorlog kenden. Ook Niftarlake heeft nu onder zijn 279 leden winkeliers en kantoorpersoneel, zoals een simpele navraag bij een bestuurslid voor Maars-

20) „Cronenburch", *1915*, 1-7, „De lijkkist van Weerestein", *1917*, 9-15, „Het huis te Nigtevecht", *1918*, 1-5.
21) Luttervelt: *1950*, *1957*; Zwarts: *1920*, *1922*, *1927*, *1929*, *1931*, *1933*, *1937*, *1938*, *1947*.
22) „Gegevens omtrent de geschiedenis der Vechtstreek", *1938*, 41-43.
23) Zie p. 26 en 27; *Jbje. Nift. 1948*, XIV, *1949*, XIII; in Flehite's jaarverslag niets dan de afvaardiging van twee bestuursleden in deze zaak.
24) *1949*, XIII. Een circulaire in het archief van Oud-Utrecht onthulde me na afsluiting van het tekstgedeelte de andere leden van dat comité: A. Johanna Maris, destijds chartermeester aan het rijksarchief Utrecht, prof. Enklaar, medievist, en de professoren Immink en de Monté verLoren, rechtshistorici.

sen leerde. En de conservatrice van Flehite, zelf amateur-archeologe, wist bij de ongeveer 475 leden van die vereniging, voorzover zij ze kent, bovendien enkele landbouwers en een trambestuurder aan te wijzen. Dateert overigens het verschijnsel jeugdlid ook pas van na de oorlog? Deze grotere gemengdheid zou veroorzaakt kunnen zijn door de groei van deze verenigingen. Want al hadden beide in de crisisjaren natuurlijk leden verloren (contributie Flehite *f* 5,—, Niftarlake *f* 2,50!), in de oorlog breidden ze zich weer uit. Maar misschien zijn ook binnen de „oude groepen" verschuivingen opgetreden. Het lijkt me bijvoorbeeld duidelijk dat het aandeel van de geestelijkheid sterk is verminderd.[25]) Natuurlijk zouden deze ideeën veel nauwkeuriger onderzocht moeten worden, met behulp van zorgvuldigere klasseringen dan de typeringen die ik hier zo over mensen uitstrooi, en lettend op de samenhang met veranderingen in het totale bewoningspatroon van een plaats of streek. Om een sprekend voorbeeld van het laatste te geven: dat er tegenwoordig zoveel archeologen lid zijn van Flehite staat natuurlijk in direct verband met de vestiging van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Misschien komt er wel antwoord op deze vragen in de te verwachten gedenkbundel van Flehite!
Intussen valt het op dat van de twee oude verenigingen Flehite na de oorlog de grootste groeikracht getoond heeft. Het klom van 128 leden in 1944 via 385 in 1958 naar ongeveer 480 nu. Niftarlake viel na het toppunt van 297 in 1948 terug tot 249 in 1955 en schommelt de laatste jaren rond de 280. Dit verschil moet toch wel verband houden met de aantrekkingskracht die Flehite door haar nieuwe activiteiten had. Afgezien van twee vruchteloze aanlopen voor een museum [26]) zette Niftarlake „slechts" zijn oude werkzaamheden voort, zodat ik die dan ook maar in de vooroorlogse periode heb besproken.

Nieuwe activiteiten bij Flehite

Bij Flehite ging men (weer? [27]) lezingen geven, 's winters een maal per maand. Een excursie wordt sinds 1953 eens per jaar georganiseerd. Bovendien stelt de archeologische werkgroep zijn excursies open voor alle Flehite-leden, en dan kan men zelfs doelen bezoeken als de tentoonstelling „Römer am Rhein" in Keulen 1967. Ja, er zijn al in 1955 werkgroepen gevormd. De heemkundegroep is door zijn spoedige ondergang daarvan weliswaar niet het treffendste voorbeeld. De archeologische werkgroep heeft onder R.O.B.-medewerkers trouwens ook een mislukte start gehad maar is sinds 1963 in combinatie met de Vallei- en Eemlandgroep van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland een bloeiende groep geworden, die o.a. gerichte onderzoekingen bij de Kamperbuitenpoort en Rhenen op zijn naam heeft staan. Zo heeft Flehite's

25) Zie ook p. 59.
26) Jaarverslagen in de jaarboekjes *1941-1948*, *1958-1963*.
27) Jaarverslagen 1908 en 1933; statuten art. 4. 2 c: „het houden van bijeenkomsten ter bespreking van oudheidkundige onderwerpen tot bevordering van de kennis van geschiedenis en kunst".

alleroudste activiteit weer een vast kader. Als uitwerking van een bepaling in de statuten om „zoveel mogelijk medewerking te verlenen tot instandhouding en restauratie van oude gebouwen, historische monumenten en andere oudheidkundige zaken te Amersfoort en in de vroegere gouw Flehite" [28]) is er ook een kleine monumentencommissie gevormd. Haar aanvankelijk doel, een N.V. Stadsherstel, heeft zij niet bereikt. Gelukkig is die maatschappij op een andere manier toch van de grond gekomen en al met de eerste restauratie begonnen. Maar de commissie blijft waken over bedreigde monumenten in de gouw, van het oude Observantenklooster in Amersfoort zelf tot de Nieuwe Buurt in Renswoude toe.

Flehite's bibliotheek en museum

Dit alles betekende allerminst een vermindering van de zorg voor bibliotheek en museum. Een groot winstpunt is geweest dat de huisvesting weer royaler werd. De aangrenzende panden die in 1923 voor de vereniging verloren waren gegaan, konden in 1952 aangekocht en geleidelijk ingericht worden. Op personeel gebied is ook een winstpunt geboekt. Vroeger was alleen de museumopzichter een betaalde kracht. Sinds enkele jaren bezoldigt 's Rijks schatkist de conservator die tevens de bibliotheek beheert. Bovendien zorgen nu twee ambtenaren van het R.O.B. voor de geologische verzameling en de provinciale archeoloog voor de archeologische collectie. Maar verder is nog net als vroeger hulp van vrijwilligers nodig. Zes komen er geregeld, anderen alleen wanneer er extra werk te doen valt.[29])

De bibliotheek omvat in twee stampvolle kamers nu ongeveer 3800 titels, de tijdschriften niet meegerekend. Gedeeltelijk is ook zij door schenkingen gevormd. Een omvangrijk voorbeeld daarvan is een gedeelte uit de voormalige stadsbibliotheek. Het aankoopbeleid richt zich natuurlijk op werken over Oost-Utrecht en op boeken die verband houden met de verschillende museumcollecties. Zo zijn er een 170 Oldenbarneveldtiana te vinden en ongeveer 60 werken over oude apotheken.[30]) Huygens catalogisering is vervangen door een nieuw systeem. De ingangen zijn een auteurs- en een systematische catalogus op geschreven fiches en een eveneens geschreven standcatalogus op lijsten. Uitlening naar buiten vindt beperkt plaats in geval van serieuze studie. De leden zelf kunnen vrijelijk lenen, maar die maken er eigenlijk weinig gebruik van. Veel grotere en algemene belangstelling geniet het museum. Het zal wel voor een belangrijk deel aan de regelmatig georganiseerde tentoonstellingen van de laatste jaren te danken zijn dat het jaarlijks bezoekersaantal de 6000 nadert. Vers in het geheugen ligt nog de tentoonstelling „twee eeuwen kinderspeelgoed", die grotendeels uit eigen bezit samengesteld kon worden. Hoe rijk en gevariëerd de eigen collecties zijn kan de vaste expositie, die volgens moderne

28) Zie noot 3.
29) Na aankoop van Breestraat 80-82 is een kleine werkgroep leden lange tijd wekelijks in de weer geweest met inrichting en herstellingen van deze panden.
30) Er is ook nog een knipseldocumentatie over de gouw, 185 portefeuilles, en een verzameling van ca. 750 archivalia, nog volgens kaartsysteem van Huygen toegankelijk.

principes geen overladen ruimten meer duldt, echter nog maar voor een klein gedeelte tonen. Daarin ligt de nadruk op de geschiedenis van Amersfoort en de gouw Flehite. Maar dan ziet men bijvoorbeeld niets van de verzameling kleding en kant en slechts fracties van het Oosters porselein en het Delfts aardewerk. Ook het prentenkabinet is voor het publiek niet toegankelijk. Geweldig jammer van een collectie die op haar 2300 bladen heel wat meer prenten, tekeningen, kaarten enz. gemonteerd draagt. De basis ook hiervan is al voor 1900 gelegd, maar de belangrijkste uitbreiding moet hier nog genoemd worden: de topografische en historische atlas van de hele provincie die jhr. A. J. D. Coenen van 's Gravesloot in 1921 aan het museum naliet.
Een goed idee om het museum bekender te maken in de gouw is een paar jaar geleden opgekomen. Het houdt in dat in een bepaalde plaats gedeelten uit het bezit worden tentoongesteld die daarop betrekking hebben. Leusden heeft hiervan vorig jaar de primeur gehad.
Waar zoveel schatten in depôt moeten staan is natuurlijk weer uitbreiding van de ruimte nodig. Die zal gerealiseerd kunnen worden door een buurhuis bij het complex te betrekken. Daar de plannen al zijn goedgekeurd valt het begin van de restauratie en verbouwing nog in dit jaar te verwachten.

Flehite, tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht

Al is het blad Flehite geheel zelfstandig - elke vereniging maakt wel eens strubbelingen door -, toch zal iedereen het om zijn inhoud, de redactie en de helft van de schrijvers in relatie tot de vereniging zien. Vier nummers telt het per jaargang. Dat het de redactie (vnl. dr. W. J. de Boone, classicus, dr. J. Hovy en J. H. P. Kemperink, historici) nog niet gelukt is ze geregelder te laten uitkomen, is het enige wat ten nadele van het blad gezegd kan worden! Maar misschien heeft dit wel iets te maken met het hoge peil van de inhoud, zoals dat met het niet gebonden zijn aan verenigingsnieuws zeker het geval is. De negentien afleveringen die sinds november 1964 verschenen zijn bieden nog te weinig houvast om bepaalde tendenties of lacunes waar te nemen. Als belangrijk onderdeel verdient wel de literatuurrubriek genoemd te worden, waarin niet alleen alle literatuur over de streek gesignaleerd of besproken wordt maar ook andere publicaties die methodisch voor het geschiedenisonderzoek van belang zijn. Op hetzelfde vlak ligt het openingsartikel van professor Alberts over de taken en de rol van plaatselijke geschiedbeoefenaars.[31])

Nieuwe verenigingen: oprichting, aard, leden, contributie

De acht verenigingen die na 1950 in steeds sneller tempo binnen of op de grenzen van de provincie zijn ontstaan, wil ik niet even uitvoerig behandelen maar hen op verschillende onderdelen vergelijken.
Wat betreft hun uiterlijke vorm zijn het drie regionale en vijf plaatselijke

31) „Iets over de beoefening van locale geschiedenis", *Flehite* 1, 5-8.

„Dorpsstraat te Woudenberg". Een prentbriefkaart uit de topografische collectie van de stichting Oud Woudenberg.

verenigingen. Bij twee van het eerste drietal ligt de werkbasis weliswaar buiten de provincie. In Woerden kwam het in 1957 door het enthousiasme van een groepje pre-N.J.B.G.ers onder leiding van een veldbioloog, een leraar aan een technische school en de directeur van sociale zaken tot een historische vereniging voor de stad en haar omstreken. Die omstreken zijn zich vooral door toedoen van de streekarchivaris die in 1964 de redactie van het tijdschrift op zich nam, ook over zijn ressort Zuidwest-Utrecht gaan uitbreiden. In 1967 leidde dit al tot naamsverandering bij de bijdragenreeks, wat in 1970 ook statutair is vastgelegd: Stichts-Hollandse Historische Vereniging heet dit gezelschap nu.[32]) Geheel anders de Stichting Tussen Vecht en Eem, gevestigd te Naarden. Nadat de Vereniging van Vrienden van het Museum voor het Gooi en Omstreken dakloos was geworden door de opheffing van dit museum namen een onderwijzer en twee historici, één werkzaam als redactiesecretaris van Spiegel Historiael, het initiatief tot deze „centrale organisatie van vrienden van de historie van het Gooi en omstreken" zoals de subnaam luidt, die op 22 mei 1970 haar stichtingsakte kreeg. De rivierbegrenzingen en de Gooise omstreken wijzen weer op activiteit waarmee Stichtenaars hun voordeel kunnen doen. Toch is dit voorzover de vage limieten van de oude gouw Gooiland [33]) over huidig Utrechts gebied lopen nog pas weinig gebeurd. Eind vorig jaar woonde maar 4% van de begunstigers in Eemnes en Soestdijk. Alleen de

32) N. PLOMP, „Tien jaar Historische Vereniging", *Heemtijdinghen*, nr. 22 (jan. 1968) 3-7, 24; zie ook de bijlage achter dit artikel.
33) D. TH. ENKLAAR en A. C. J. DE VRANKRIJKER, *Geschiedenis van Gooiland*, I (Amsterdam, 1939) 32-33.

12% in Loosdrecht zijn werkelijk te danken aan T.V.E.-stimulering.[34]) Bij de westelijke grensvereniging hebben de grotere activiteiten voor het zuidwesten van onze provincie nog geen ledenaanwas veroorzaakt die daaraan recht doet. Van de 351 leden mag dan 55% nog steeds in Woerden wonen, in Zuidwest-Utrecht zijn het er slechts 15%. Wel woont nog bijna 7% van de leden elders in Utrecht.

De enige binnen-Stichtse regionale kring kwam op 29 maart 1966 in Bunnik tot stand, op initiatief van een wethouder-journalist en de secretaris van die gemeente, die bovendien een eerst wat sceptisch gestemde chartermeester van het rijksarchief die in Odijk woont, hadden weten te overtuigen. Hun idee sloeg in deze plaatsen en Werkhoven zo aan dat al gauw ook mensen uit Houten en Schalkwijk wilden meedoen. Deze hele driehoek had immers nog geen „historische verzorging". Het lag voor de hand dat de uitgebreide kring een streeknaam kreeg. Het werd Tussen Rijn en Lek. Leden en activiteiten zijn nu gespreid over dit hele gebied, tot Wijk bij Duurstede toe. Bunnik en Houten leveren de meeste van de ongeveer 235 leden.

Tussen Vecht en Eem heeft zich als stichting georganiseerd om niet alleen als stimulator van individuele liefhebbers te fungeren maar om ook contactcentrum te zijn voor alle geïnteresseerde verenigingen in haar regio, ook geologische en biologische. Vele zijn in het grote stichtingsbestuur vertegenwoordigd. Met andere bestaat nauw contact, bijvoorbeeld met Flehite.

Ook twee plaatselijke verenigingen hebben de stichtingsvorm gekozen, maar om een heel andere reden. Een van de twee compagnons in een advocaten-procureurspraktijk die in Zeist op verzoek van jkvr. J. M. E. van de Poll overgingen tot het oprichten van een historische stichting (akte 24 september 1951), heeft vermoedelijk - hij was ook wethouder - een nauwe binding aan het gemeentebestuur voor zinvol gehouden. Ook aan de Evangelische Broedergemeente zijn als belangrijk onderdeel van de Zeister gemeenschap twee zetels in de grote raad van beheer toegekend. Maar de burgemeester is als zodanig voorzitter, terwijl ook een wethouder en een secretarieambtenaar lid moeten zijn van de raad, waarvan de overige leden door het gemeentebestuur benoemd worden. Al wekt deze constructie wat verbazing, zeker tegenwoordig, inderdaad genieten de Van de Poll-stichting en haar 270 begunstigers [35]) indirecte en regelrechte financiële voordelen van de gemeente Zeist. In Woudenberg heeft de gemeente wel peet gestaan bij de totstandkoming van de stichting Oud Woudenberg op 15 december 1955. Een ambtenaar was de animator en eerste voorzitter, de burgemeester wekte in een rondschrijven op om begunstiger te worden, de eerste secretaris vervulde diezelfde functie bij de gemeente. Maar op het stichtingsbestuur drukt geen verplichting, slechts bij voorkeur zal een gemeenteambtenaar er deel van uitmaken. Bij eventuele ontbinding van Oud Woudenberg zullen de eigendommen ook niet naar de gemeente overgaan, zoals dat in Zeist wel bepaald is.

Nadat in het ertussen liggende Gelderse Scherpenzeel ook een historische kring

34) *Tussen Vecht en Eem*, 2 (1972) 130. Nu zijn er in totaal 150 begunstigers. Zie voor Loosdrecht hierna p. 64.

35) Van hen wonen er 36 buiten de gemeente Zeist en 19 buiten de provincie.

ontstaan was, volgde op 7 februari 1969 Renswoude. Stimulator was hier een onderwijzer die al eerder over de geschiedenis van dit dorp was gaan schrijven. Al zijn Oud Woudenberg en Oud-Renswoude maar klein, ongeveer 50 personen, en al klagen beide over geringe belangstelling, toch hebben ze een fusie met Oud-Scherpenzeel afgewezen. Sindsdien onderhoudt dit drietal goede betrekkingen, ook met Oud-Barneveld. Een ander voorbeeld van de geringe barrièrevorming door een provinciegrens is de kring in Wageningen, die dit voorjaar door een lid van Oud-Renswoude is opgezet.
De historische kringen Loosdrecht en Maarssen hebben ongeweten een wedloop gehouden om zich te constitueren. In Loosdrecht liepen begin 1971, gestimuleerd door Tussen Vecht en Eem, een fabrieksfunktionaris, een wethouder en een journaliste met zo'n idee rond. In Maarssen deed een tentoonstelling naar aanleiding van de gemeentelijke bouwplannen in augustus 1970 hetzelfde plan ontstaan bij een groepje mensen, bestaande uit een kantoorman, een electronicus en een leraar aan een pedagogische academie. Uiteindelijk wonnen zij het op 11 september 1972; elf dagen later ging de Loosdrechtse kring van start. Die heeft het tot nu toe tot 60 leden gebracht. Maarssen telt er al 80, vermoedelijk mede omdat hier veel plaatselijke Niftarlake- en Oud-Utrecht-leden toetraden.
De functies van alle initiatiefnemers geven een oppervlakkige indruk van de grote verscheidenheid onder de leden. Me dunkt dat Tussen Vecht en Eem de meeste beroepshistorici telt, waarna de Van de Poll-stichting en Tussen Rijn en Lek de tweede plaats wel eens zouden kunnen delen. Elders ontbreken ze geheel of komen als enkeling voor. Groepen die men vroeger niet licht in zulke verenigingen zou ontmoeten, zijn nu in elk geval bij Oud Woudenberg, de Stichts-Hollandse vereniging, Rijn en Lek en Maarssen te vinden: arbeiders en boeren. Het bevreemdt dat juist de laatsten niet aan Oud-Renswoude meedoen; maar daar schijnt onder de hele inheemse bevolking weinig animo te zijn om lid te worden. Vrij zeker ben ik ervan dat van al deze verenigingen nu geen geestelijken meer lid zijn, laat staan dat ze eraan meewerken. Predikanten die op dit terrein actief zijn worden ook zeldzaam; de Van de Poll-stichting heeft er tenminste nog een. Trouwens: waar zijn de artsen die over geschiedenis schrijven? Wat verschilt dit beeld van vroeger! Een heel ander facet weerspiegelt ook ontwikkelingen van deze tijd. De contributie c.q. donatie is natuurlijk steeds gestegen of meteen op ca. *f* 10,— bepaald. Maar sommige verenigingen vragen een kleinere bijdrage van gezinsleden en jongeren. En de nieuwste vondst heeft Loosdrecht gedaan: lagere contributie voor vijfenzestigplussers.

Activiteiten: excursies en lezingen

De meest voor de hand liggende activiteit is het houden van excursies en lezingen. Verenigingsleden lopen uiteraard allen warm voor de geschiedenis van hun plaats, maar niet ieder heeft zin of tijd om dat verleden zelf actief te onderzoeken. Zij die zich graag willen *laten* voorlichten zijn met deze programmapunten zeer gebaat. Alleen Oud Woudenberg houdt weinig lezingen en ziet

niets in excursies. Op dit tweede punt kwam het overeen met de Zeistenaren, maar die zijn sinds 1970 zulke tochten met succes gaan organiseren. Loosdrecht is aan beide nog niet toegekomen; het even jonge Maarssen heeft al verscheidene lezingen achter de rug. Dat deze facetten bij Tussen Vecht en Eem ontbreken ligt min of meer in de aard van deze stichting. Tussen Rijn en Lek valt met het onderdeel lezingen op om het grote aantal, zes keer per jaar, en omdat ze ook algemeen-historische onderwerpen behandelen conform de doelstelling van deze kring.

Tentoonstellingen en collecties

Het organiseren van tentoonstellingen, in eigen beheer of meewerkend aan die van anderen, komt weinig voor.
Iedereen wil wel een collectie vormen, maar de realisering van die wens hangt natuurlijk van veel factoren ook van buiten de verenigingen af. De Van de Poll-stichting beschikt weliswaar nog slechts over weinig schilderijen en andere voorwerpen, maar zij heeft wel het geluk deze in fraaie ruimten op de eerste verdieping van het (gemeentelijk) Slot te Zeist te mogen exposeren. Tussen Rijn en Lek en Maarssen hebben ook goede kansen voor vervulling van hun wens. De gemeenten Houten en Maarssen hebben hun namelijk de respectieve oudheidkamers in bruikleen of ter verzorging gegeven, waardoor die beter beheerd en ook uitgebreid kunnen worden.

Monumentenzorg

De kring Maarssen heeft deze zelfgekozen taak tevens benut om zijn monumentenactiviteit, die hij in zijn korte bestaan al op verschillende punten ontplooid heeft, te concretiseren. Het vervallende buiten Endelhoven zou na restauratie een betere omgeving voor de oudheidkamer kunnen vormen dan de (gebruikelijke) zolder van het gemeentehuis. „Grappig" is het om te horen dat Tussen Rijn en Lek, dat in zekere zin als moedervereniging van Maarssen beschouwd kan worden [36]), dit punt volkomen heeft verwaarloosd. Zeist en haar kleine buurstichting doen er weinig tot niets aan. Als reden kan men natuurlijk ook eigen onachtzaamheid vermoeden, maar bij hen geeft de gemeentebinding toch te denken, vooral als men weet dat er wel eens een brief aan het gemeentehuis door de vice-voorzitter van de Van de Poll-stichting getekend is moeten worden. De andere verenigingen (Loosdrecht nog niet) zijn geregeld actief voor bedreigde panden, al is Oud-Renswoude het somberst gestemd over de bereikte resultaten.

Publicaties

Bijna allen beschouwen publicaties als een middel om hun doelstelling te vervullen. Vooral een tijdschrift verschijnt liefst spoedig, omdat daardoor te-

36) Zie hierna bij noot 51.

Uit de archeologische activiteiten van een werkgroep van de historische kring Tussen Rijn en Lek: detailopname van de in 1970/71 opgegraven steenoven in 't Goy, gezien vanuit het zuidwesten. Achteraan links kolommen met daartussen de stookgangen; het overhoeks gelegen vierkant links vooraan is de fundering van een van de steunberen die de druk van de muren moesten opvangen die tijdens het stoken van de oven ontstond (foto L. M. J. de Keijzer).

vens beter contact met de leden ontstaat. Ook de Van de Poll-stichting is in 1971 hiermee begonnen. De vestiging in het gerestaureerde Slot (1969) heeft haar kennelijk geactiveerd! Toch had zij al sinds 1957 iets gepubliceerd waarmee zij nog steeds een unicum is in de provincie: in afleveringen een verzameling van alle bronnen die op Zeist betrekking hebben, verschenen tot ongeveer 1600, voort te zetten totdat het kadaster omstreeks 1850 als betrouwbare informatiebron benut kan worden. Verder heeft zij een aantal brochures voornamelijk met lezingen uitgegeven. Ook opmerkelijk is de reeks Bijdragen van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, waarin vooral streekarchivaris Boon historische facetten uit Zuidwest-Utrecht behandeld heeft. Het is begrijpelijk dat de vereniging voor deze reeks, waarmee telkens zoveel financiën gemoeid zijn, in 1971 een stichting opgezet heeft.
De titels van al dit publicatiewerk zijn in een bijlage achter dit artikel opgenomen.[37])
Uit de verschillende tijdschriften wil ik alleen nog twee methodische zaken signaleren. In Heemtijdinghen heeft men een paar keer bronnen zó bespro-

37) Publicaties van S. Laansma en E. J. Wolleswinkel over Renswoude heb ik daarin niet opgenomen omdat die niet door de vereniging zijn uitgegeven, in tegenstelling tot De Beaufort's en Jansen's boek dat onder auspiciën van Oud Woudenberg is verschenen.

ken dat anderen eruit kunnen afleiden of en waarvoor zij ze zouden kunnen gebruiken.[38]) Tussen Vecht en Eem heeft haar gelijknamige periodiek geopend met een zeer informatief nummer, waarin op allerlei terreinen wordt aangewezen wat een amateur-historicus kan onderzoeken en in welke verbanden hij zulk werk moet plaatsen. Als wegwijzers dienen daarbij vooral onderzoekingen van de afdeling agrarische geschiedenis van de Landbouwhogeschool.

Documentatie

Alle verenigingen doen aan documentatie in woord en beeld, maar niet alle doen het even nadrukkelijk, en ze leggen ook verschillende accenten. De oudste vijf hebben alle een verzameling boeken. De Van de Poll-stichting wint het veruit met ca. 380 titels, inclusief enkele tijdschriften.[39]) Zoals elders wordt de opbouw hiervan bepaald door het ontbreken van ruime geldmiddelen en dus voornamelijk door wat men uit schenking verkrijgt. Bij de andere kleinere bibliotheekjes valt die van Rijn en Lek op door het uit deze omstandigheid geboren idee om zich in het bijzonder toe te leggen op het verzamelen van vergankelijk drukwerk, d.w.z. jaarverslagen, nota's, rapporten, verordeningen e.d. over deze streek, materiaal dat anders na enige tijd onvindbaar zal zijn.
Originele archivalia zijn eigendom of bruikleenbezit van de Van de Poll-stichting en Oud Woudenberg, weer in de verhouding van groot tot klein. Bij de laatste vereniging zijn het meest 19e-eeuwse transportakten. In Zeist zijn ook oudere stukken te vinden, tot laat-middeleeuwse charters toe. Het zijn grotendeels eigendomsbewijzen, maar er zijn ook enkele archiefjes van verenigingen bij en een paar familiearchieven. Een van de nieuwste schenkingen is het archief van de familie van de Poll voorzover het op haar Zeister periode betrekking heeft.[40])
De topografische collectie van deze stichting heeft ook al respectabele omvang bereikt: ruim 300 kaarten en plattegronden, ca. 1000 prenten en foto's, ongeveer 1600 ansichten.[41]) Uiteraard zal het steeds het lot van Oud Woudenberg zijn om op kleinere schaal te werken dan deze grote buur. Maar ik vraag me toch af of zij aan haar relatie met de gemeente niet een ruimere toelage kan ontlenen, zodat zij haar topografisch materiaal bijvoorbeeld zou kunnen uitbreiden met de zo gewenste verzameling dia's. Als ik de informatie goed heb onthouden krijgt zij nu even veel/weinig subsidie als Oud-Renswoude.
Het vastleggen van panden die op de monumentenlijst staan en van veran-

38) J. G. M. BOON, „Minder bekend bronnenmateriaal voor historische onderzoekingen. Het dagboek van Arend van Buchell", *Heemtijdinghen*, nr. 20 (dec. 1966) 4-9; N. PLOMP, „Woerdense manuscripten", nr. 24 (juni 1969) 8-9, nr. 25 (nov. 1969) 9-10.
39) Catalogus door dr. K. W. Galis, oud-Indisch bestuursambtenaar: zie bijlage.
40) Overzicht door Ph. J. G. C. van Hinsbergen, oud-hoofdarchivist rijksarchief Utrecht: zie bijlage.
41) Er zijn ook nog kleine afdelingen historische gebeurtenissen en portretten. Archivaris-conservator Galis is bezig met herordening van de kaarten. Copieën van de topografica zijn in het rijksarchief, dat omgekeerd archiefstukken betreffende Kersbergen aan de stichting in bruikleen gaf.

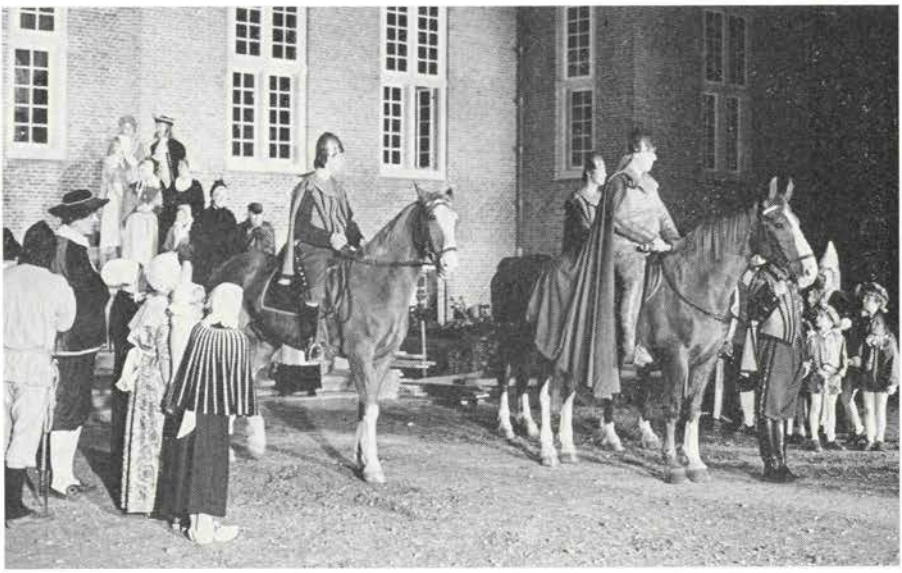

Een opname uit het openluchtspel „Momenten uit de historie van Renswoude" dat op 25 september 1971 voor het kasteel werd opgevoerd ter gelegenheid van de feestweek „650 jaar Renswoude". De algemene participatie aan deze festiviteiten beschouwt de historische vereniging Oud-Renswoude als het grootste succes uit haar jonge bestaan.

derende situaties in dia's, foto's en tekeningen is in Loosdrecht al volop aan de gang als onderdeel van een documentatiecentrum dat deze kring wil opzetten. Dat is een woord dat de laatste jaren blijkbaar graag gehanteerd wordt, speciaal in het Noorden, want de kring Maarssen wil het ook, en Tussen Vecht en Eem werkt daarnaast zelfs aan een streekarchief.[42])

Werkgroepen

Dat documenteren wordt bij de laatstgenoemde verenigingen gedaan door werkgroepen. Dat lijkt ook een nog vrij jong aspect. Maar het oude Flehite is er duidelijk in voorop gegaan.[43])
Vanaf het beginjaar 1966 is een archeologiegroep die tevens lid is van de A.W.N. *de* werkgroep van Tussen Rijn en Lek geweest.[44]) In gevallen waarbij dat nodig is verrichten leden ook archiefonderzoek, terwijl zij bovendien

42) [A. J. KÖLKER], *Memorandum betreffende een streekarchief en dokumentatiecentrum voor het Gooi* (Naarden, 1971; stencil) (dit is inderdaad het Gooi in engere zin).
43) Vgl. hiervoor p. 54. Bij de Van de Poll-stichting fungeren enkele commissies alleen op papier.
44) *Tussen Rijn en Lek*, 1 (1967) nr. 4, 14-16, 3 (1969) nr. 2, 15, 5 (1971) nr. 4, 6; 6 (1972) nr. 1, 5-15 betreft de ontgraving van een middeleeuwse steenoven in 't Goy, die ook als artikel in Spiegel Historiael, 8 (1973) 45-50 kwam.

de oudheidkamer in Houten verzorgen.
Bij de historische vereniging Woerden ging een aantal leden vanaf de winter 1968/69 eens in de twee weken het gemeentearchief in ter bestudering van verschillende onderwerpen. Dat gebeurt dan wel buiten de provincie, maar vooral hun juist afgesloten onderzoek verdient grote aandacht.[45]) De secretaris wist dat deze groep op een gegeven moment een onderwerp zocht. Door het Contactcentrum voor regionale en plaatselijke geschiedbeoefening in Noord- en Zuid-Holland kende hij een medewerker van de Wageningse afdeling voor agrarische geschiedenis, die voor gedetailleerd onderzoek in het kader van zijn grote analfabetismeprogram locale helpers zocht. De Woerdense amateurs excerpeerden toen in twee seizoenen alle gegevens uit de huwelijksakten van 1811 tot 1911, die nu mechanisch verwerkt worden en dan in een publicatie tot conclusies over de bevoling zullen moeten leiden. Een prachtig voorbeeld van de betekenis van plaatselijk onderzoek en van de mogelijkheid tot samenwerking tussen beroeps- en amateur-historici! Bij dezelfde vereniging, sinds 1970 Stichts-Hollands geworden, ligt nog een waardevol initiatief op uitwerking en navolging te wachten: het beschrijven van oude boerderijen. Tot nu toe is pas één lid hiermee doende geweest, op een suggestie die van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek in Arnhem kwam.[46])
Als het resultaat van dergelijke werkgroeponderzoekingen inderdaad op schrift gesteld wordt, zouden verenigingen niet meer zo afhankelijk zijn van de enkelingen die tot nu toe vaak de tijdschriften vullen of op andere manier actief meewerken. Hoe goed zal het te verwachten orgaan van Loosdrecht het dan hebben! Schreef ik eerder een paar keer „nog niet" over deze kring, dan komt dat omdat hij alle frisse energie nog niet aan statuten of dergelijke zaken besteed heeft maar aan werkgroepen, voor archeologie, biologie, boerderijen en huizen, documentatie, genealogie, kartografie, kastelen, kerkgeschiedenis, locale geschiedenis en toponymie; welgeteld tien, waarbij vrijwel alle leden zijn ingedeeld.
Open Dagen en Tiende Kout zijn de onvergelijkbare verschijningsvormen van Tussen Vecht en Eem. De Tiende Kout is de naam van de bijeenkomsten die het dagelijks bestuur op de tiende van elke maand houdt in een Naardens restaurant. Ze zijn het trefpunt geworden voor al wie gegevens wil uitwisselen, kaarten wil ruilen of plannen wil bespreken. Op groter schaal zijn ook de Open Dagen een ontmoetingscentrum. Hun doel is om mensen te betrekken bij de geschiedenis van hun woonplaats. Hoe dit met exposities, lezingen, bezichtigingen of andere mogelijkheden uitgewerkt wordt hangt telkens af van de plaats die uitgekozen wordt. Aan Loosdrechters is dat in elk geval wel besteed geweest, want leden van het plaatselijk comité voor de Open Dag in Nieuw-Loosdrecht waren op de allereerste Open Dag in Ankeveen al tot de overtuiging gekomen dat Loosdrecht een historische kring moest hebben.[47])

45) *Heemtijdinghen*, nr. 22 (jan. 1968) 6, nr. 24 (juni 1969) 1, 7 (1971) 35-36.
46) *Heemtijdinghen*, 8 (1972) 39. De Stichting attendeerde in 1970 bij toezending van jaarverslagen aan de vereniging op vragenlijsten voor opmeting van oude boerderijen; de vereniging vroeg ze aan *om de leden te activeren* (correspondentie in het verenigingsarchief).
47) *Tussen Vecht en Eem*, 1 (1970/71) 85, 166.

Na dit défilé van zeer, minder en weinig actieve verenigingen wil ik nog enkele punten bespreken. In de eerste plaats hoop ik er geen tekort gedaan te hebben. Ook hoop ik dat ik er geen over het hoofd gezien heb; moge de activiteit van „Albertus Perk" voor het Gooi en omstreken alleen maar erg Goois zijn.[48]) Wel verwacht ik dat er over enige tijd meer historisch verenigingsleven langs de zuidelijke helft van de Heuvelrug zal ontstaan. Al behoort dat tot het werkterrein van Flehite, bij de meeste regionale verenigingen heerst de grootste activiteit toch in de hoofdplaats ervan. En als Woudenberg en Renswoude een eigen kring hebben, waarom dan bijvoorbeeld Amerongen of Veenendaal niet?

De bereidheid tot fusie is sinds 1948 [49]) niet groter geworden, ook al zijn er veel mensen die lid zijn van meerdere verenigingen, zelfs tot vijf toe zoals ik bij vluchtige telling merkte. Het jongste fusieplan, dat in 1969 door de Stichtse Culturele Raad gelanceerd werd en beoogde om van Oud-Utrechts Maandblad een centrale periodiek te maken, is ook weer gestrand. Enkelingen zijn er wel vóór geweest; de Van de Poll-stichting is er zelfs nog steeds positief over gestemd. Maar sommige besturen zijn nog niet bekomen van de weerstand die Oud-Utrecht toen heeft vermogen op te wekken.

Individuele relaties zijn blijkbaar ook niet in staat om verenigingen in hetzelfde gebied met elkaar in contact te brengen. Drie bestuursleden van Vecht en Eem zijn lid van Niftarlake - toch heeft Niftarlake in tegenstelling tot Flehite geen contact met die stichting. Zo is er ook (nog) geen voeling tussen Niftarlake en Loosdrecht.[50])

Nog meer „contactarmoede" is me opgevallen. Het rijksarchief Utrecht abonneerde zich op Tussen Vecht en Eem toen ik naar dat tijdschrift vroeg. Omgekeerd had die stichting zelf dat contact ook nog niet gezocht, terwijl het provinciale archief van Noord-Holland zelfs in het stichtingsbestuur vertegenwoordigd is. De kring Maarssen ging in zijn wordingsperiode eigener beweging op het rijksarchief in Utrecht raad vragen en kwam daardoor bij Rijn en Lek terecht.[51]) Moet hieruit en uit het ontbreken van aanwijzingen voor het tegendeel opgemaakt worden dat het Utrechtse rijksarchief zelf weinig initiatieven onderneemt in de richting van de amateur-historici?

Van het instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht wil ik wel verzekeren dat het hierin niet actief is. Vroeger hoorde het tot de goede toon dat de Utrechtse geschiedenishoogleraren lid waren van Oud-Utrecht, al heeft van hen alleen Enklaar herhaaldelijk aan het jaarboekje meegewerkt. De huidige professoren hebben met uitzondering van de medievist die traditie niet voortgezet. Professor Alberts kan wat onze provincie betreft de balans voor dit instituut niet doen doorslaan, omdat zowel zijn leeropdracht als zijn interesse

48) *Tussen Vecht en Eem*, 1 (1970/71) 16.
49) Zie p. 26 en 27 en ook 59.
50) In 1922 nam Niftarlake een aantal mensen onder zijn hoede die er niet voor voelden om een historische vereniging voor het Gooi te vormen (*1922*, XII).
51) Zo is in de statuten het accent op de algemene geschiedenis aan Rijn en Lek ontleend.

veel meer naar de regionale geschiedenis van de oostelijke provincies uitgingen.[52])

Is deze houding een restant uit de tijd waarin beroeps- en amateur-historici weinig notitie van elkaar namen? In het begin van deze eeuw benoemde het (Nederlands) Historisch Genootschap vaak amateurs die zich op historisch gebied onderscheiden hadden tot lid. Bij Niftarlake is die „eer" te beurt gevallen aan de auteurs ds. J. W. Verburgt (1914), de Loosdrechtse onderwijzer W. Voogsgeerd (1919), de arts dr. J. A. Portengen (1920) en de pastoors A. E. Rientjes (1920) en L. J. van der Heijden (1925).[53]) Bij Flehite lijkt deze zaak wat anders te liggen. Haar initiatiefnemers zijn wel alle drie kortere of langere tijd lid geweest van het H.G. Ook de priester A. A. J. van Rossum, maar denkelijk eerder als publicist in een kerkhistorisch tijdschrift. Na wethouder W. Croockewit W. Azn. (1906-1911) is aan niemand meer het lidmaatschap vereerd, zelfs niet aan de verdienstelijke Huygen.[54]) Taalde men er bij Flehite soms niet naar, of had men geen relaties bij het bestuur? Of zou dit een aanwijzing vormen voor de nader te onderzoeken hypothese dat het H.G. na 1920 meer en meer een vakgenootschap werd? Daarin speelden Utrechtse hoogleraren wèl een grote rol, want het H.G. heeft zijn zetel in deze stad.

Toch zijn er steeds vakmensen geweest die de amateur niet minachtten. Het beroemdste voorbeeld is Huizinga, wiens warme woorden over de bezigheid van de amateur-historicus door onze huidige rijksarchivaris terecht graag aangehaald worden.[55]) De kunsthistoricus H. E. van Gelder probeerde in 1929 met voorbeelden uit eigen ervaring aan te tonen hoe belangrijk plaatselijk onderzoek kan zijn, en wekte tegelijk archivarissen, „de meest aangewezen leiders der plaatselijke geschiedbeoefening", op om deze functie waar te maken.[56])

Maar dergelijke pleidooien gaven geen concrete aanwijzingen hoe amateurs de te beperkte aanpak van hun onderzoek die hen bij vakhistorici in discrediet bracht, konden verbeteren. Zo zou de afstand tussen beide groepen zijn blijven bestaan, ook al gingen vakhistorici onder invloed van nieuwe wetenschappelijke stromingen wèl tot plaatselijk onderzoek over, als niet

52) Zijn in noot 31 genoemde artikel is een uitzondering; *Tussen Vecht en Eem*, 1 (1970/71) 21-23 heeft zijn rede „beoefening van locale en regionale geschiedenis" afgedrukt die hij op de oprichtingsavond van die stichting heeft gehouden. Uit mijn studietijd herinner ik me met een jaargenoot door hem ingeschakeld te zijn bij het werk voor de bibliografie van de provincie Utrecht.

53) Over Verburgt, die trouwens via rechtenstudie in de jaren '30 gemeentearchivaris van Leiden is geworden: *Jbje. Nift. 1915*, XI. *1947*, XXX; Portengen, die een jaar na zijn dochter, gepromoveerd neerlandica, lid werd: *1926*, XV; over Van der Heijden: M. H. DE VRIES, „Een kroniekschrijver der parochies van het bisdom (met bibliografie)", *Archief voor de gesch. van het aartsbisdom Utrecht*, 67 (1948) 1-9.

54) De ledenlijsten in de *Bijdragen en Mededelingen van het H. G.* 1877-1940 alleen nagezien op namen van bestuursleden of auteurs. Dat Flehite's bibliothecaris dr. H. J. Reynders lid was sprak bij een classicus veeleer vanzelf.

55) Bijv. in zijn openingswoord voor *Tussen Rijn en Lek*, 1 (1967) 1-2. J. HUIZINGA, *De wetenschap der geschiedenis*, in zijn *Verzamelde werken*, VII (Haarlem, 1950) met name 146.

56) H. E. VAN GELDER, „Beoefening van de plaatselijke historie", *Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterkunde*, 1928-1929, 26-43.

in de jaren '50 de zo gewenste hulp voor betere vormgeving aan het onderzoek op gang was gekomen. Er verscheen literatuur over de gebruiksmogelijkheden van archieven en andere verzamelingen. Men publiceerde aanwijzingen voor onderzoek dat het beste door plaatselijke vorsers gedaan zou kunnen worden, vooral op het brede terrein van de sociale geschiedenis.[57]) De voorlopige bekroning is de Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis door W. Jappe Alberts en de - ik mag wel zeggen - beroeps-amateur A. G. van der Steur.[58]) Dergelijke hulp werd ook aangeboden op cursussen en lezingen, waarvan het Contact van Gelderse Oudheidkundige Verenigingen en Musea in 1965 de primeur had. Dit voorbeeld werd in 1966 overgenomen door twee noordhollandse verenigingen, wat weer leidde tot de vorming van het Contactcentrum voor regionale en plaatselijke geschiedbeoefening in Noord- en Zuid-Holland.[59]) Ook in andere provincies werden zulke cursussen op touw gezet. Hier gebeurt het sinds 1966 door het Utrechts gemeentearchief, eerst alleen met een tweejarige cyclus in oud Nederlands schrift; sinds een paar winters wordt er daarnaast een serie lezingen gegeven over methodische aspecten.

In het voorafgaande overzicht is bij de archiefwerkgroep van de Stichts-Hollandse vereniging al gebleken dat dergelijke bemoeiingen tot concrete resultaten leiden.[60]) Onlangs zag ik toevallig nog een voorbeeld van vruchtbaar contact met een universitair instituut: de „papieren collectie" van het museum Nairac in Barneveld is geordend en gecatalogiseerd door een groep studenten onder leiding van een staflid van het nederlands instituut van de Amsterdamse universiteit.[61]) Op dit vlak zal over enige tijd een nieuw overzicht allicht ook werkzaamheden binnen de provincie Utrecht kunnen memoreren. Hopelijk zijn de in 1970 begonnen aanmeldingen voor het lidmaatschap van Oud-Utrecht (in één geval ook voor Rijn en Lek) door stafleden van het Utrechts instituut voor geschiedenis het begin van een bijdrage daartoe.

NASCHRIFT

Waar ik geen bronvermelding heb aangegeven zijn alle feitelijke gegevens over de tien verenigingen gebaseerd op schriftelijke en uitvoerige mondelinge inlichtingen. Bij alle verenigingen gaat mijn dank voor deze hulp uit naar de secretaris, bij sommige ook naar een of twee andere bestuursleden. In één geval mag ik wel namen noemen, nl. die van de waarnemend conservatrice van het museum Flehite, mevr. M. W. Heijenga-Klomp en haar assistente, mevr. M. v. d. Brink-Blauwendraad, die het zeer veel tijd heeft gekost om gegevens te vergaren uit een zo lange periode. Vergissingen in de presentatie en veel interpretaties komen natuurlijk voor mijn verantwoording.

57) Bijv. drie artikelen over de betekenis van de archieven voor de locale en regionale geschiedenis in de provincies Friesland, Gelderland en Limburg, *Ned. Archievenblad*, 63 (1958/59); W. J. FORMSMA, *Gids voor de Nederlandse archieven*, Fibulareeks 21 (Bussum, 1967); het hier in noot 31 en op p. 62 genoemde en in aansluiting daarop B. H. SLICHER VAN BATH, „De betekenis van de gewestelijke geschiedbeoefening", *Varia historica brabantica*, 1 (1962) 47-62 met zeer practische voorbeelden.

58) Fibulareeks 32 (Bussum, 1968).

59) *Gelders Oudheidkundig Contactbericht*, (begonnen in 1958), nr. 26 (juni 1965) 1, nr. 27 (sept. 1965) 14; *Contactblad*, 1 (1967/68) 1 (voortgezet onder de titel *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 1 (1969).

60) Zie p. 64.

61) *Gelders Oudheidk. Contactber.*, nr. 56 (maart 1973) 5-7.

Bijlage *)

PUBLICATIES VAN DE VERENIGINGEN

FLEHITE (1878): *(Jaar)verslag(en) (van de Oudheidkundige Vereeniging) Flehite*, 1882-1920, 1925-1933; hierin vrijwel steeds ook een of meer artikelen.
Een aantal reproducties en gravures als premieplaten.
Publicaties van de Oudheidk. Ver. Flehite te Amersfoort:
1. *Weer-klank. Opstellen over de geschiedenis van Amersfoort e.o.*, aangeboden aan D. H. Huygen. (Amersfoort, 1962).
2. C. A. VAN KALVEEN, *Onderwijs te Amersfoort 1806-1860* (Amersfoort, 1964).

Flehite, tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht, 1 (1964/65)- . . ..

NIFTARLAKE (1912): *Jaarboekje van het oudheidkundig genootschap „Niftarlake"*, 1913- . . ..
Register op de Jaarboekjes 1913-1946 v. h. o. g. N. (artikelen geografisch gerangschikt; personalia, besproken literatuur en tentoonstellingen, inhoud bibliotheek, statuten en reglement, excursies).

VAN DE POLL-STICHTING (1951): *Bronnen voor de geschiedenis van Zeist*, dl. I bijeengebracht door Ph. J. C. G. van Hinsbergen (Assen, 1957), dl. II door Ph. J .C. G. van Hinsbergen (†), J. C. Andries en A. Graafhuis (Assen, 1964).
PH. J. C. G. VAN HINSBERGEN, *Overzicht van de bezittingen der „Van de Poll-Stichting" te Zeist* (1953 [1], 1961 [2]; stencil).
J. PH. DE MONTÉ verLOREN, *De geschiedenis van de Zeister Dorpstraat* (lezing 1953; stencil).
H. MARTIN, *De ontdekking van een oude rivierschoeiing bij het postkantoor te Zeist* [lezing 1954; stencil].
W. GRAPENDAAL, *De buurtschap Austerlitz* [1954; stencil].
(Hieruit: „Fragmenten uit de geschiedenis van de buurtschap Austerlitz", *Jaarboek Oud Utrecht*, 1970, 133-153; als overdruk in deze brochures verschenen).
A. W. VAN DE BUNT, *Willem Adriaan van Nassau, de stichter van het Slot van Zeist* (lezing) [1955].
A. W. VAN DE BUNT, *Cornelis Schellinger, de burger-vrijheer* (lezing, 1956).
W. VAN ITERSON, *Heerlijke rechten in het algemeen en de heerlijkheid Zeist in het bijzonder* (lezing, 1958; stencil).
W. VAN ITERSON, *Hoe heeft Zeist zijn vroegere dorpsgronden verloren?* (lezing, 1960; stencil).
A. W. VAN DE BUNT, *Ongewenst koninklijk bezoek aan Zeist* (lezing, 1963).
M. A. SCHIMMEL en C. L. TEMMINCK GROLL, *Het Zusterplein en het Broederplein van de Evangelische Broedergemeente te Zeist* (overdruk uit het *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 69 (1970) 1-13).
[K. W. Galis], *Catalogus van de bibliotheek van de Van de Poll-stichting te Zeist* (1917); *1e supplement* (1972).
Drie reproducties van kaartjes, een reproductie van De Beyers gezicht op Zeist 1748, reproducties van oude prentbriefkaarten.
Bulletin van de Van de Poll-stichting, 1 (1971)- . . ..

OUD WOUDENBERG (1955): R. F. P. DE BEAUFORT en LOUIS H. JANSEN, *Over geschiedenis en volksleven van Woudenberg*. Stad en Dorp, 9 (Den Haag, 1969).

STICHTS-HOLLANDSE HISTORISCHE VERENIGING (1957 begonnen als Historische Vereniging Woerden):
Mededelingen van de Historische Vereniging Woerden en omstreken, nrs. 1-14, (1958-1965), (stencil);

*) Zie noot 37.

voortgezet onder de titel:
Heemtijdinhen, orgaan voor de streekgeschiedenis van het Stichts-Hollandse grensgebied, uitgaande van de Historische Vereniging Woerden en omstreken, nrs. 15-25 (1965-1969);
voortgezet onder de titel:
Heemtijdinghen, orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging voor het Land van Woerden, Montfoort en IJsselstein, 6 (1970)- . . ..
Stichts-Hollandse Bijdragen:

1. N. PLOMP, *Oranje en Montfoort* (1967) (op het omslag nog genoemd Woerdense Bijdragen, 1).
2. J. G. M. BOON e.a., *Boreft in vroeger tijd. Grepen uit de historische ontwikkeling van Bodegraven* (1967).
3. J. G. M. BOON, *Prentwerk naar 18e eeuwse tekeningen van dorpen, kastelen en kerken in westelijk Utrecht* (1967).
4. J. G. M. BOON, *Schets van het lager onderwijs te Harmelen* (1968).
5. J. G. M. BOON e.a., *Langs de Linschoten. Grepen uit de historische ontwikkeling van dorp en rivier* (1969).
6. *Lopik nu in 22 tekeningen*. Tekeningen Chris Schut, tekst J. G. M. Boon (1969).
7. J. G. M. BOON, *IJsselstein voor en na 1900. Woord en beeld over de historische ontwikkeling gedurende het tijdvak 1880-1920* (1969).
8. JOH. JANSEN, *Van achter de oude schandpaal. De ontwikkeling van het stadsbeeld van Woerden in woord en beeld* [1969].
9. J. G. M. BOON, *Harmelen op weg van oud naar nieuw* (1970).
10. J. G. M. BOON, *Beknopte geschiedenis van een oude dorpskerk* (N.H. kerk Benschop) (1970).
11. J. G. M. BOON m.m.v. H. W. LUTEN, *Hoenkoop in verleden en heden* (1970).
12. C. J. VAN DOORN, 50 jaar H.B.S. in Woerden (1970).

(Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen 1971)

13. N. PLOMP, *Woerden 600 jaar stad* (1972)
14. J. F. A. MODDERMAN, *Bodegraven in 1672* (1972).

TUSSEN RIJN EN LEK (1966): *Tussen Rijn en Lek, tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek*, 1 (1967)- . . ..
De Krommerijn streek, kalender voor 1972, uitg. t.g.v. het 5-jarig bestaan van de Historische Kring „Tussen Rijn en Lek".

TUSSEN VECHT EN EEM (1970): *Tussen Vecht en Eem*, 1 (1970/71)- . . ..

Vijftig jaar toneel in Utrecht

C. A. Schilp

Vijftig jaar toneel in Utrecht. Het is gemakkelijk gezegd, maar wie zich wat concreter in de stof gaat verdiepen, komt al gauw tot de conclusie hoe verbijsterend veelzijdig het mozaïek van verschijnselen en feiten is, waarmee hij te maken krijgt. Ik zal proberen de omvattende en wat chaotische stof in enkele hoofdstukken te verdelen. Daarbij meen ik goed te doen eerst de schouwburg centraal te plaatsen, waarbij de wijze van exploitatie van de oude schouwburg en de overgang van de oude naar de nieuwe aan de orde komen; zo ook een en ander over de gang van zaken in de nieuwe schouwburg. Vervolgens wordt een blik geslagen op het beroepstoneel, waarbij ik mij wel zeer moet beperken. Het is namelijk niet mogelijk in de ruimte, die mij is toegemeten, aan de vele aspecten van het beroepstoneel in de afgelopen halve eeuw voldoende recht te laten wedervaren. Wil de lezer zich wat grondiger in de faits et gestes van het beroepstoneel verdiepen dan zijn er tal van geschriften:

Facetten vijftig jaar Nederlands toneel 1920-1970 (Moussaults Uitgeverij N.V.) Een eeuw Nederlands toneel van B. Hunningher, dat in 1949 bij Querido verscheen en nadien niet meer is aangevuld.

Toneel in de serie Hedendaagse Nederlandse Kunst, door Joh. van der Woude, dat loopt van 1945 tot 1953 (Contact - Amsterdam).

10 Jaar Ned. Comedie, door drs. W. Ph. Pos en S. Carmiggelt (A. W. Bruna & Zn).

Duizend jaar toneel in Nederland, door Ben Albach (C. A. J. van Dishoeck, Bussum).

Tenslotte behoef ik de echte toneelliefhebber de vele jaargangen van het Ned. Theater Jaarboek niet aan te bevelen.
In de derde plaats is mijn bedoeling in korte trekken het amateurtoneel de revue te laten passeren, dat in zijn vele vertakkingen (studententoneel, burgerlijk amateurtoneel, lekentoneel, arbeiderstoneel, streektoneel etc.) een eigen plaats heeft verworven in het bonte Utrechtse cultuurleven. Een vorm van toneel, die wel eens „herablassend" wordt bekeken, maar die, vooral tussen de beide oorlogen maar ook nog een reeks van jaren na de bevrijding, spectaculaire facetten kreeg, totdat het met de economische verschuivingen en de mutaties in het maatschappelijk denken de gevoelige weerslag daarvan onderging.

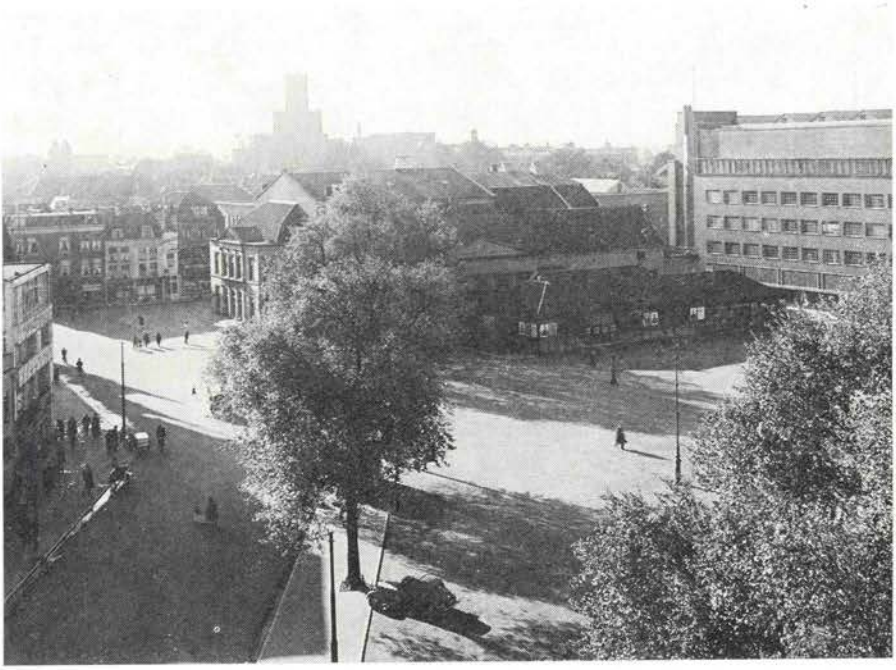

Gezicht op de zijgevel van de oude schouwburg aan het Vreeburg. Jaar v. weergave 1941. (foto van H. Spies).

De schouwburg

Om te beginnen sluit ik mij hier aan bij de artikelen, die mr. J. H. C. van den Berg in ons Jaarboekje van 1941 heeft geschreven: De schouwburg van 1881 tot 1915 en Het Toneel van den ouden Schouwburg. De naam van de schrijver noem ik met piëteit, omdat hij èn als chef Algemene Zaken ter Secretarie èn als secretaris Afd. Utrecht Ned. Toneelverbond zich zeer heeft beijverd om de belangstelling voor het toneel in onze stad aan te wakkeren. Als secretaris van het Utrechtse Toneelverbond nam hij de taak over van de heer J. H. Mignon, die deze functie jarenlang heeft vervuld in een veel ondankbaarder tijd.

De oude schouwburg op het Vredenburg is al voor de meeste bewoners van Utrecht een legende. Toch is het nog maar 32 jaar geleden, dat dit weleens minder elegant als „cavalje" bestempelde vestingwerk (zo zag het er aan de buitenkant uit!) werd afgebroken. Het had toen ver over de 100 jaar zijn plicht gedaan, zij het dat het in 1881 zo grondig was verbouwd, dat men welhaast van een herbouw kon spreken. Onooglijk aan de buitenzijde vertoonde ook het interieur niet bepaald een overvloed aan glamour. Het had niettemin het karakter van een typisch rangentheater, zoals dat in de renaissance- en baroktijd was ontwikkeld; hoefijzervormig met baignoires links en rechts, een balkon en liefst een viertal amphitheaters. Een paar za-

ken had het op andere schouwburgen, die wellicht aantrekkelijker waren ingericht, vóór, met name de meer dan voortreffelijke acoustiek en het ruime toneel. Geen plaats in de zaal of men kon de spelers, ook als ze fluisterden, verstaan. Het zien ging soms wat minder goed, althans op het vierde amphitheater, de „engelenbak", waar men meer staan- dan zitplaatsen aantrof en waar men van het toneel alleen maar de voorste helft kon zien terwijl men de spelers meer op hun kruin dan in het gelaat keek. Maar om zijn acoustiek was onze schouwburg bij Nederlandse en buitenlandse artisten bekend en geliefd. Toen in de jaren twintig Hedwig Bleibtreu en Georg Reimer van het Weense Burgtheater in Utrecht optraden, maakten zij de directie hierover een bijzonder compliment; dit had te meer gewicht daar juist de Weense acteurs bekend waren (en zijn) om hun gecultiveerde spreektechniek. Toen de oude schouwburg werd afgebroken, werd het geheim van die voortreffelijke bespreekbaarheid ontdekt: de wand, die de toeschouwersruimte in haar geheel omsloot, bestond uit een dubbele afsluiting van hout met een royale spouw (luchtruimte) ertussen. Ook de gebogen balcon- en amphitheaterbalustrades bleken van hout te zijn.

De grauwe buitengevels imponeerden door hun afmeting, maar daarmee is alles gezegd. Alleen de voorgevel vertoonde een architectonisch ietwat verzorgde oplossing.

De achterzijde deed eerder iets van een pakhuis of manege vermoeden. Gingen de grote groene „stal"-deuren open, dan werd inderdaad de „paardenbrug" zichtbaar, een hellend plankier van ribbels of dwarslatten voorzien, waarover paarden het toneel konden bereiken. Het gebruik van paarden op de Bühne was geen dagelijkse zaak. In oude romantische stukken kwam het weleens voor en later werd het gewoonte, wanneer de Corpsleden hun vrouwelijke collega's van U.V.S.V. en C.C. met extra zwier wilden huldigen. Zo'n opkomst te paard moest wel eerst gerepeteerd worden, om er zeker van te zijn, dat zich geen vervelende incidenten zouden voordoen. Bij een van deze repetities nu weigerde het paard, hoewel door een pikeur begeleid, hardnekkig het plankier te beklimmen. Wat men ook probeerde of deed, het wilde niet „over de brug" komen. Totdat eindelijk iemand op het idee kwam stro over het plankier uit te spreiden. Dit hielp. In de late avond, toen de huldiging plaats had, verscheen het dier zonder moeilijkheden ten tonele, alleen - het meende recht te hebben op de grote bloemkrans, die opgedragen werd. Het deed een fikse hap naar de chrysanten, waarvan de bloemdelen wijd en zijd in het rond vlogen.

Het schouwburgmeubilair was evenmin glorieus. Ik persoonlijk heb de tijd nog meegemaakt, dat de parterre vol stond met lange, ongemakkelijke banken met smalle zittingen. Een van deze banken was gereserveerd voor studenten, uiteraard in die tijd leden van het Utrechts Studentencorps, die naar ik meen half geld betaalden. De „Senatus Veteranorum" kon van bepaalde balkonplaatsen gebruik maken. Dit gebeurde vooral bij feestelijke gelegenheden, waarbij de heren en bloc in rok verschenen - op normale avonden waren er veelal maar enkelen in smoking, extra getooid met een rood koord om de hals - om na afloop de „ster" op het toneel een statige bloemkrans aan te bieden. Vooral de actrices waren voor deze geste zeer gevoelig. Niet op alle toneel-

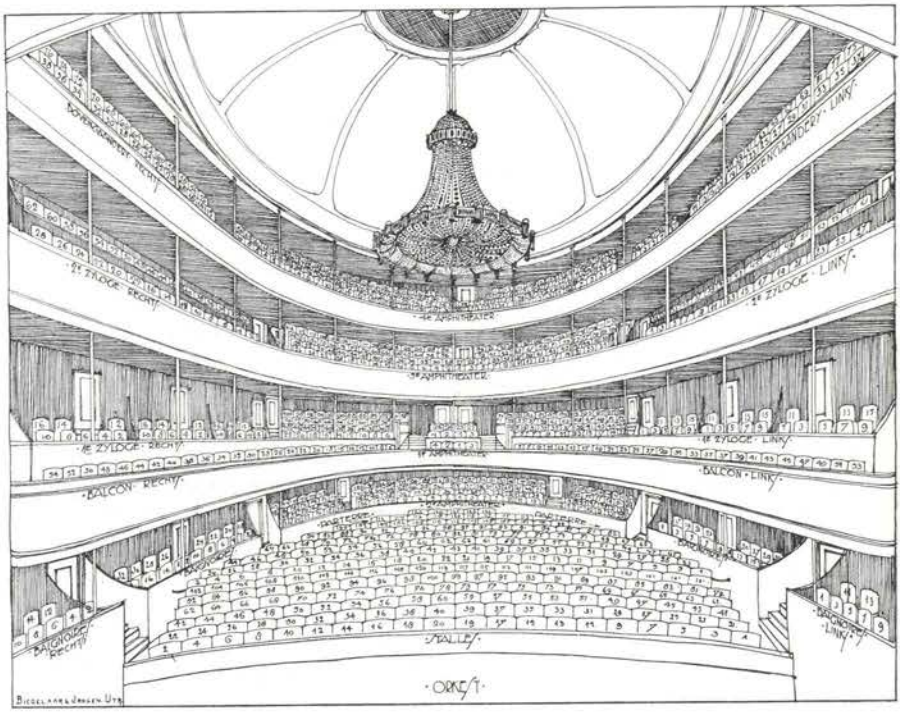

Gezicht in de zaal met nummering der plaatsen voor de plaatsbespreking. Jaar van weergave: 1917 (lijnchliché door Biegelaar & Jansen).

avonden, maar toch vrij vaak, trof men in de orkestbak een strijkje aan, dat zich in de entr'actes liet horen en dat - onuitroeibare traditie! - de avond met het Io Vivat inzette. Uiteraard stonden alle aanwezige studenten dan kaarsrecht en zongen het studentenlied mee, gewoonlijk in een wat sneller tempo dan het strijkje aanhield. Het derde amphitheater was meestal gevuld met jongere intellectuelen, niet-studenten, die geen zakgeld genoeg hadden voor een wat behaaglijker plaats; het gebrek aan comfort liet ze koud.
In 1882, toen na een ingrijpende verbouwing een officiële openingsplechtigheid plaats greep, legde mr. W. G. F. A. van Sorgen, samensteller van het voor die gebeurtenis bestemde gelegenheidsstuk, aan dr. Samuel Coster, de zeventiende eeuwse hoofdpersoon, de woorden in de mond:

> Want ja, dit Huis is schoon! 't Is schooner dan vóór dezen
> Zelfs mijn geliefd Gebouw in de Amstelstad mocht wezen.

Deze uitspraak werd door het elegante publiek van toen met applaus beaamd. Zo omstreeks 1915 zou wel niemand meer op het denkbeeld gekomen zijn zoiets te zeggen. Niettemin waren de meeste Utrechters tevreden met hun

toneelzaal, ook al kon ze ondanks enige vernieuwingen op weinig briljants meer bogen. Maar men vond er een aantrekkelijke intimiteit. Intussen: de vestibule met garderobe kwam slechts weinig boven een verkooplokaal uit, de couloirs waren grijs en dof en de oude rookfoyer met aangrenzende retirades was beneden peil. De meeste mannelijke bezoekers hadden in die tijd dan ook de gewoonte in de pauze naar buiten te vluchten en een snelle oversteek te maken naar café „Noord-Brabant". Hier was, niet duur, een goede consumptie te krijgen, en als men zijn „pils" - heel wat omvangrijker dan die van thans - had geledigd, hoorde men een electrisch schelletje met het dringende sein, dat de toneelpauze was geëindigd. De toneelspelers van die tijd hadden er belang bij - de laatste trein naar Amsterdam! - de voorstelling zo snel mogelijk te laten aflopen.
De situatie in de pauze werd aantrekkelijker, toen het houten paviljoen, dat door de Jaarbeurs als tijdelijk café-restaurant aan de noordkant van de schouwburg was opgericht, ook gebruikt kon worden als schouwburg-foyer. (Insiders spraken van de „puist"). Een korte wandeling door een tunnelgang van hout, waar het wel koud en tochtig kon zijn, en men belandde in de fleurig aandoende ruimte, waaruit de geur van waterchocola en koffie de dorstige mens al tegemoet kwam.
Van 1881 tot 1915 werd het gebouw geëxploiteerd door een maatschappij, samengesteld uit welgestelde burgers van Utrecht. De winsten, die zij hierbij maakten, zullen heus niet van betekenis zijn geweest. Er werd later, ook in officiële stukken, wel beweerd, dat de oude exploitatie gebreken vertoonde, maar men mag toch niet zeggen, dat het beheer voor die tijd onvoldoende was. Van een schouwburgbespeling elke avond was intussen nog geen sprake.
In 1911, toen de naasting van het gebouw door de gemeente ter sprake kwam, waren door de schouwburgmaatschappij plannen tot verbouwing ontwikkeld, waarbij ook het toneel aan de orde kwam: een betere berging van de decors los van het toneel, vervanging van gaslicht door elektrische verlichting, centrale verwarming en een vluchtgang tussen toneel en bergplaats. De veiligheid van het publiek werd door een en ander beter gewaarborgd en de praktische bruikbaarheid verhoogd. Een verfraaiing van het uiterlijk kwam ook aan de orde, waartoe een der bestuursleden van de maatschappij, ir. Van Vrijberghe de Coningh - men zegt een oom van de vermaarde acteur Cruys Voorbergh - een gedetailleerde schets had ontworpen. Hierbij kregen ook de zijgevels een wat flatteuzer aanzien.
In de gemeenteraad, waar liefst zestien sprekers over de naasting etc. het woord voerden, kon men het moeilijk eens worden. Toen na allerlei wederwaardigheden het gebouw in 1915 werd overgenomen, vergde dit een aanmerkelijk groter financiële aderlating dan wanneer de Raad in 1911 terstond ja had gezegd. De verbouwing beperkte zich tot incidentele veranderingen.
Tot . . . 1937 is 't bij incidentele veranderingen gebleven! Het is een trieste of zo men wil een tragikomische zaak te zien hoe het dagelijks bestuur van de gemeente, c.q. de schouwburgcommissie en later ook de „Commissie Schouwburgvraagstuk" telkens met nieuwe voorstellen op het tapijt komen, die door een toegeeflijke, zij het twijfelzieke raad worden aanvaard, maar die, als het op een werkelijk radicale oplossing aankomt, niet worden uitgevoerd. Die

radicale oplossing betekende nieuwbouw, waartoe de Schouwburgcommissie in 1915 reeds alle motieven aanwezig achtte. Aan de doortastende en grondige wijze van werken van deze Commissie heeft het zeker niet gelegen. Men won de adviezen in van twee bekende deskundigen: J. J. Gort, architect Gemeentewerken Den Haag, waar hij ook het bouwplan voor een nieuwe schouwburg had ontworpen, en J. J. Poutsma, directeur-administrateur van de Rotterdamse Schouwburg, die speciaal raad gaf over toneeltechnische aangelegenheden.
Toen de Commissie er op uittrok om een geschikte plek te vinden voor een nieuwe schouwburg, kwamen o.a. het Lucas Bolwerk en het Lepelenburg al ter sprake. Het Bolwerk werd op goede gronden verworpen. Een lid van het Tivoli-bestuur maakte de Schouwburgcommissie attent op de toen nog bestaande Tivoli-tuin, meer speciaal het gedeelte aan de kant van de Wittevrouwen-singel, de plaats waar nu een verzekeringskantoor staat. Ook hier beet men niet toe. Jaren later, toen de hele tuin inmiddels door bebouwing was vervangen, werd dit verzuim hartgrondig betreurd. De geschiedenis van onze schouwburg is er wel een van gemiste kansen!
Tot een concreet voorstel inzake nieuwbouw kwam het vanwege de hoge kosten niet. Het bleef dus weer bij een voorstel tot verbouwing, zij het een verbouwing van grondige aard. De heer Gort kwam zelfs al met vrij gedetailleerde gevelschetsen voor de dag.
De „ongunst der tijden" hield alle resultaat van deze „ernstige en toegewijde arbeid" tegen. Inmiddels waren er op het Vreeburg hele andere dingen gebeurd. In de jaren twintig waren hier de vaste jaarbeursgebouwen verrezen en zij dreigden de oude schouwburg min of meer te verstikken. Opnieuw rees, en nu met te meer klem, de gedachte aan nieuwbouw. Na vijftig jaar, zo luidde het - men ging uit van de verbouwing van 1882 - was de schouwburg zo goed als versleten.
Het is wel aardig aan het taalgebruik, ook in officiële stukken, maatschappelijke verschuivingen af te lezen. In 1915 had men het in nota's en voordrachten over rijtuigen, waarmee een gedeelte van de bezoekers voor het gebouw verscheen. „Automobielen" werden ook genoemd, maar op de tweede plaats. In een voordracht van 1931 kwamen de rijtuigen niet meer voor en zeven jaar later was het woord automobielen vervangen door auto's.
In 1919 werd bij de nieuwe gemeenteraadsverkiezingen de evenredige vertegenwoordiging toegepast en dit bracht een volkomen andere samenstelling van het stadsbestuur mee. Vond de raad in 1915 (nog overwegend liberaal) een gemeentelijke schouwburgexploitatie min of meer vanzelfsprekend, na 1919 kwamen er stemmen op, ook van een enkel lid van het College van B. en W., die vonden, dat de schouwburg uitsluitend een kwestie was van particuliere zorg. In de voordracht, die nu met stelligheid op nieuwbouw mikte, kwam de idee van een stichting naar voren, half particulier, half gemeente en voor een lonende exploitatie achtte men een huwelijk van schouwburg met café-restaurant geboden. Tivoli werd het bij uitstek geëigende punt genoemd, maar die kans was, zoals men weet, verkeken. Wel kwam opnieuw het Lucas Bolwerk naar voren, maar dit, zo schreef men, zou neerkomen op „een vrij ingrijpende aantasting van den fraaien plantsoenaanleg, waartoe de

commissie des te minder vrijheid vond te adviseren, nu het Tivoli-terrein met huizenblokken is volgebouwd en daardoor dit stadsdeel reeds van een zijner „groene plekken" is beroofd. . . .Op wat is overgebleven dient men nu dubbel zuinig te zijn."
Deze voortdurend wisselende overwegingen lezende, komt nogal eens het gevoel naar boven, dat het in de democratie sterk aankomt op het manoeuvreren en manipuleren met accenten. Heet in het stuk, dat nieuwbouw bepleit, de schouwburg zo goed als versleten, in het volgende luidt het: „de tekortkomingen van onzen schouwburg zijn immers niet zo zeer in de toeschouwersruimte te vinden, welke nog eenige kwaliteit heeft, o.a. een goede acoustiek, doch voornamelijk in de bekrompen onooglijke en ongeriefelijke ruimten, welke daaromheen gelegen zijn."
De lezer voelt het: geen nieuwbouw maar verbouwing! Immers (1932): „de tijdsomstandigheden zullen niet toelaten dat binnen enige jaren een aanvang met de bouw van een nieuwe schouwburg zal worden gemaakt."
In 1937 kwam een nieuw argument voor radicale verbouwing op de proppen: de werkverruiming. De crisis had ernstige vormen aangenomen en de werkloosheid was groot. De overheid moest derhalve zinnen op nieuwe werkobjecten. Er kon hier nu een „afdoende verbouwing" worden verkregen wanneer men er een bedrag van *f* 235.000,— voor over had. Een nieuwe schouwburg zou *f* 1.270.000,— kosten. De Raad kreeg de keus.
Maar neen, er gebeurde plotseling iets, dat meer op een sprookje dan op werkelijkheid leek. Een particulier, blijk gevend van grote burgerzin, legde in de kamer van burgemeester Ter Pelkwijk een half miljoen op tafel! Iets dergelijks zou in Rotterdam misschien geen bijzondere sensatie wekken. In Utrecht lag dat anders. Toen eindelijk bekend kon worden gemaakt wie de geheimzinnige figuur was, die met dit royale aanbod was gekomen, kon een bepaald verband worden gelegd met de jongste bouwplannen van de Jaarbeurs, waardoor het immers wenselijk werd het terrein van de schouwburg vrij te krijgen. Dit feit mocht intussen niet beletten dr. F. H. Fentener van Vlissingen, de toenmalige voorzitter van de Jaarbeurs dankbaar te zijn voor een geste, die Utrecht uit een impasse hielp, het verziekte schouwburgprobleem tot een oplossing bracht en ons stadsbeeld kon verrijken met een nieuw waardevol bouwwerk. Zij het dan - de keerzijde van de medaille - dat „dit stadsdeel" opnieuw van een deel van zijn „groene plekken" werd beroofd. Vele leden van de burgerij spuiden hun verontwaardiging over het verlies van het Lucas Bolwerk in adressen en vaak ongezouten ingezonden stukken in de pers.
Laat ik in mijn verhaal enige schakels mogen overslaan. De oorlog van 1940 had ernstige stagnaties in de bouw kunnen veroorzaken, ware het niet dat alle materiaal, dat voor de bouw uit het buitenland moest komen, op tijd binnen was. Dat ir. Dudok de architectuur verzorgde, zou ons van een bouwwerk verzekeren, dat nog altijd, uit- en inwendig als een positieve aanwinst mag worden aangemerkt. Deze architect bezat echter ook enige défauts de ses qualités. Hij schatte, zou men kunnen zeggen, de esthetiek hoger dan de functie. Daardoor werd aan bepaalde toneeltechnische eisen niet voldoende aandacht geschonken. De toneelruimte begon met onvoldoende zijtoneel en de verlichtingsinstal-

Gezicht op ingang en zijgevel van de nieuwe schouwburg vanuit het zuiden. (foto van G. J. Lauwers, ± 1958).

latie kwam òp het toneel, weliswaar ter zijde, als een grote sta-in-de-weg, terwijl technici tevergeefs pleitten voor plaatsing aan de zaalzijde. Dit is pas veel later gebeurd. Thans kan de bediening van de lichtwijzigingen efficiënter plaats hebben en de lichtinspiciënt kan gemakkelijk waarnemen wat zijn manipulaties voor effect hebben op de speelruimte. Van een installatie uit terzij op het toneel was dit moeilijk, zo niet ondoenlijk.

De Duitse bezetting bracht mee, dat de nieuwe schouwburg, uiteraard niet zonder vreugde begroet en op feestelijke wijze geopend, al vrij spoedig een proces van „vervreemding" kreeg te doorstaan. Immers, nadat de verfoeide „Kulturkammer" een feit was geworden, beschouwde een deel van het publiek de gezelschappen, die kwamen spelen, als niet echt-Nederlands; hoewel het repertoire zich zelf gelijk bleef, ja, meer dan vroeger zelfs, op het Nederlandse stuk de nadruk legde. Werk van Joodse auteurs was intussen verboden, zodat de naam Heijermans radicaal van de affiches verdween.

Het enige gezelschap, dat nazistisch gestemde stukken speelde, was het Noord-Hollands Toneel. Zelfs het in Den Haag gevestigde Deutsches Theater, dat vaak op goede speelavonden beslag legde, had schijnbaar een a-politiek karakter, en speelde meestal blijspel of klucht, hoewel de Duitsers, die hier of in de omtrek verbleven, zich ook konden verlustigen in hun klassieken. Een inconveniënt, dat toch ook wel weer iets aantrekkelijks had, was dat de schouwburgavonden steeds vroeger begonnen in verband met de „avond-

klok". Tenslotte kwam er een tijd, dat men helemaal geen behoefte meer had aan toneel.

Voordat de oude schouwburg - dierbare herinnering - werd afgebroken heeft het aan dit „cavalje" gehechte publiek een officeel of officieus afscheid beleefd, waartoe, als ik het goed heb, de toenmalige exploitant of pachter, de heer Everardus Wilhelmus de Blauw het initiatief nam. Dat zou een voorstelling zijn door de beste amateurs van Utrecht, waartoe de spelers gekozen werden uit de verenigingen, die zich beschikbaar stelden. Het werden tenslotte twee avonden. De ene groep onder regie van Carel Briels speelde de klucht van Plautus „De Snoevende Krijgsman", de andere het blijspel „Wederzijds Huwelijksbedrog" van Pieter Langendijk, in de regie van Ad. Hooykaas. Het werden geanimeerde gebeurtenissen met volle zalen en veel bijval. Het patronaat van de avonden berustte bij de N.A.T.U. (Ned. Amateur Toneel Unie), die in 1940 was opgericht. Een oorlog moge een kwade zaak zijn, hij maakt wel eens mogelijk wat in normale tijden onbereikbaar scheen. De Bond van Arbeiders Toneelverenigingen in den lande was niet ten onrechte bang voor „gelijkschakeling"; d.w.z. ingelijfd worden in het verfoeide Nazi-regiem. De Bond heeft dit kunnen voorkomen door z'n socialistische grondslag los te laten en aansluiting te zoeken bij het burgerlijk georiënteerde Ned. Verbond van Dilettanten-toneelverenigingen. Dit stond onder leiding van mr. J. de Blieck, die nu de eerste voorzitter werd van de N.A.T.U. Hij maakte van zijn propaganda-tocht door het land een bescheiden zegetocht en kon gemakkelijk, ook in Utrecht, allerlei amateurgezelschappen, die tot dusver „in isolement hun kracht" zochten, tot een onderling samengaan bewegen. Na de bevrijding lokte het oude isolement opnieuw met het gevolg, dat de N.A.T.U. in Utrecht, zonder steun van vooraanstaande Rederijkerskamers, jarenlang min of meer vleugellam bleef.
Zoals gezegd werd de oude schouwburg afgebroken en hoewel men al van de gedachte was uitgegaan, dat het „cavalje" niets meer zou achterlaten dan afval, heeft men integendeel de opstal nog tegen een bedrag van ruim *f* 10.000,— kunnen verkopen aan de Rotterdamse Volks Universiteit. Door de brand van Rotterdam was zij beroofd van haar lokaliteiten en zij meende met behulp van de materialen uit Utrecht nieuwe ruimten te kunnen scheppen voor het geven van toneelvoorstellingen, filmvertoningen, concerten, lezingen enz. De kern van dit alles zou de Utrechtse schouwburg zijn, die men zoveel mogelijk in haar oude staat in Rotterdam wilde laten herrijzen. Een gedachte met perspectief, maar het zou een illusie blijven. De materialen zijn n.l. nooit naar Rotterdam verscheept. Zij werden op een terrein bij de Vaartse Rijn opgeslagen en na de oorlog hebben ze gemakkelijk en financieel voordelig hun weg gevonden bij de „wederopbouw". Na de bevrijding was de situatie in Rotterdam zó, dat de Rotterdamse Volksuniversiteit nooit met een oude schouwburg uit Utrecht genoegen had kunnen nemen. Intussen hebben Utrechtse amateurs, en niet zij alleen weleens de verzuchting geslaakt: wat zou het een uitkomst zijn, wanneer men naast het nieuwe theater de oude „zo goed als versleten" schouwburg nog voor allerlei doeleinden had kunnen behouden.

Rika Hopper als de moeder van Lanseloet en Janny van Oogen als Sanderijn in Lanseloet van Denemarken, één der middeleeuwse spelen onder Ad Hooykaas in de Kloosterhof.

Over de vorm van exploitatie, zowel van oude als nieuwe schouwburg, is heel wat meer te vertellen dan hier in enkele woorden kan worden samengevat. Het Schouwtoneel, een gezelschap onder leiding van Adriaan v. d. Horst en Jan Musch in 1919 opgericht, kreeg de gelegenheid onze schouwburg te huren. Daarnaast had het gezelschap een pied à terre in Haarlem. De verbintenis met Utrecht stelde niet zo heel veel voor; trouwens die met Haarlem evenmin. Er kon weliswaar vrij geregeld worden gespeeld, maar er moesten heel wat avonden worden afgestaan aan andere gezelschappen, aan amateurs etc. Het Schouwtoneel organiseerde abonnementsvoorstellingen, waarvoor aanvankelijk grote belangstelling was, maar zag zich daardoor ook genoopt een sterk wisselend repertoire samen te stellen, dat niet in de eerste plaats

uitging van artistieke overwegingen. Dit ensemble kwam in den lande, terecht of niet, in een zekere reuk van burgerlijkheid te staan, hoewel het toch, overziet men zijn volledige staat van dienst, heel wat importante voorstellingen heeft gebracht. Ik denk aan Peer Gynt (Ibsen), Paschen (Strindberg), De Eenzame Weg (Schnitzler), De Opgeknoopte die werd Afgeknoopt (Ghéon), Mariken van Nieumeghen en niet te vergeten Vrijheid van Herbert Kranz, voor zover ik kan nagaan het eerste staal van Duits expressionisme, dat ons land binnenkwam. De sensatie eromheen - het stuk werd aanvankelijk door een verbod getroffen - maakte dat de eerste voorstellingen volle zalen kregen, maar het Nederlands publiek was blijkbaar toch te nuchter voor deze emotionele rhetoriek. Op zich zelf intussen een indrukwekkende voorstelling met geëxtasieerd spel en knappe collectieve bewegingseffecten. De schrijver had zelf de regie. Het Schouwtoneel legde ook een grote openheid aan de dag voor het Nederlandse stuk, dat in die tijd (en eigenlijk nòg) behoefte had aan wat extra koestering. Niet voor niets is Jan Walch, die het Nederlandse stuk met klem van redenen propageerde, - hij zelf was ook de auteur van interessant toneelwerk - dramaturg van dit gezelschap geweest. Wat die functie inhield, was toentertijd nog aan velen onbekend: deskundig adviseur van de directie wat betreft de stukkenkeuze. Dat „Paradijsvloek", dramatische eersteling van Alphons Laudy, een drama dat veel furore maakte, het tweede stuk was dat Het Schouwtoneel entameerde, zal ook wel aan Walch te danken zijn geweest. Jan Musch was het tweede directielid, maar hij, die niet ten onrechte de Frans Hals onder onze toneelspelers is genoemd, heeft zich weinig met de zakelijke aangelegenheden bezig gehouden. Naast hem was de vrouw van Adriaan van der Horst, Mien van der Lugt-Melsert een veelzijdige helaas te jong gestorven kracht.

De administrateur van Het Schouwtoneel was tegelijkertijd de man, die het in die dagen naast de schouwburgcommissie in ons theater voor het zeggen had en er voor het publiek zowel als voor de artisten de sfeer bepaalde. Na de zachtmoedige gentleman, die de oude heer W. Korlaar was, kwam Billé - eigenlijk Bille - een deftig maar wat hoekig man, die iets moeilijk genaakbaars had. Toen hij op een zondagmorgen plotseling uit het leven scheidde, bleken de geldelijke zaken van het Schouwtoneel nogal in de knoop te zitten. De acteur E. W. de Blauw werd geroepen om de functie over te nemen. Een getraind acteur, speciaal bekend om zijn komische rollen, die in het gewone leven intussen weinig liet blijken van acteurshebbelijkheden. Hij was in alles pretentieloos en ging met zijn oud-collega's even onbevangen om als met de toneelknecht en de wethouder. Hij genoot al gauw het volle vertrouwen van de autoriteiten en toen Het Schouwtoneel na ongeveer dertien jaar failliet ging - het lot van vele gezelschappen in die tijd - werd hij aangezocht als pachter op te treden. Het bracht in zijn optreden niet de minste verandering. Hij stelde menige verbetering voor, o.a. de invoering van de fraaie niet-rook foyer op de eerste verdieping aan de voorzijde. Het gemeentebestuur ging gewoonlijk grif op zijn ideeën in. Aan wie of waaraan had deze beminde mens toch te danken, dat hij, na nota bene nog allerlei adviezen te hebben gegeven, bestemd voor de overgang naar de nieuwe schouwburg, plotseling in een landelijk avondblad de advertentie moest lezen, waarin een

nieuwe schouwburgdirecteur werd gevraagd? Het klinkt ongeloofwaardig, maar het is gebeurd: Utrecht anno 1940.
Toen de oude schouwburg op het punt stond te verdwijnen, heb ik verscheidene acteurs en actrices in den lande om hun reacties gevraagd. Onder de titel „Toneelspelers plengen een traan" heeft de directie van mijn krant, het Utrechts Dagblad, deze reacties in een klein geschrift samengevat en uitgegeven. Er kwam hier heel wat interessants los over de sfeer in de oude schouwburg - sommigen proefden er nog iets van de kermis in terug - naast loffelijke woorden over Billé maar bovenal over De Blauw. Is er ergens een directiekamer, vroeg Louis van Gasteren, waar zulk een gezellige huiskamersfeer heerst als op het Vreeburg? Ad. Engers schreef: „ik kan niet nalaten den directeur Eduard de Blauw - mijn vroegeren collega, ik speelde vroeger heel vaak met hem - hulde te brengen voor alles wat hij voor ons gedaan heeft." Louis Gimberg, die de reis naar Utrecht altijd beschouwde als het bezoekje aan een dierbaar familielid, prees de Utrechtse toneelruimte als de grootste en ruimste van Nederland. „Zonde voor ons en voor Utrecht dat hij gaat verdwijnen" klaagde een verontwaardigde Jacqueline Royaards-Sandberg. Zij, de aristocrate, kwam zelfs met een vraag, die de jonge democratiseerders van deze tijd ongetwijfeld zal aanspreken: „Hadden wij, toneelspelers, hier niet een woordje in mee moeten spreken? Het is tenslotte het huis, waarin wij ons werk moeten doen."
Mr. J. de Blieck, oud-burgemeester van Wijk, een kleine gemeente in Overijssel, een jonge energieke man - ik noemde hem zoëven als de pionier van de N.A.T.U. - werd tot directeur van de nieuwe schouwburg benoemd. Technisch moest hij in dit ambt nog groeien, maar hij nam na een aantal maanden een onderneming ter hand, die weliswaar primair niet die eens directeurs is, maar wel naar buiten aansloeg: hij omringde zich met een aantal bekwame amateurs uit Utrecht en omgeving en speelde met hen onder leiding van Carel Briels Vondels Gijsbreght van Amstel. Een figuur uit de bankwereld, die ook in de Utrechtse Kunstkring een leidende rol vervulde, mr. Nyenbandring de Boer creëerde met talent de titelrol; de Blieck zelf was broer Arent. Het leek, of de Gijsbreght in de beklemmende tijd, waarin wij toen leefden, meer te zeggen had dan ooit. Het werk werd enige malen voor volle zalen gespeeld.
De periode- de Blieck duurde slechts kort. De bezetters waren het met het „ras" van zijn vrouw niet eens. Na hem kwam de heer P. J. Houtman, die misschien minder toneelbloed bezat, maar des te meer over schouwburgkennis beschikte. Hij was typisch „nourri dans le sérail". Hier kreeg hij volop de wind in de zeilen. Na de bevrijding immers was de behoefte aan toneel intenser dan ooit. Utrechts centrale ligging en de consequente gewoonte van de gezelschappen om per touringcar te reizen, maakten onze schouwburg voor gezelschappen uit alle windstreken gemakkelijk bereikbaar. Houtman was behalve technicus ook gewiekst zakenman, op klantenwinning uit en op zuinigheid gericht. Daardoor kwam het zelden tot verbetering of onderhoudsvernieuwing, iets wat zijn opvolger voor enige extra problemen plaatste.
De heer H. R. Faber, die op uitnodiging solliciteerde, kwam al spoedig te staan voor onvermijdelijke kosten. Hij wist gemakkelijk het vertrouwen te

winnen van het personeel, was gezien bij het publiek, maar niet alle bestuursleden schijnen achter hem gestaan te hebben en later liet ook de wethouder hem in de steek. En juist die steun had hij nodig in een periode, waarin moeilijkheden rezen van buitenaf. Een deel van de jongeren, richtte in navolging van de befaamde Actie-Tomaat zijn aanvallen op het zg. toneelbestel en op de gevestigde gezelschappen met hun elck-wat-wils-repertoire. Men wilde wat het schouwburgaanbod betreft, méér eigentijds, liefst geëngageerd toneel en eiste, dat bij de verhuur van onze schouwburg aan meer avantgardistisch gerichte groepen de pré werd gegeven boven de gezelschappen, die vooral het establishment bedienden. Weliswaar richtte men zijn grieven, over het hoofd van de directeur heen, tot het schouwburgbestuur, maar tenslotte heeft het toch Faber's kop gekost. Details van dit onverkwikkelijk gebeuren moet ik de lezers besparen. Toen Faber officieel afscheid nam, bleek hoezeer hij en zijn vrouw zich verzekerd konden weten van veler sympathie.
Nu sindsdien de stichtingsvorm veranderd is in een gemeentelijke exploitatie, heeft de nieuwe directeur, de heer P. P. J. L. Verbist, ontvankelijk voor de verlangens van de jongere generatie, gelukkig slechts met één partij te maken. Het programma is minder toneel in beperkte zin; daarnaast méér musical, ballet, cabaret etc. De wens om het gebouw, dat onder het nieuwe bewind zijn elite-karakter al enigermate heeft afgelegd, duidelijker tot open huis te maken, heeft de volle sanctie van de overheid. De architect Sjoerd Wouda staat voor de delicate opdracht in Dudok's architectuur, die op zulke fragiele waarden berust, wijzigingen aan te brengen. Gelukkig beschikt hij over de nodige piëteit voor de schepping van zijn bejaarde collega.

Het beroepstoneel

In de halve eeuw, die dit artikel bestrijkt, hebben geweldige veranderingen plaats gehad in de wereld van het toneel, in het karakter der stukken, de wijze van spelen en monteren, in de ontvankelijkheid en de houding van het publiek. De passieve instelling, die het publiek vroeger kenmerkte, is in een veel meer actieve gewijzigd. Allerlei instanties buigen zich over de organisatie van het toneelbestel en wat daarmee samenhangt. Deze evolutie begon zich af te tekenen in de periode tussen twintig en veertig en heeft zich na de oorlog in versneld tempo voltrokken.
Wat vóór de oorlog een bekend verschijnsel was, nl. dat iedereen de namen van de toneelleiders kende - ik noem Royaards, Verkade en Van Dalsum - en die namen in verband bracht met een bepaalde toneelvorm, is thans veel minder het geval. Wat genoemde pioniers betreft, tegen alle ongunst en tegenwind in, zonder een cent Rijkssteun, meermalen van het ene schip op het andere overstappend, vaak met een wisselende bemanning, hielden deze stuurlieden zee en zetten, nimmer geheel ontmoedigd, koers naar hun doel. De tijden waren moeilijk; toen de sociale onrust met de beruchte toneelspelersstaking in 1920 wat was geluwd, zou de economische crisis van '30 intreden met zijn desastreuze gevolgen en daarnaast was er de toenemende concurrentie van de bioscoop. Naast de artistieke waren er altijd weer de financiële

Ko van Dijk in de prachtige rol van Pancras Duif (Schakels van Heijermans).

zorgen en mensen als Royaards, Verkade en Heijermans konden zonder goedwillende maecenassen niet vooruit. Niettemin, zoals de boer voortploegde, zo deden zij en er kwamen steeds weer belangrijke, artistiek verantwoorde prestaties voor de dag.

Royaards, die al in 1927 overleed, Verkade en Van Dalsum, zij hebben in Utrecht hun bijzondere bewonderaars en vrienden gehad, al wil dit zeker niet zeggen, dat zij hier steeds op volle zalen konden rekenen. De meerderheid van het publiek komt tegen nieuwigheden onwillekeurig in verzet. Zo was het ook in Utrecht. Zoals men eerst vreemd tegen de stukken van Strindberg had aangezien, begon men in latere jaren Royaards' voorliefde voor Pirandello in twijfel te trekken. Verkade heeft voor zijn Hamlets en Macbeths maar zelden de belangstelling gehad, die hij kreeg voor De Dienstknecht in het Huis, De Duivel etc., maar een van zijn onvergetelijkste toneeldaden, ook

voor zijn Utrechtse vereerders, bleef zijn Saint Joan met Nel Stants in de hoofdrol - de onbevangenste Jeanne, die ik ooit zag - met de strakke felle inquisiteur van Van Dalsum, de decadente dauphin van Herman Kloppers en de verbeten kapelaan Stogumber van Kommer Kleyn! Ik weet niet of de dames en heren van Tomaat, die tegenwoordig het psychologisch toneel als kapitalistisch toneel betitelen, ook Saint Joan onder deze noemer brengen. In dat geval ben ik geneigd te zeggen: wat een verarming.

Ibsen, Schnitzler, Strindberg, Shaw en Pirandello, Ghéon, Giraudoux, Claudel en Raynal en om ook enkele Nederlanders te noemen Heijermans, Teirlinck, Fabricius, Van Eeden en Van Rossem, met acteurs als Louis Bouwmeester, Louis de Vries, Jan Musch, Frits en Adolf Bouwmeester, Cor van der Lugt, Ko Arnoldi, Gimberg, Paul Huf, Louis Saalborn en niet te vergeten Nap de la Mar en Cor Ruys, voorts met actrices als Else Mauhs, Tilly Lus, Charlotte Köhler, Magda Janssens, Nel Stants, Willy Haak, Loudi Nijhoff, Annie van Ees, Fie Carelsen, Annie Verhulst, Aaf Bouber, Ciska Kremer (met haar veel geprezen Merijntje) en, als grootste van allen Theo Mann-Bouwmeester, - ik ben, dat weet ik, onvolledig - maar men moet, gezien deze lijst wel met doorslaggevende motieven aankomen om een dergelijk verleden te durven verguizen.

Het is ook kortzichtig te menen, dat het maatschappelijk engagement een uitvinding is van deze tijd. Van Dalsum o.a. voelde zich van nature ondanks veel tegenkanting maatschappelijk geëngageerd. (Alleen het woord gebruikte men toen nog niet.) Hij werd, kan men zeggen, de martelaar van de drang om zijn kunst het fundament te geven van een religieus gestemde ethiek. Hij was de eerste, die Brecht introduceerde en diens Driestuiversopera, een der topvoorstellingen van zijn Oost-Nederlands toneel, werd ook in Utrecht een doorslaand succes. Toen in 1935 zijn Amsterdamse voorstelling van De Beul, werk van de Noor Pär Lagerkvist, door de N.S.B. misbruikt werd om rellen te forceren, werd het stuk in de woonstad van Mussert, bakermat van de N.S.B., verboden. Er moest een aparte vereniging uit de grond worden gestampt, waarvan de leden toegang konden krijgen tot een besloten voorstelling in het N.V.-Huis.

De toestand na de oorlog veranderde, wat de organisatie van het toneel betreft, aanzienlijk. Het Rijk subsidieerde, kon daardoor bepaalde organisatorische voorwaarden stellen en stimuleerde de spreiding. Zo werden ook buiten de driehoek Amsterdam-Den Haag-Rotterdam gezelschappen gevestigd: Het Zuidelijk Toneel (later Globe) in Eindhoven en Toneelgroep Theater in Arnhem; Groot-Limb. Toneel, de Noorder Compagnie, Nieuwe Komedie etc. Utrecht bleef heel gezellig de spin in haar web, parasiterend en consumerend, zonder zelf al te grote financiële verplichtingen op zich te nemen. Ons schouwburgprogramma kon jarenlang veelzijdiger zijn dan waar ook - meer dan eens trokken Amsterdammers naar Utrecht om hier toneel te zien - totdat wij ons gingen voegen naar de eis om vooral Toneelgroep Centrum de pré te geven. Het eigenaardige verschijnsel deed en doet zich voor, dat de voornaamste zes gezelschappen bij alle verschil wat hun samenstelling en innerlijke sfeer betreft toch een zekere uniformiteit behouden in repertoire en speelwijze. Alleen kleinere groepen zoals Studio in De Brakke Grond sprongen hiertussen

uit. Het repertoire werd bepaald door schrijvers als Sartre en Anouilh, Beckett en Ionesco wat de Franse productie betreft, door Eliot, Fry, Osborne, Brendan Behan, Dylan Thomas en Pinter, de Engelse inbreng, terwijl daarnaast de Amerikanen het Europees toneel veroverden en ook op het Nederlands podium hun entree maakten, zoals O'Neill, Tennessee Williams, Arthur Miller en Albee. Invloedrijkste figuur was wel de Duitser Bertolt Brecht met zijn problematische vervreemdingsidee. Als dichterlijkste in deze groep de oudere Rus Tsjechow, die intussen vóór de oorlog hier nog nauwelijks werd begrepen. Naast hen allen noem ik de Nederlanders Jan de Hartog, Hugo Claus, Gerben Hellinga en niet te vergeten Lodewijk de Boer.
De bloedrode Tomaat, die het gehate Bestel met zijn binding aan het establishment aan het wankelen bracht - de Ned. Comedie, Rotterd. Toneel en merkwaardigerwijze ook het progressieve Studio abdiceerden - werd het signaal voor schokkende veranderingen, waar wij eigenlijk nog middenin zitten. Veranderingen, die de uiterlijke organisatie betreffen, maar ook hun oorzaak vinden in totaal anders gerichte stukken, die vaak een gewijzigde speeltrant eisen. Het proces van de ontluistering, die in de toneelkunst al door Ibsen op gang was gebracht, en door hervormers als Artaud, Brecht, Beckett, Pinter en vele anderen consequent werd voortgezet, brengt mee, dat de nadruk meer valt op instinct dan op intellect, op protest en hardheid meer dan op nostalgie en berusting, meer op lichamelijkheid, sex, agressie, geweld, etc. Het milieu werd meer en meer verlegd van „hogere" naar „lagere" groepen, liefst ook naar de meest a-sociale randfiguren (denk aan Varkens!). Dit proces is de laatste jaren met bijzondere turbulentie verlopen en menig lid van de oudere Utrechtse generatie, die dit alles moeilijk bij kon houden en de noodzaak ervan niet begreep, liep in de pauze of al eerder de zaal uit, beklaagde zich uitvoerig bij de garderobe en zwoer de schouwburg voor een poos af.
Wat de kunst van het toneelspel betreft, meer dan vroeger treedt hier de mime op de voorgrond. Daarbij veel meer zintuigelijkheid, veel meer dynamiek, om niet te zeggen acrobatiek. Het „woord", dat in het vroegere toneel domineerde - denk aan Baty's uitdrukking „Sire le Mot" - doet afstand van zijn troon ten behoeve van gebaar, mimiek, beweging en vaak ongearticuleerd geluid. Persoonlijke prestaties, om niet te spreken van sterrollen, worden verdrongen door collectieve uitingen, waarbij men de spelers vaak bliksemsnel van de ene situatie in de andere, ja van de ene rol in de andere, ziet overstappen. Zodoende wordt van de fantasie en intelligentie van de toeschouwer wel het nodige gevraagd en het spreekt haast vanzelf, dat de jongeren hier gemakkelijker meekomen dan de ouderen, die vaak heimwee hebben naar het logisch verhaal als grondslag van de handeling.

Op één facet, dat speciaal de jaren twintig betreft, toen onze gulden nog spijkerhard was, heb ik nog niet attent gemaakt, nl. dat ook onze nederige Utrechtse schouwburg de meest glorieuze buitenlandse kunstenaars op bezoek kreeg. Duiters en Oostenrijkers vooral, maar ook Russen en Polen. Ik denk aan Albert Bassermann, Paul Wegener, Tilla Durieux, Maria Eis, Maria Orska, Ernst Deutsch en niet te vergeten Alexander Moïssi; voorts aan dat ge-

deelte van het Russische Kunsttheater - oorspronkelijk vazallen van de vermaarde Stanislawsky - dat zich o.a. met Peter Sjarof in Praag had gevestigd, het Hebreeuwse Habimà, het Jiddisches Künstlertheater uit Wilna etc. Ik noem ook het Russisch-Berlijnse cabaret De Blauwe Vogel van Jushny, balletten en solodansers van heinde en ver, zelfs het donkere spirituele figuurtje van Josephine Baker. Ook Franse gezelschappen als dat van Hébertot richtten hun belangstelling op Utrecht.

Misschen doe ik goed hier ook de activiteiten van het Cabaret Modern op de Steenweg in herinnering te brengen. Pisuisse „himself" heeft hier geresideerd met Jenny Gilliams, met Alex de Haas, Louis Davids, etc. Ook hier kwamen Duitse artisten van het Überbrettl, zoals het toen heette en Weense grootheden. Ja, onze harde valuta trok zelfs de meest „linkse" zangeresjes, die zo trots waren op hun „Kokarde, die Rote". In K. en W. heb ik nog de roemruchte Yvette Guilbert meegemaakt met haar geraffineerde liedkunst en haar nóg geraffineerder gebaar. In Tivoli het satirieke cabaret van de dappere Erika Mann. Tussen haakjes: dat Modern na de goede jaren van Pisuisse niet op dit hoge peil kon blijven, is volgens mij, al valt het moeilijk te bewijzen, vooral te wijten aan de houding van studenten die niet begrepen, dat zij ook de dienaren van de kleinkunst met respect hebben tegemoet te treden. Dat De Muizenval het in Utrecht zoveel jaren al heeft kunnen uithouden, mag een compliment heten voor de makers van dit cabaret en wellicht ook voor het publiek.
Cabaret wordt na de oorlog ook vaak door amateurs beoefend. Ik meen, dat de artsen (de onvergetelijke Piet Mignon) ermee zijn begonnen - zij trokken acht jaar achtereen, uitsluitend voor goede doeleinden, stad en land af. Het Utrechts Studentencabaret met de originele Johan Noordmans als conférencier heeft de stoot gegeven tot soortgelijke initiatieven in zowat alle universiteitssteden. Ook het cabaret van onze meisjesstudenten maakte furore en de laatste jaren heeft deze vrolijke virus zelfs een aantal vrijmoedige hooglera-arsvrouwen gestimuleerd!
Van cabaret naar revue il n'y a qu'un pas. Vóór de oorlog was het vooral de revue van Henri ter Hall met de clown Buziau als sterkste magneet. Hij werd door sommigen, (ten onrechte) zelfs boven Charlie Chaplin gesteld.
Na de oorlog zou Sleeswijk met Snip en Snap de vacante plaats innemen.

Amateurtoneel

Het amateurtoneel kan onderscheiden worden in studententoneel, burgerlijk amateurtoneel, arbeiderstoneel, lekentoneel, toneel van streek- en personeelsverenigingen, met al derzelver gradaties. Al deze groepen hebben een lente- en zomerbloei beleefd in de periode tussen twintig en veertig, terwijl de thermometer wat dit betreft in de jaren na de bevrijding opnieuw koortsachtig steeg. De schouwburg had wel bijna elke week een of andere toneelavond van amateurs te boeken. Toch bleek dit glanzend getij iets van de herfst in zich te dragen: overvloedige kleurenpracht, die een naderend einde aankondigt. Ik zeg niet, dat wij thans in het eindstadium verkeren. Ghéon heeft

Lustrum De Grote Geus.

Lustrum Ichnaton.

niet ten onrechte gezegd: Rome (het antieke) bestaat slechts voor een tijd, het toneel is eeuwig. Wel heb ik de neiging met een paar versregels van H. A. Gomperts de situatie te typeren:

Toch is de aftakeling zichtbaar
op vele fronten een terugtocht

De meest spectaculaire wapenfeiten van het studententoneel heeft het Utrechts Studenten Corps te aanschouwen gegeven: de groots opgezette lustrumspelen Ichnaton ('26), Cortez ('31) en De Grote Geus ('36) voor de oorlog, daarna een nieuwe reeks, waarvan de herinnering wat sneller verbleekt is, zoals Dsjenghis Khan, Xerxes, Johnny Walker, met François Villon als nieuwe top. Het allerlaatste, Coriolanus, betekende: terugtocht. Men vraagt nu: „Wachter, wat is er van de nacht?"

Jarenlang is het travesti-toneel een typische specialiteit geweest van het Utrechts Studententoneel. Door strenge rechters werd het afgewezen, maar waarom zou de kolder, mits goed geserveerd, zoals vooral bij de honorairen het geval was, niet zijn eigen recht hebben, vooral in de academische wereld? Onder leiding van Ad Hooykaas, de enthousiaste avant-gardist en onvermoeide regisseur, heeft Unitas Studiosorum een grote reeks van jaren min of meer experimenteel toneel gebracht, waarbij één keer een ongewilde onderbreking intrad, doordat burgemeester Ter Pelkwijk een stokje stak voor de opvoering van Green Pastures, een negerstuk. Toen Unitas een tijd na de oorlog Hooykaas liet schieten, heeft Dixon deze taak overgenomen.

In 1925 vroeg de Indologenvereniging, die een lustrum vierde, Hooykaas of

Ans C. Jansen en dr. Lashley in All Gods chillun got wings van O' Neill bij Unitas Studiosorum.

hij de regie wilde opnemen van Emperor Jones, een negerstuk van O'Neill. Alles hing ervan af of men voor de gekleurde hoofdrol werkelijk een geschikte negerstudent kon vinden. Het leek een gok, maar het bleek, dat men in een Surinaams medisch student Lashley de juiste figuur voor de rol had gevonden, de man, die als tiranniek vorst door zijn inboorlingen wordt verstoten en zich dodelijk voelt opgejaagd. Hooykaas trok een student uit Wageningen, de later bekend geworden tekenaar Doeve, aan, die een fantastisch uitgedoste dansende medicijnman op de planken zette. De voorstelling boeide door een typisch authentieke sfeer. Later heeft Van Dalsum het stuk op zijn programma gezet, maar het is bij hem nooit tot een voorstelling gekomen.
De U.V.S.V. heeft in Marianne Tellegen, de latere directeur van het Kabinet der Koningin, een stimulerende figuur in toneelzaken gehad, zelf ook amateur van allure (Elckerlyc!). Later zou de club in de begaafde Eline Verkade-Cartier van Dissel iemand krijgen, die men huisschrijftster van de U.V.S.V. zou kunnen noemen - zij heeft geestige gelegenheidsstukken geproduceerd. Als derde figuur noem ik prinses Irene, die als bestuurslid C.C. geestdrift voor cabaret toonde en ook een kleine maar geslaagde rol vervulde in François Villon.
De laatste tijd leken U.S.C. en U.V.S.V. elkaar in de toneelpraxis zo stevig te omstrengelen, dat men met Marsmans Twee Vrienden had kunnen zeggen:

> Hun harten zijn zozeer eender gekleurd
> dat de een als hij soms naar de ander ziet
> bij zichzelven zegt: maar ben ik dat niet.

Deze praxis kwam de laatste jaren hierop neer, dat men voorop liep in de heftigste toneelvernieuwing: ontluistering, absurditeit, sex, geweld (Varkens van Arden, Schaambaard etc.) Kortom het tegendeel van glamour en een wel zeer gevoelige distanciëring van de traditionele Corps-evenementen. Ik moet aannemen, dat honorairen, wanneer zij tenminste bij deze voorstellingen verschenen, meermalen met de ogen hebben zitten knipperen.

Een eigen „tune" liet Veritas in de toneelactiviteit der studenten horen. Zij had een bijzondere stukkenkeus, ik denk o.a. aan Het Lied van Bernadette door Fr. Werfel, en beschikte doorgaans over soepeler spelersmateriaal - zuidelijk accent en dito temperament - dan andere groepen. Jan Derks was hier een tijdje de animateur en toen van een gezamenlijke lustrumviering met het Corps sprake was, waarbij plotseling grote moeilijkheden rezen, entameerde Veritas een eigen feest met als pièce de résistance een spectaculaire voorstelling van Isola Bella, een luchtige fantasie van de hand van Derks. De voorstelling ging in ... Alphen aan de Rijn op het grote terrein van Avifauna. Studentenverenigingen als John Tomes (tandheelkundig) en Absyrtus (diergeneeskundig) vierden hun hoogtijdagen gewoonlijk met feestvoorstellingen in de schouwburg. Er was een periode, dat ook S.S.R., studenten uit reformatorische kring, jaarlijks met behoorlijk toneel voor de dag kwam. (Candida, Mercadet, de Magiër etc.)
Ook de gymnasia en middelbare scholen riepen bij feestelijke gelegenheden het toneel te hulp. Speciaal het Sted. Gymnasium moet hier met ere genoemd, vanwege zijn periodieke aanpak van Griekse tragedies. Dat het deze schoolgemeenschap daarmee ernst was kon o.m. blijken uit het feit, dat belangrijke vakmensen in den lande te hulp geroepen werden voor de verzorging van onderdelen. Zo ontwierp Wijdeveld een origineel decor voor Antigone, kort na de eerste wereldoorlog, ik meen met muziek van Diepenbrock. Willem Pijper kreeg de muziek te schrijven voor een voorstelling van De Bacchanten (Euripides), die echter qua regie nogal kritiek opriep.
De merkwaardigste prestatie is intussen wel geweest de vertoning van een minder bekend werk van Sofokles „Aias" in 1932 waarmee de jonge Bertus van Lier, - het eindexamen gymnasium nauwelijks achter de rug -, een meesterworp deed. In zijn vertaling, die hij in zijn eentje tot stand bracht, sloot hij zich geheel aan bij het ritme van de Griekse verzen en wist daarbij veel van de verheven stijl en het antieke pathos te behouden. Hij schreef ook de muziek en voerde bovendien de regie. Wat Pijper had ingevoerd bij de Bacchanten, nl. de koorteksten op toon laten spreken, een soort gemiddelde tussen zingen en spreken, werd door van Lier gevolgd.
Ook na de tweede wereldoorlog zijn nog Griekse treurspelen tot opvoering gebracht, totdat men is gaan grijpen naar stukken uit het moderne repertoire. Het Christelijk Gymnasium is, zij 't op meer bescheiden wijze, niet achtergebleven en in mijn herinnering leeft nog een eclatante voorstelling, geregisseerd door een leraar met medewerking van Ad Hooykaas, van De Vogels door Aristofanes.

Het burgerlijk amateurtoneel culmineerde in de drie Rederijkerskamers Jan

Aja Schilp als Kaatje in Wederzijds Huwelijksbedrog (1941).

van Beers, zowat de alleroudste in den lande (111 jaar), Molière, waarvan zich nog een tijd de Rederijkers hebben afgesplitst en Nicolaas Beets, terwijl daarnaast zich ook de Ver. van Spoorwegambtenaren voegde. Na de oorlog ontstond in deze sector een opmerkelijke hausse. Nieuwe verenigingen als Royal, Willem Royaards, Phoenix, Eduard Verkade, Het Masker, verrezen als paddestoelen uit de grond. Daarnaast noemen wij eveneens ernstig werkende katholieke groepen Domstad Toneel en Calderon, de laatste voortgekomen uit St. Antonius, alsook de verenigingen van Pr. Chr. huize Kaj Munk en D.E.S.T.O. Enigszins terzijde, tussen amateur- en lekentoneel in Het Prot. Jeugdtoneel, dat zich een weg baande en pioniersarbeid verrichtte onder het orthodoxe kerkvolk, met een meer religieus getint repertoire, dat later toen de naam veranderde in Wt (Uut) Rechte Liefde, uitbreiding kreeg in ook andersoortige stukken.

Al deze namen worden zo in één ruk opgesomd, maar alleen insiders kunnen

weten met hoeveel strijd en tranen veel van die groepen zich hun plaatsje in de zon moesten veroveren. Hoe na ontzettend veel zenuwen op maar kortstondige avonden de glorie van het voetlicht alle moeite en zorg leek op te lossen in één schone roes, eindigend na de instemming van de zaal in iets ondefinieerbaars van voldoening en geluk: het veelgezochte succes. Amateurs, ja, maar die in zeldzame momenten van genade wel eens konden doen vergeten dat zij maar amateurs waren. Hun geestdrift kon het gebrek aan techniek soms compenseren. Onjuist te menen dat de rederijkers uitsluitend stukken kozen - al gebeurde het vaak genoeg - die het beroepstoneel al populair had gemaakt. Inzonderheid Jan van Beers, dat in technische en artistieke perfectie de beste brieven kon tonen, kwam meer dan eens met werk, dat door leden of regisseurs zelf werd vertaald, dus nieuw, al was het dan geen „avantgarde"; nu en dan ook werk door eigen leden geschreven (J. J. van Mechelen, K. H. Olij en W. de Haan). Eenmaal, in 1920, bijwijze van uitzondering, gaf Jan van Beers de première van het bijbels spel Saul, waarmee de Leidse theoloog prof. dr. L. Knappert op het toneel debuteerde: weliswaar geen sterk drama, maar uitgaand van een persoonlijke non-conformistische visie. Zo heeft Molière zich eenmaal gewaagd aan een werk van Heijermans, in de wereld van het burgerlijk amateurtoneel toentertijd een niet gebruikelijke stap. Het geschiedde niet zo heel lang na de dood van Heijermans, zodat er een kleine herdenking van zijn figuur aan verbonden werd. Gespeeld werd De Opgaande Zon, een drama, waarin de proletarische tendens minder meespreekt dan in ander werk van de auteur en dat in een milieu van kleine zelfstandigen is gesitueerd. Voor deze Kamer een milieu en een sfeer die haar goed lagen.

Nicolaas Beets, de Kamer waar Nell Koppen haar talent heeft ontdekt en waar ook Christel Adelaar en Rijk de Gooyer hun entree op het toneel maakten, waagde zich in het begin van de jaren twintig eens aan een vrij riskante onderneming. Een openluchtvoorstelling in het hartje van Utrecht, dwz. in de machtige tuin van de beschermheer de heer Lampsins van der Velden (Plompetorengracht). De Kamer trof gelukkig een dag met zon - prettig voor de kleurige zeventiende-eeuwse(?) kostuums - maar zij had allerminst een gemakkelijk stuk gekozen. De poëtische pastorale van P. C. Hooft, Granida, is voor amateurs, die niet dagelijks met verzen omgaan, geen vanzelfsprekende stof. De taal van Hooft moge hoofs zijn, maar zij is onhoffelijk lastig. Niettemin jammer, dat het bij deze ene onderneming op deze plaats is gebleven. Dezelfde Kamer gaf bij het veertigjarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina aan de vaderlandslievende en strijdbare majoor W. G. de Bas gelegenheid te debuteren met een historisch stuk uit de Franse tijd (Bal van de Hertogin van Richmond). Bij deze première kreeg Nicolaas Beets illuster bezoek van hooggeplaatsten zoals Minister-President Colijn en generaal Snijders. De grote Rederijkerskamers, die in de mobilisatiemaanden, trekkend van het ene legeronderdeel naar het andere, in het kader van de ontspanning van militairen goed werk deden, schreven ook om beurten bij belangrijke herdenkingen nationale zelfs internationle toneelwedstrijden uit: geloof maar dat dit evenementen waren, die door honderden met spanning werden

meegeleefd. „Internationaal" wilde zeggen, dat er ook Vlaamse verenigingen waren uitgenodigd. Er werden jury's samengesteld met klinkende namen, en ook de prijzen logen er niet om.
Het Prot. Jeugdtoneel raakte al gauw met het spelen in de openlucht vertrouwd. (o.a. in het Rijzenburgse Bos, in Dijkzicht te Rotterdam en zelfs het Fort Blauwkapel). Het nam naast werk van Strindberg, Ghéon, Drinkwater, Lord Dunsany en Shaw waardevolle stukken van Nederlandse auteurs op zijn repertoire, die wellicht anders nooit gespeeld zouden zijn: Astrid (Madeleine Böhtlink), Absalom (René de Clerq, die zelf aanwezig was), de Man van Karioth (J. J. Zoetmulder) en De Dag, een ietwat absurdistisch-komisch werkje van Jos Panhuysen. In de oorlogsjaren gaf dit groepje, dat van meet af onder regie stond van de schrijver van dit artikel, meermalen uitvoeringen binnenskamers; illegaal uiteraard.
De club, die zich De Rederijkers noemde, heeft na de oorlog op Koninginnedagen op verschillende punten van de stad wagenspelen gegeven, terwijl zij onder het patronaat van Stadsontspanning in het Wilhelminapark optrad met veelal spectaculair werk.
Ook het arbeiderstoneel vond zijn eigen plaats in Utrecht. Zelfs was er nog een scheiding tussen het typische toneel van en voor arbeiders en de Toneelver. „Ontwikkeling", die uit het Instituut voor Arbeidersontwikkeling was voortgekomen en de „meer geëvolueerde mens" bereikte. Later is het nog tot een fusie gekomen tussen de groep die zich achter de letters A.B.C. opstelde (Actueel, Baanbrekend, Cultureel) en Mercurius. Men speelde Heijermans, maar ook Schipper naast God en het plotseling populair geworden zeventiende-eeuwse Vlaamse blijspel „De Gecroonde Leersse of de „Verheerlijkte Schoenlappers" van Michiel de Swaen. Voor het lekentoneel werden bijbelse stukken geschreven van allerlei aard. Combinaties als A.J.C. en V.C.S.B. kwamen met podiumbestormend werk - teksten o.a. van Henriëtte Roland Holst (Kinderen van deze Tijd) en van Anthonie Donker („Maar wij . . .") - waarbij het spreekkoor met een eigen techniek in vaak massaal geluid gepaard aan balletachtige bewegingen de grote zalen, althans tijdelijk, vulde. Dit idealisme-uit-vele-monden-tegelijk schijnt mèt de oorlog weggevaagd.
De streekverenigingen Selskip Fryslan, Groningen en Ommelanden, Drente, Twente en Ons Zeeland hebben eveneens tijden gekend van bijzondere bloei. Het ging erom de eigenheid, meegekregen van de geboortegrond, in de andere omgeving, in dit geval dus Utrecht, te bewaren en het toneel kon daartoe een belangrijke bijdrage leveren. Er zijn zelfs enige jaren achtereen onderlinge wedstrijden gehouden, waaraan door al deze clubs met vaak typisch folkloristisch gekleurd werk werd deelgenomen. Voor zover ik weet heeft Limburgia zich zelden of nooit met toneel beziggehouden.
Zoëven ging het over openluchtspelen in Utrechts binnenstad. In de jaren dertig zijn er uitgaande, van V.V.V. spectaculaire vertoningen geweest van Driekoningenavond en Midzomernachtsdroom, het eerste in het plantsoen Servaas Bolwerk, het tweede op en aan de vijver van het Wilhelminapark, beide keren met medewerking van het U.S.O.; beide in de regie van Ad. Hooykaas met medewerking van beroepskrachten. Het waren ook beroepskrachten, soms jongeren, die zich aan de greep van de bezetter moes-

De Oosterse ruiters in vliegende galop in het Bevrijdingsspel (Ridderhofspel) aan de Croeselaan.

ten onttrekken, die in de eerste oorlogsjaren onder Hooykaas juweeltjes van onze middeleeuwse toneelletterkunde opvoerden in de serene ruimte van de „Kloosterhof". Zo zag men hier Elckerlyc, Lanseloet van Denemarken, Esmoreit en Beatrijs met erna bekende middeleeuwse „cluyten" (kluchten). De wijze, waarop deze stukken werden gebracht, was hoogst eenvoudig, aangepast aan de sfeer van de omgeving en juist dit maakte de indruk zo onvergetelijk. Ook was er het feit dat de joden, die toen de schouwburg al niet meer mochten betreden, zich hier nog vrijelijk konden vertonen: men ademde derhalve in een goed Nederlandse sfeer te midden van een wereld, die in toenemende mate niet meer „ons eigen" was. Ook na de oorlog is nog meer dan éénsin De Kloosterhof gespeeld; o.a. door het Prot. Jeugdtoneel Joseph in Dothan.

Wat Hooykaas nog in de jaren twintig-dertig aan de leden van de Utrechtse Kunstkring heeft aangeboden, sloeg minder aan. De meeste leden van deze coöperatief werkende organisatie waren op experimenteel toneel niet gesteld en konden Cocteau en zelfs de jonge Marcel Achard met zijn circusfantasie „Voulez-vous jouer avec moa?" moeilijk verwerken. Om nog even op de openlucht terug te komen moge ook, 1939, het spel door Jan Engelman, gewijd aan Willibrord, worden vermeld, dat in de schaduw van de resten van het voormalige Kartuizerklooster (Ondiep) tot opvoering kwam.

In 1947 heeft Utrecht een groot bevrijdingsspel beleefd op het terrein naast de veemarkt aan de Croeselaan. Helaas toonden de Utrechters weinig belangstelling. Des te groter was hun animo voor de optocht, die uit dit spel resulteerde, de eerste gecostumeerde optocht na de Duitse onderdruk-

Charlotte en Lodewijk uit Wederzijds Huwelijksbedrog, gespeeld bij het afscheid van de oude schouwburg (Ans C. Jansen en Cris Leeflang).

king. Toen het Koninklijk paar zijn eerste officiële bezoek aan Utrecht bracht, zijn Juliana en Bernhard voor het stadhuis onthaald op een min of meer improvisorisch spel, waarvan het decor, al spelend, werd opgebouwd. Het had tot titel „Zij die vertrouwen". De tekst van dit spel en van het zoëvengenoemde werd door de schrijver van dit artikel samengesteld. Voor wat de produktie betreft mogen de namen worden genoemd van de heren Rozendaal, Bodegraven en Francis Kramer. Misschien is 't de moeite waard de hoofdrolspelers in het Bevrijdingsspel te vermelden: Aja Schilp, Adèle Oostveen, Guus Hoekman, Joh. Bodegraven, Harry Körner en J. König. De kostelijke balletten waren van Anneke Goud.

Na '45 is het bestuur van onze universiteit zich ervan bewust geworden, dat een lustrumviering van de academie niet langer een zaak alleen voor het

Studentencorps kon zijn. Zij zette een toneelevenement op touw, waarbij uiteraard de studenten het spelersmateriaal leverden. De eerste maal kwam Prinses Turandot (Gozzi) in de bewerking van Jan Engelman tot uitvoering met een berijmde actuele inleiding van de bewerker. De tweede maal kwam een stuk aan bod van een nog vrij onbekende Friese auteur die, als ik mij niet vergis, Sjef van der Heyden heette. De titel ben ik totaal vergeten en ik niet alleen. Hier gebeurde iets heel ongewoons. Wel kon men bij studentenvertoningen meermalen meemaken - typische studenten-zede - dat vertegenwoordigers van bevriende corpora bij de huldiging na afloop geen stuk van de voorstelling heel lieten, maar in dit geval was de kritiek bittere ernst en zij kwam niet uit de mond van een student, maar uit die van de Rector Magnificus! Deze bood de schrijver een krans aan, maar hield tegelijk een scherpe filippica tegen de inhoud van het vertoonde. De onthutste schrijver bléef staan glimlachen, maar misschien kon hier het klassieke gezegde van de Perzen gelden: „achter elke glimlach liggen tweehonderd tranen".

Na de geschetste bruisende opgang, die het toneelamateurisme na de bevrijding te zien gaf, is er een aftakeling, weliswaar over de hele linie, op gevolgd, waarvan de gecompliceerde oorzaken moeilijk zijn te achterhalen en waarvan het einde nog niet is te zien. Wel zijn er nieuwe meestal kleine groeperingen ontstaan, die in het modern-experimentele toneel geloven en die de sociale status, waaraan het amateurtoneel tot dusver vaak gekoppeld was, hebben afgezworen. Zij trekken zich bij voorkeur in grachtkelders of in minitheatertjes terug. Men neemt genoegen met een klein publiek, desnoods speelt men alléén voor zich. Tekenend in dit verband is, dat de grote zaal van het N.V.-huis zelden meer voor toneel wordt gebruikt, terwijl K. en W. in deze sector eveneens een gevoelige teruggang boekt. Voor het experiment stonden Tejater Kikker en Kargadoor open: kleine zaaltjes tussen zwarte wanden, waarbij men zich van alles denken kan met weinig of geen accessoires, liefst bestaande uit enkele witte blokken, die in wisselende ordening worden gearrangeerd.

Tijdens het ontstaan van dit artikel is ook theater 't Hoogt geboren, dat een reeks van evenementen verzorgt en o.a. ook de programma's van Mickery voor Utrecht ontsluit.

Ik zou onvolledig zijn als ik de Utrechtse Amateur Toneelschool (studio) onvermeld liet, die in 1947 door Harry Körner, Gé Faber en C. A. Schilp werd opgericht en thans onder artistieke leiding van Geert Tijssens en met gewijzigde methoden nog steeds tal van cursussen organiseert.

Het heeft nog weleens geleken, dat het toneel in de studentenwereld verbroederend tussen de verschillende gezelschappen zou werken. Enige jaren achtereen werden door de studentengezelschappen in K. en W. onderlinge wedstrijden georganiseerd in het uitbrengen van éénacters. Aanvankelijk ging dit erg leuk en geanimeerd en men kreeg originele voorstellingen te beleven die later soms zelfs in 't buitenland bijval vonden. Maar het verliep al betrekkelijk gauw, o.a. doordat de toeschouwers te studentikoos, men zou beter kunnen zeggen hinderlijk en baldadig, reageerden. De oprichting van een overkoepelend orgaan A.S.T.U. heeft eveneens, ook in 't buitenland, tot treffende

prestaties geleid - de naam van Hugo Heinen mag hier niet onvermeld blijven - echter voor een niet te lange periode. Bestaat dit orgaan eigenlijk nog?

Enige jaren vóór de oorlog en ook een tijd na '45 heeft Utrecht iets beleefd dat gerust uniek mag heten. Volkstoneel in de reinste zin: „Wijk C op de planken". Zoiets is alleen denkbaar in een omgeving, waar alle bewoners elkaar kennen, zij het vaak alleen per bijnaam en die op de Bühne geheel zichzelf mogen zijn. De geëmotioneerde rhetor, die Pater van Nuenen was, wierp zich op als geestelijk patroon, terwijl het schrijven van teksten en de spelleiding in handen kwamen van mensen als Ad. Sassen, Jan Derks en Anton Welling. De stukken waren meestal revueachtige van samenstelling; er werd in gezongen en gedanst. De muziek was vaak van de schrijvers zelf maar werd een enkele keer geschreven door Wouter Paap. Het typisch Utrechtse dialect klonk de zaal als muziek in de oren. Zowel onder de meestal jonge vrouwen als onder de vaak oudere mannen, die op de planken verschenen, kwam menig natuurtalent voor de dag. Anders had men het nooit met De Getemde Feeks (Shakespeare) aangedurfd, zoals een keer geschiedde. De club van „inboorlingen" kreeg in bepaalde gevallen aanvulling uit de kringen van Veritas. Onvergetelijk was het moment, waarmee de eerste voorstelling na de bevrijding opende: een muziekcorps kwam, in een carnaval-achtige invasie, luid spelend het toneel op met hossende mensen achter zich aan. „De Tijden worden goed" heette het en weken erna kon men nog de treffendste melodietjes eruit op straat horen fluiten of zingen. Later was de woningnood het hoofdthema en hoorde men het succesvolle vers met de schitterend gevonden middenregels:

Ambtenaar geef ons een huis
Geef ons toch, waar dan ook, een thuis
Een plekkie, dat ons eigen is
Geen kooi, waar het altijd zwijgen is.
Geef ons een kamer, geef ons een thuis
Ambtenaar, geef ons een huis!

Tegen het slot van mijn verhaal moge ik nog een kleine buiging maken in de richting van het Toneelverbond afd. Utrecht, dat jaar in jaar uit onze stad de délice heeft verschaft van een eindexamen-uitvoering door de Amst. Toneelschool, thans Theateracademie. (Is ook dit innig genoegen passé?) Vooral, toen wijlen mr. J. H. C. van den Berg de ziel was van de Utrechtse afdeling wonnen deze avonden zeer aan populariteit. Hier maakte men kennis met de nieuwste oogst aan toneeltalent dat zijn allerbeste beentje voorzette en het publiek te raden gaf welke toekomst voor deze door de muze gezegende jongeren wel zou zijn weggelegd. De afdeling deed meer; zij stimuleerde het jeugdbezoek aan de schouwburg en schonk nu en dan gedenkpenningen aan amateurs of anderen die zich voor het toneel in Utrecht op bijzondere wijze verdienstelijk hadden gemaakt. Tenslotte werden onder auspiciën van het Toneelverbond ook bijzondere beroepsvoorstellingen georganiseerd. Ondanks het relatief gering aantal leden, gemeten naar de totale toneelbelangstelling in Utrecht, een uiterst respectabele activiteit!

Literatuur in Utrecht, 1923-1973

Hans van Straten

Het moet een mooie avond geweest zijn, die 29ste januari 1923 in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen. De zaal was al bij voorbespreking tot de laatste plaats uitverkocht. Burgemeester Fockema Andreae had een complete politiemacht op de been gebracht om de orde te handhaven: voor de ingang stonden een inspecteur, een brigadier en twee agenten, binnen bevonden zich de commissaris, twee inspecteurs en vier rechercheurs. Wie niet beter wist, zou denken dat in Utrecht de revolutie op uitbreken stond.
Het gerommel had zich al weken te voren aangekondigd, eerst in Den Haag, toen in Amsterdam. Nu was Utrecht aan de beurt. Wat was er aan de hand? Dada kwam manifesteren! De bourgeois zou eens even uit zijn clubfauteuil worden getild! Daar stond de Duitse dichter-schilder Kurt Schwitters, „een blonde slanke verschijning, met jeugdig haast jongensachtig uiterlijk, en gekleed in een simpel colbertpak," aldus het *Utrechtsch Dagblad*, dat de volgende dag liefst twee en een halve kolom aan de manifestatie zou wijden. Daar verscheen Theo van Doesburg, „een onsympathieke dandy met een monocle in 't oog, een zwart pak en een witte das", met zijn vrouw Nelly van Doesburg, „een elegante mondain-artistieke verschijning".
Schwitters las zijn gedicht *Anna Blume* voor, dat sinds lang tot de klassieke Dada-letteren behoort. „Als hij van een Anna Blume beweert, dat zij haar hoed op haar schoenen draagt, is men vroolijk, als hij zegt „blau ist die Farbe deines gelben Haares" stijgt er een barbaarsch gebrul op, wanneer hij de karakteristiek plaatst „du bist von hinten wie von vorne" stijgt er een onbedaarlijke jubel op."
Van Doesburg, die nota bene in zijn geboortestad sprak (hij was in 1883 als C. E. M. Küpper in Utrecht geboren), las gedichten voor van zijn alter ego I. K. Bonset en voorts een reeks agressieve aforismen, waarin Willem Kloos „een pot-de-chambre van Petrarca" werd genoemd. Mevrouw Van Doesburg speelde aan de vleugel „in rauwe klanken de treurmarsch van een vogel".
Utrecht liet dit alles natuurlijk niet over zijn kant gaan. Op de kamer van de journalist Cornelis Vos (die *Les Fleurs du Mal* van Baudelaire van voor naar achter kon opzeggen) aan de Vischmarkt was het idee geboren de bezoekende Dada-artiesten een huldeblijk aan te bieden. Natuurlijk in Dada-stijl. Een staande kapstok werd behangen met vodden, sinaasappelschillen, varkenskluiven, verweerde kransen, sardineblikjes en jeneverkruiken. Dit kunstwerk werd, voorzien van een oorkonde, het toneel opgedragen juist toen

Van Doesburg het woord voerde. Die kon dit gebaar niet waarderen en trok zich bouderend terug. Maar Schwitters had meer gevoel voor humor en verklaarde na afloop, dat deze hulde van de Utrechtse studenten hem erg was meegevallen. De studenten hadden er overigens niets mee te maken, die zaten achterin de zaal en deden hun best een rel te forceren, wat overigens niet lukte.
Twee dagen later sprak dr. P. H. Ritter Jr., hoofdredacteur van het *Utrechtsch Dagblad*, bestraffende woorden. Vooral het feit dat journalisten zich aan „ordeverstoring" schuldig hadden gemaakt, ontlokte aan zijn pen een krachtig „foei". Die journalisten reageerden weer op hun beurt, per ingezonden stuk. Waarna dr. Ritter de discussie besloot met een hoogdravend betoog, waarin hij verklaarde niets van Dada te moeten hebben.
Wie zou anders hebben verwacht? Ritter was in die dagen al een monument van Utrechtse degelijkheid en deftigheid. Men kan zich, na een halve eeuw, moeilijk meer een voorstelling maken van de invloed, die hij via zijn krant in de stad uitoefende. Zijn woord was, voor een belangrijk deel van de burgerij, in de meest letterlijke zin van het woord: wet. Het merkwaardigste was misschien nog wel dat deze behoeder van de goede zeden en scherpe beoordelaar van de gemeentepolitiek tevens letterkundige was.
Pierre Henri Ritter zag zich als Haags gymnasiast al ontdekt door zijn leraar klassieke talen dr. Aegidius Timmerman, die een schets van de leerling in het schoolblad opstuurde aan zijn vriend Lodewijk van Deyssel.
„Deze jonge man heeft een zeldzame aanleg," schreef de geweldige terug. „Laat hem er voorzichtig mee zijn." Ritter stuurde hem daarop een wat uitvoeriger schriftuur, dat door Van Deyssel werd opgenomen in zijn tweemaandelijks periodiek *De XXste eeuw*. Natuurlijk bracht de debutant nu ook een bezoek aan de grote Tachtiger. „Hij maakte mij duidelijk wat het doelwit was van de literatuur: een zo concies mogelijk bepalen der werkelijkheid, een afstand doen, vooral in den beginne, van al te ver reikende ideologieën en een voorkeur koesteren voor gehalte boven driftige veelschrijverij."
Tevens gaf Van Deyssel zijn jonge adept een praktische raad. Voor een aankomend schrijver, zo zei hij, kende hij geen betere oefening dan het beschrijven van een feest. Of Ritter deze raad heeft opgevolgd weet ik niet, maar wel is duidelijk dat het be-schrijven in de trant van Tachtig hem nog talloze jaren parten heeft gespeeld. Gelukkig heeft hij later het Tachtiger jargon ingeruild voor een meer spontane schrijfstijl, getuige zijn boek *Het gracieus avontuur* uit 1924, dat van zijn sinds lang vergeten romans nog het meest leesbaar is gebleven. „Ik ben een meneer, met sous-pieds aan, uiterst verzorgd in mijn reis-colbert en wollige overjas, zo een als ik altijd heb gehaat toen ik een jongen was." Is dit een zelfportret van de hoofdpersoon of van de schrijver?
In zijn Utrechtse studententijd had Ritter al tal van letterkundige relaties, zoals de toen pas getrouwde Ina Boudier-Bakker en zijn medestudenten F. C. Gerretson (als dichter Geerten Gossaert), Annie Salomons, die kunstgeschiedenis studeerde bij prof. W. Vogelsang en de latere dominee J. Jac. Thomson, die verzen publiceerde onder het pseudoniem Jan Diederiksz. Maar richting-bepalend voor Ritter werd toch zijn vriendschap met Dirk

P. H. Ritter jr.

Ina Boudier-Bakker.

Coster, met wie hij vele jaren in de redactie heeft gezeten van het humanistische, anti-estetische maandblad *De Stem* - heel verbazend, want Ritter zou in latere geschriften nog herhaaldelijk blijk geven van zijn estetische gezindheid.

In 1934 heeft hij, na een heftig conflict met de directie, het *Utrechtsch Dagblad* verlaten, maar intussen had hij een nieuw werkterrein gevonden: de omroep. Elke zondagmiddag om twee uur stemde Nederland af op het boekenhalfuur van de AVRO, dat gedurende ontelbare jaren werd gevuld met het gedragen, lichtelijk Haagse stemgeluid van dr. P. H. Ritter jr. Er was in die tijd geen criticus in Nederland die zoveel invloed had op het boekenlezend publiek als hij. Een boek, dat door hem was aangeprezen, kon verzekerd zijn van een redelijke verkoop, althans in de eerstvolgende week.

Over Ritter als radiospreker („raedio-toeter" heeft Menno ter Braak hem genoemd) doen nog altijd talloze anekdoten de ronde. De boosaardigste wil ons doen geloven dat een jonge schrijver hem eens een roman heeft toegestuurd met tussen de bladzijden verstopt een briefje van *f* 25,—. Die zondagmiddag zou Ritter door de ether hebben geroepen: „Reeds het openslaan van dit boek was mij een wáár genoegen."

Toen een jonge Utrechtse journalist hem eens in Den Haag tegenkwam, zei Ritter opgetogen: „Als je hier wandelt, besef je toch dat er in Nederland maar één schrijver is: Couperus."

„Juist ja," zei de journalist. „Maar voor de radio heb ik u wel eens anders horen praten."

„Dàt is mijn bróód", zei Ritter bezeerd. Zo'n antwoord paste geheel in de lijn van de man die, toen hij werd uitgenodigd een lezing te komen houden

over het communisme, onmiddellijk ja zei en vervolgens informeerde: „Moet het zijn pro of contra?"
Die Dada-avond heeft in Utrecht natuurlijk niet de revolutie gebracht. Na die ene steen lag de vijver algauw weer even vlak als voorheen. Men kan ook niet zeggen dat de grote toeloop een bewijs was van literaire of artistieke belangstelling bij de Utrechtse bevolking, want toen een dag of tien eerder de Duitse schrijver Hanns Heinz Ewers in dezelfde zaal uit eigen werk had gelezen, was er nauwelijks publiek geweest. Veelmeer was het nieuwsgierigheid, na de uitvoerige berichtgeving over de Dada-avonden in Den Haag en Amsterdam. Maar het was een nieuwsgierigheid die geen enkele consequentie had. Utrecht bleef Utrecht, een deftige, wat stijve stad, waar de literatuur voorlopig een zaak bleef die zich vrijwel uitsluitend afspeelde achter de ramen van patriciërshuizen.
„Aan de Nieuwegracht no. 46 te Utrecht is een kleine woning, die voegzaam-bescheiden in de rij harer zusteren zich vertoont. Ze heeft generlei bouwkundige aanmatiging, ze is niet modern, maar evenmin weerspanningantiek. Ze koketteert niet met „Heemschut", ze heeft zich niet geschminkt met gevelarij. Evenmin is ze besmuikt-sober, zoodat zij de eenige waardige zijn zou tusschen de schreeuwerige dilettantismen der architectuur."
Zo begint *Het huis eener kunstenares*, een uiterst precieus boekje dat dr. P. H. Ritter jr. in 1925 over het huis van zijn vriendin de schrijfster Ina Boudier-Bakker heeft geschreven. Doordat haar man Henri Boudier, die ambtenaar was bij de Posterijen, nogal eens werd overgeplaatst, is Ina Boudier-Bakker ook nogal eens verhuisd. Gedurende drie perioden heeft zij in Utrecht gewoond. Eerst van 1905 tot 1913 aan de Tolsteegsingel (toen no. 29, nu no. 32), waar o.a. de roman *Armoede* en de verhalenbundel *Bloesem* zijn ontstaan. De tweede periode was korter, die duurde van 1923 tot 1927 en toen woonde zij in het huis, dat Ritter zo minutieus en lyrisch heeft beschreven (de gang heet daar bijvoorbeeld: „Een spiegele galerij van vergezichten, een fatamorgana, een nimmer tot werkelijkheid komende droom, symbool wel bijna dat de wreede marteling der verbeeldingen weerkaatst. Een sheherezade van verschijningen" . . .). Hier schreef zij o.a. haar kleine roman *De moeders*. In 1927 volgde een verhuizing naar Groningen, maar een jaar later werd haar man tot inspecteur in Utrecht benoemd en zij vestigden zich in het huis Oude Gracht 333, waar zij tot haar dood in 1966 is blijven wonen. Hier is dus al haar latere werk tot stand gekomen, te beginnen met haar omvangrijkste en bekendste roman, de Amsterdamse familiekroniek *De klop op de deur*.
Ina Boudier-Bakker heeft dus alles bij elkaar meer dan een halve eeuw in Utrecht gewoond en het is eigenlijk vreemd, dat zij nooit een Utrechts boek heeft geschreven. Amsterdam en Vianen zijn onder haar pen tot leven gekomen, voor Utrecht heeft zij zich beperkt tot enkele hoofdstukken uit *Aan den grooten weg* uit 1939, een boek dat het best kan worden gekarakteriseerd als een meisjesboek voor oudere dames. Heldin is het meisje Cor, dat met haar grootmoeder een paar kamers betrekt op de Oude Gracht, nadat zij hun familiepension op de Veluwe hebben moeten opgeven. Zij wordt winkeljuffrouw in een grote banketbakkerij op het Janskerkhof, tot zij in de Jan-

straat (?) bij toeval tegen een student op loopt, een vriend uit haar geboortedorp. Als een vergeten Indische oudoom haar nu ook nog een fortuin nalaat, kan haar hartewens in vervulling gaan: een hotel beginnen op de Veluwe en natuurlijk trouwt zij met Bart. Het is een van Ina Boudier-Bakkers zwakste boeken, maar men vindt er enkele authentieke beelden in van Utrecht - de Oude Gracht met de zwanen en het stadsrumoer daarboven, de singels en een park, dat wel het Wilhelminapark zal zijn.
Natuurlijk woonden er meer letterkundigen in het Utrecht van 1923. Daar was de dichter Geerten Gossaert, die in 1912 zijn eerste én zijn laatste bundel *Experimenten* had uitgegeven. Ruim dertig jaar later werd dit boek met een groot aantal verzen uitgebreid, zodat de omvang bijna werd verdubbeld. Waren dit nieuwe verzen, of dateerden ze nog van vóór 1912? De dichter heeft zich daar nooit over uitgelaten. In elk geval sluiten ze zich naar hun aard („bezielde retoriek") geheel aan bij het oudere werk.
Annie Salomons is na haar studententijd nog voor een korte periode terug geweest in Utrecht, maar die heeft in haar werk geen indruk achtergelaten. Van veel belang is echter het hoofdstuk over prof. dr. W. Vogelsang en het milieu van studenten in de kunstgeschiedenis, dat zij in haar *Herinneringen uit de oude tijd* heeft opgenomen.
De vreemdste artistieke vogel, die er in die dagen in Utrecht rondfladderde, was ongetwijfeld Erich Wichman. Hij was in 1890 geboren als zoon van een Duitse hoogleraar in de geologie, maar hij was zo verwoed anti-Duits dat hij de tweede n van zijn naam wegliet. Zijn zuster was de anarchiste Clara Meyer-Wichmann, schrijfster van enkele briljante studies, zoals *Misdaad en straf in de maatschappij der toekomst.*
Erich was een buitengewoon begaafd kind: al op zijn dertiende jaar deed hij eindexamen gymnasium. Daarna ging hij studeren, meteen in een aantal vakken tegelijk. Spoedig bleek dat zijn genie werd doorkruist door zijn rusteloosheid. Dat leverde al spoedig een (soort) kunstenaarschap op. Hij schreef honderden verzen (waarvan het grootste deel verloren is gegaan), hij schilderde in de trant der expressionisten en futuristen (en dat in het Utrecht van vóór 1914!). Bevriend was hij onder vele anderen met de dichter J. C. Bloem, die toen in Utrecht rechten studeerde en die onder het pseudoniem „Ego Flos" een pornografisch gedicht op hem schreef. Nog voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog trok hij naar Amsterdam. Hij vestigde zich in een uiterst ingewikkeld huis aan de Prinsengracht, waar hij een aantal bordjes aanbracht om de bezoekers de weg „naar Erich Wichman" te wijzen. Argeloze schuldeisers, die deze route volgden, bemerkten op een gegeven moment dat ze weer op straat stonden.
Hij kwam overigens nog regelmatig terug in Utrecht. Een van zijn gastheren was dan de reeds genoemde Cornelis Vos. Als hij daar aankwam, was in een ogenblik alles wat er aan eetbare waar in huis aanwezig was, verdwenen.
Hoe groot de verwachtingen waren die men van hem heeft gehad, blijkt wel uit het boek *Erich Wichman tot 1920* (de titel alleen al!), dat prof. Vogelsang heeft ingeleid. Een succes is het niet geworden. Twintig jaar later kon men er nog stapels van vinden bij opkopers en zelfs op markten. Momenteel is het al even gezocht als dat wonderlijke boekje *De tang en het varken,* met

die dolle fantasie *Het verheerlijkt Utrecht*, een beschrijving van een massale orgie, waarbij op het Vreeburg honderdduizenden ossen worden gebraden, op de Neude een Diana-beeld uit vele borsten de zwarte wijn van Falerno spuit, geheelonthouders vastgebonden op bakken brandende cognac „met een sappig knappen" uiteenspatten, „wat met algemeen gejuich begroet wordt."

Zijn grootste faam heeft hij intussen niet verworven met zijn schilderwerk of zijn plastiek, maar veelmeer met zijn optreden als fascistisch agitator in de jaren '20 en met zijn brochures *Het witte gevaar* (over melkmisbruik) en *Lenin stinkt*. Onder deze laatste titel is vorig jaar nog een keuze uit zijn werk verschenen.

Wichmans rol in de zogeheten Rapaillepartij, die in 1920 de vrije socialist Bertus Zuurbier in de Amsterdamse gemeenteraad bracht (nadat no. 1 van de lijst, het straattype Had-je-me-maar, schielijk wegens landloperij naar Veenhuizen was afgevoerd), zijn jaren in Frankrijk en Italië, zijn activiteiten in de fascistengroep De Bezem, door hem graag „mijn zwarte benden" geheten, het valt allemaal buiten het bestek van dit artikel. De laatste maal dat hij naar Utrecht kwam, was in het najaar van 1928. Hij zou een lezing houden voor de Utrechtse studenten, maar toen hij op de sociëteit PHRM verscheen, was het gebouw leeg: de studenten waren naar Breukelen uitgerukt, waar de Vecht buiten haar oevers dreigde te treden. Ook Wichman snelde daarheen, sjouwde de hele nacht met zandzakken in het opkomende water en moest de volgende dag ziek naar bed. Zelfs zijn befaamde „jeneverkuur" bracht geen baat meer. Zijn einde lijkt op dat van Bredero: die was schaatsend door het ijs gezakt en lag daarna maanden in het ziekbed voor de dood kwam. Wichman stierf in de Oudejaarsnacht, kort nadat hij nog het glas had geheven op het aanbreken van het nieuwe jaar. Jan Engelman heeft hem in een vers herdacht:

Een late drinkebroer, maar een vervoerde
die de facetten van 't geleende glas,
het donker rood dat loom de schaal beroerde
in 't licht hield of zijn eigen ziel daar was.

Hij had dien gloed lief en de diepe kleuren,
de warme adem van den zuidergrond:
de oude wijnen liet hij langzaam geuren
voor de ontbering van zijn smalle mond.

En schold, en schold - het glas viel op den vloer aan scherven -
dit land, zijn wanhoop, de versufte burgerij,
zich-zelf, zijn zonden, en de schoonheid die wij derven,
de dijken en de koeien en de al te vette klei.

Soms, als de avond licht werd, bleef hij staren
in een verzilverd watergat van Amsterdam,
floot Duitsche liedren, dronk aandachtig klare
alsof zijn leven eindlijk simpelheid bekwam.

En vocht weer voort in geestdrift en ellende
en viel in 't harnas - toen wel veel te laf
ons glas stond tegen 't glas der sloome bende -
op Oudjaarsavond, kort na twaalven, in zijn graf.

Een aanzienlijke vernieuwing van het literaire leven in Utrecht deed zich voor in januari 1925. Toen verscheen het eerste nummer van het maandblad *De Gemeenschap*, onder redactie van Jan Engelman, Hendrik Kuitenbrouwer en Willem Maas. Deze Willem Maas was een Utrechtse architect (van hem is o.m. het gebouw aan de Domstraat, waar tot voor kort Boekhandel Kemink was gevestigd). De beide anderen waren jonge journalisten van de *Utrechtsche Courant* (later het *Utrechtsch Katholiek Dagblad* en nog weer later *Het Centrum* geheten), evenals redactiesecretaris Louis Kuitenbrouwer, die meer bekend is geworden onder zijn pseudoniem Albert Kuyle. Zij hadden ook deel uitgemaakt van het gezelschap, dat in 1923 het Dada-huldeblijk had aangeboden. De gastheer van toen, Cornelis Vos, heeft lang vermeld gestaan bij de vaste medewerkers, hoewel er nooit een letter van zijn hand in *De Gemeenschap* is verschenen. Hij werd echter in het gezelschap opgenomen omdat zijn literaire eruditie zeer op prijs werd gesteld.
„Maandblad voor katholieke reconstructie" luidde gedurende de eerste jaargang de ondertitel, en voor wie dat niet voldoende was, werd in de inleiding vastgesteld: „Wij wenschen geen kunst te maken voor ons particulier plezieren, wij willen goed en wijs worden in alle dingen, voor het nut der menschenmaatschappij . . ." En: „Kunstvaardigheid wordt naar deze normen niet gemeten, wel zielehouding."
Dat was nog vrij sober. Hoogdravender werd het verderop: „Als daar geen machtig réveil werd geblazen, hoe zou het nageslacht moeten oordelen over ons, twintigst'eeuwers, die - als wij niet te laf moeten heeten om een wapen te voeren in het belang eener sublieme zaak - de heiligste goederen der christenheid, door de monsterlijke menschvergoding der Russische sovjet bedreigd op erger wijs dan weleer door de Turken, durven offeren aan handelsbelangen en verdwaalde economie . . ." Toen daar ook nog even het woord „jodenfabrikaat" bij kwam, in verband met kerkmeubilering, werd het duidelijk dat *De Gemeenschap* niet was vrij te pleiten van fascistische en antisemietische kantjes. Maar pas toen het fascisme zich in Duitsland als een reëel gevaar kenbaar maakte, heeft dit geleid tot een breuk in de redactie.
Voorlopig was *De Gemeenschap* naast *De vrije bladen*, die toen door H. Marsman en Roel Houwink werden geleid, een modern orgaan, dat in een gewaagde lay-out er vaak aantrekkelijker uitzag dan de concurrent, en bovendien gevarieerder was, want er werd ook regelmatig aandacht besteed aan beeldende kunst en architectuur. Het blad trok bovendien de belangstelling door de *Kroniek* achterin (spoedig *Hagel* geheten), een verzameling polemische stukjes, en de agressieve kritieken.
De zakelijke opzet van *De Gemeenschap* was merkwaardig: het blad had geen uitgever, exploitatie en administratie werden door de redactie zelf behartigd en het blad werd gedrukt bij de *Utrechtsche Courant*. Merkwaardig was ook dat dit blad een veel groter succes is geworden dan *De vrije bladen:* het aan-

tal abonnees steeg in zes jaar tijd van 90 tot 1500, terwijl laatstgenoemd periodiek nooit boven de 200 is uitgekomen. Men kan dan ook rustig zeggen dat *De Gemeenschap* een aanzienlijke klankbodem vond, vooral bij katholieke jongeren. Dit hing ook duidelijk samen met de kritische opstelling, die de redactie gaandeweg innam tegenover de clerus en de Rooms-Katholieke Staats Partij. Dit leidde ertoe dat *De Gemeenschap* in 1929 onder het toezicht van een aartsbisschoppelijke censor werd geplaatst. Niettemin - of misschien wel juist daardoor - kwam het blad een jaar later in heftig conflict met het kerkelijk gezag. Aanleiding was een hekeldicht van Gerard Wijdeveld, *De droom van Nolens*, waarin een Indonesiër ten tonele wordt gevoerd die, als gevolg van de beperking der missievrijheid, was gestorven zonder het evangelie te hebben vernomen. De impliciete beschuldiging was, dat Nolens als voorzitter van de RKSP-fractie in de Tweede Kamer een overheidsbeleid steunde, dat artikel 177 van de Indische Staatsregeling handhaafde, waarin het werk van „christenleraars, priesters en zendelingen" aan een vergunning van de Gouverneur-Generaal werd gebonden. Nolens werd door Wijdeveld in het gedicht aangeduid als „de sluwe priester van de opportuniteit" en het besloot met de (technisch niet vlekkeloze) regels: „Nolens bedenk: voor ieder van ons wacht een uur! Ik zeg u, ondanks paars en priesterboord en Mis behoed ú voor ònz' eeuwige verdoemenis!"
Hoe dit vers aan de aandacht van de censor is kunnen ontsnappen vermeldt de historie niet, maar het is een feit dat er in katholiek Nederland een storm opstak. De dichter liet in het volgend nummer een „Verklaring" afdrukken: hij bood zijn excuses aan voor belediging van priesterschap en persoon van Nolens en deelde mee, de publikatie van zijn vers te betreuren.
Namens de redactie stelde echter Jan Engelman „Nog een verklaring" op, waarin werd gezegd dat Wijdeveld zelf moest weten wat hij deed, maar dat de redactie allerminst van zins was wat dan ook te betreuren of te herroepen. Dit tweede stuk werd echter getroffen door een veto van de nu kennelijk wakker geworden censor, zodat de redactie moest volstaan met een „Bericht", waarin van het verbod mededeling werd gedaan. Het redactionele stuk werd nu uitgewerkt tot een brochure, *De droom van Nolens en de gevolgen*, die aan de abonnees gratis werd toegezonden. Toen echter de redactie de straat op wilde om de brochures voor een kwartje per stuk te verkopen, greep de aartsbisschoppelijke censor wederom in: de verspreiding moest onmiddellijk worden gestaakt, op straffe van Persoonlijk Interdict, dat is verbod tot het ontvangen van de Sacramenten en het bijwonen van godsdienstoefeningen. „De plicht tot gehoorzaamheid woog zwaarder dan wat wij menschelijk rechtvaardig achtten," zo morde de redactie in het volgend nummer. „Die plicht van gehoorzaamheid klemde voor ons des te sterker, omdat wij in den strijd die was vooraf gegaan hebben geijverd, en nu nog ijveren, voor een sterk gezag." En Albert Kuyle verklaarde dat de redactie weliswaar in haar hemd was komen te staan, maar dat dit gelukkig haar doophemd was. Batig saldo van de hele affaire: ruim honderd nieuwe abonnees.
De belangrijkste dichter, die zich in de beginperiode van *De Gemeenschap* liet horen, was Jan Engelman. Hij schreef in die tijd een uitgesproken expressionistische lyriek, aanvankelijk sterk onder invloed van de humani-

taire verzen uit Paul van Ostaijens bundel *Het Sienjaal*, maar ook hier en daar duidelijk geraakt door Marsman. Diens kunst om steden in enkele regels te tekenen, werd ook door Engelman bedreven in zijn

UTRECHT
Uit een ontluisterd rijk gezonken
plooien van gevels tot grijze gelaten:
dof murmelen, dat niet meer praten
en niet gans zwijgen heet -
de gracht versmalt. -

Ik beef en weet:
God heeft ons op een wank'len tijd geklonken,
dat wij verteren en niet vragen
t' ontraadselen de schim die dreigend spleet
en die wij donker in ons dragen -
de aarde valt.

Meer persoonlijke wegen bewandelde deze dichter in zijn vocalisen, expressionistische klankverzen waarin zowel de Braziliaans-Griekse zangeres Vera Janacopoulos als de Zweedse zwemmer Arne Borg, Olympisch kampioen in Amsterdam in 1928, werden bezongen. Men vindt deze verzen in zijn bundel *Sine Nomine* (1930), die overigens al de overgang laat zien naar een meer vormgebonden poëzie.
Een andere dichter, die aanvankelijk niet minder veelbelovend leek dan Engelman, was Albert Kuyle. In zijn nu geheel vergeten bundels *Seinen* (1924) en *Songs of Kalua* (1927) treft naast expressionistisch werk soms een balladeske toon. Daar had meer uit kunnen groeien. In de jaren '30 stapte Kuyle over op het proza en schreef de crisisroman *Harten en brood* (1933), waarin een niet met name genoemd Utrecht vaak duidelijk te herkennen valt. Kuyle is de man geweest die de rompslomp van het tijdschrift voor zijn rekening nam en hij deed dit met zoveel enthousiasme, dat het blad aan hem zijn voortbestaan te danken heeft gehad. Bovendien zette hij naast het tijdschrift een literaire uitgeverij op, die ook „De Gemeenschap" kwam te heten en die in de jonge literatuur van die dagen een leidende plaats heeft ingenomen. Een ander initiatief was de jaarlijkse D.O.M.-prijs, die het overigens maar kort heeft uitgehouden.
Aanvankelijk zetelde *De Gemeenschap* in het pand Achter St. Pieter 7, maar algauw verhuisde men naar het Lauwerecht, waar de vader van de Kuitenbrouwers een biljartmakerij had. Een meer definitieve behuizing vond men aan de Oude Gracht 55, waar ook de schilder Charles Eyck (die ontelbare tekeningen aan het blad heeft bijgedragen) zijn atelier had, en Jan Hin zijn filmstudio.
Een prozaschrijver, die zich in *De Gemeenschap* ontwikkelde, was de jonge Surinamer Albert Helman (pseudoniem van Lou Lichtveld), wiens eerste boek *Zuid-Zuid-West* in vervolgen in het tijdschrift verscheen, evenals zijn novelle *Mijn aap schreit* en de roman *De stille plantage*. Zo hecht was de

Jan Engelman.

H. Marsman.

vriendschap dat zelfs zijn trouwfoto, gemaakt op een kaal landje bij Bilthoven met enkele Gemeenschapsjongeren als figuranten, in het blad werd opgenomen. Het conflict met de clerus was voor Helman aanleiding het tijdschrift te verlaten. Kort daarna vestigde hij zich in het republikeinse Spanje, waar hij de kerk vaarwel zei en zich ontwikkelde in communistische richting. In het voorjaar van 1925 stond Jan Engelman eens op het Oudkerkhof te kijken naar de etalage van een antiquair, toen hij op zijn schouder werd getikt. Hij keek om en zag een stramme jongeman, die hem bars aankeek en vroeg: „Bent u Engelman?" En toen de aangesprokene dit bevestigde: „Marsman. Compliment voor het gedicht." Dit gedicht was *De geboorte,* een groot, in brede verzen uitgepenseeld brok expressionisme, dat Engelman in een van de eerste nummers van *De Gemeenschap* had gepubliceerd. Smaken kunnen verschillen, maar ook veranderen: tien jaar later rekende Marsman dit vers in een kritiek op Engelmans verzamelbundel *Tuin van Eros* tot het „wrak en rommelig voorspel", dat hij „graag had gemist." Maar op dat moment kon het de aanleiding zijn tot een vriendschap, die tot Marsmans dood in 1940 heeft geduurd.

Hendrik Marsman, geboren in 1899 aan het Broederplein in Zeist, waar zijn vader een boekhandel had, was in tegenstelling tot de één jaar jongere Engelman alhaast een gevestigd dichter. In 1919 had hij als hogere-burgerscholier al expressionistische verzen gepubliceerd in het maandblad *De Beweging* van Albert Verwey, in 1923 was zijn eerste bundel *Verzen* verschenen, die zijn naam als de meest geavanceerd Nederlands dichter had gevestigd. In 1925 was hij met Roel Houwink redacteur geworden van het maandblad *De vrije bladen,* dat een jaar eerder was opgericht, maar dit re-

dacteurschap is op een fiasco uitgelopen, misschien wel mede als gevolg van die toevallige ontmoeting op het Oudkerkhof. Marsman was, zoveel is wel duidelijk, enorm geboeid door *De Gemeenschap*, dat hij in allerlei opzichten een beter blad moest vinden dan *De vrije bladen*. In dit blad van katholieke jongeren vond hij wat hij in zijn eigen tijdschrift maar al te zeer miste: een collectief van doelbewuste, gelijkgestemde schrijvers, die bovendien bezield werden door een ideologie die onmiskenbaar tekenen van grootheid vertoonde - een streven om kerk en geloof weer tot het creatief middelpunt te maken van het heelal.
Heeft Marsman in de jaren 1925-'26 op het punt gestaan katholiek te worden? Wie zijn bijdragen aan *De Gemeenschap* in die jaargangen leest, moet wel haast die indruk krijgen. Het lijkt wel of hij getroffen was door een opmerking van Henk Kuitenbrouwer in het allereerste nummer van De Gemeenschap. Die had over Marsmans bundel *Verzen* geschreven dat die „doodloopt in 'n leegheid, waaruit niets dan 't geloof hem redden kan."
Marsmans eerste antwoord stond in het decembernummer van 1925. Het was een groot, zij het zwak gedicht *Ondergang*, met de slotstrofe:

Maar nu,
terwijl de voorhang breekt
naar 't ongeschonden licht van Oordeels opperzaal,
hoor ik mijn droevig hart dat spreekt,
een dolend kind, fluisterend moeders naam
en, wijl mijn mond den duisteren laster spreekt,
het snikkend stamelen
van Christus' naam.

Marsman heeft dit gedicht, dat al bijna een bekering inhoudt, nooit herdrukt - wel enkele andere „katholiserende" verzen, die later in *Paradise Regained* zijn opgenomen: *Heimwee, Les Soldats de Dieu* en *Crucifix*. Ook bij anderen moet de indruk zijn gewekt, als zou de dichter op het punt staan toe te treden tot de R.K. Kerk. Maar Den Doolaard zei in die dagen al tegen hem: „Jij wordt nooit katholiek."
„En waarom niet?"
„Het zou te lang duren voor je paus werd."
Bij dit alles moet men ook wel bedenken dat Marsman eind 1925 in *De vrije bladen* een serie *Thesen* heeft gepubliceerd, waarin o.a. wordt gezegd: „Rome begon goed, ging uit van den geest: de cultuur was slechts emanatie daarvan. De huidige herleving van het katholicisme is angstsymptoom: de radeloozen, de ontwrichten vallen terug naar een nu dode waarheid."
Hieruit moge blijken dat Marsmans houding tegenover het katholicisme wat men noemt „ambivalent" was. Ondubbelzinniger was zijn afwijzing, enkele jaren later, in een discussie-in-verzen met Anton van Duinkerken.
Marsmans tijdelijke toenadering tot de R.K. kerk was een gebeuren dat sterk door Utrecht werd bepaald - in een andere Nederlandse stad zou een en ander zich niet, of althans niet zó, hebben toegedragen. Maar deze dichter had meer banden met de stad. De sfeer van enkele straten, pleinen en grach-

ten moet sterk inspiratief op hem hebben gewerkt. In de tijd dat zijn dichterschap ontwaakte, omstreeks 1918, hebben vooral avondwandelingen langs de Nieuwe Gracht hem menig onsterfelijk gedicht in de pen gegeven. Zoals zijn latere vriend Wouter Paap eens heeft verteld: „Hij spoedde zich (na zo'n avondwandeling) in gestrekte draf naar de naburige openbare leeszaal, waar hij het gedicht met trillende vingers onder de groene leeslamp noteerde." Maar ook Tivoli kon als kraamkamer voor poëzie fungeren; na een uitvoering van Mahlers Vierde symfonie schreef hij zijn vers *Vrouw*, dat in 1919 in *De Beweging* verscheen en later in zijn *Verzen* en *Paradise Regained* is herdrukt. Maar ook mensen konden hem inspireren: de vrouw van een bekende Utrechtse muziekcriticus is - zij het met de nodige veranderingen - het voorbeeld geweest voor de vrouwelijke hoofdpersoon uit zijn novelle *Teresa Immaculata*.

Samen met zijn jeugdvriend Arthur Müller Lehning heeft Marsman de Rijkshbs aan de Kruisstraat doorlopen, waar hij in 1919 - vrij laat dus, als gevolg van een langdurige ziekte - het einddiploma behaalde. Nadat hij aanvullend staatsexamen had gedaan, ging hij rechten studeren. In 1928 slaagde hij voor zijn doctoraal, maar daarna duurde het toch nog anderhalf jaar voor hij, geassocieerd met mr. C. den Besten, zich vestigde als advocaat in het kantoor Lange Nieuwstraat 103 (later verhuisden zij naar het monumentale pand op de hoek van Achter St. Pieter en de Keistraat). Met zijn vrouw Rien Barendregt ging hij wonen aan de Oudwijkerlaan 4bis, een huis dat sinds lang is afgebroken om plaats te maken voor een flatgebouwtje. Langer dan vier jaar heeft hij het als gezeten Utrechts burger niet uitgehouden: eind oktober 1933 vertrok het echtpaar Marsman voor een reis van meer dan een jaar, die hen door Spanje, Marokko, Italië, Oostenrijk en Duitsland voerde. Eind december 1934 waren zij op het oude adres terug, waar zij tot het najaar van 1936 zijn blijven wonen. Daarna verlieten zij Utrecht voorgoed. Uit die dagen dateert het scheldvers op Utrecht, dat hij in *De Stem* heeft gepubliceerd (maar nooit herdrukt!), waarin de Maliebaan aldus wordt geportretteerd:

een baan, zo doods en leeg,
alsof hij enkel zondags wordt begaan
door het boetvaardig regiment der hoge hoeden;
want wàt men ook in 't nadeel zeggen kan
van dit verpaapte china,
die woestenij der anonymiteit met zijn intieme oasen,
niet dat de godsdienst er niet welig tiert,
noch dat op het gelaat niet met predestinatieletters staat:
„de heer is mijn banier".

Hoezeer de sfeer van de stad Marsman ook in het buitenland is bijgebleven, blijkt wel uit zijn laatste bundel *Tempel en Kruis* (1940; geschreven te Bogève, Haute-Savoie), waarin verscheidene evocaties van de stad voorkomen. Een Utrechter zal weinig moeite hebben de hier beschreven plek in de stad te herkennen:

De man van wie ik dit verhaal vertel
keerde voor kort naar zijn geboorteland;
't wordt nu een jaar dat hij zijn intrek nam
boven het vredig makelaarskantoor
dat op den hoek tussen twee grachten ligt
aan 't plein dat als een zeester in het zand
zijn schachten uitzendt in de mijn der stad.

Als het u net zo vergaat als mij, zult u de Pausdam nimmer meer voorbij kunnen komen zonder te denken: „Aan 't plein dat als een zeester in het zand . . ." Vandaar naar Achter de Dom is trouwens maar een stap:

Terwijl hij loopt,
ziet hij een vage maan
genesteld in den kroon
der teedre voorjaarsbomen
en merkt niet dat hij gaat
door het verlicht ravijn
dat uitmondt op 't skelet
der zwarte kathedraal,
een monsterlijke rots,
die uit de oertijd opstijgt in den nacht.

Wel moet men bij dit alles bedenken dat hij voor details vaak per brief te rade moest gaan bij Wouter Paap. Het is te hopen dat de publikatie van hun correspondentie niet lang meer op zich zal laten wachten.
Na het schrijven van *Tempel en Kruis* is Marsman niet meer terug geweest in Nederland. Hij kwam om in de nacht van 20 op 21 juni, toen het S.S. „Berenice", waarmee hij uit Bordeaux was gevlucht, door een Duitse onderzeeboot werd getorpedeerd. In september 1939, bij het uitbreken van de oorlog, had hij nog in Nederland geïnformeerd of hij (twintig jaar eerder afgekeurd voor militaire dienst!) als vrijwilliger in het leger kon worden opgenomen, maar die kans bleek niet te bestaan. „Ik moet je bekennen dat ik met wellust op de moffen geschoten zou hebben," schreef hij teleurgesteld aan zijn vriend prof. P. N. van Eyck.
Een merkwaardige uitlating, vooral als men die vergelijkt met wat hij elf jaar eerder in *De Gemeenschap*, in een interview met Albert Kuyle had gezegd: „Maar een goeie Nederlandse roman van iemand beneden de veertig bestaat nog niet. Ik zal die schrijven, als ik niet voor 1931 in een fascistisch front gesneuveld ben."
De fascistische tendenzen in *De Gemeenschap* leidden intussen, nadat het conflict om *De droom van Nolens* tot bedaren was gekomen, tot een breuk in de redactie: Jan Engelman trad uit. Drie jaar later zou hij terugkeren, maar pas nadat Anton van Duinkerken de Kuitenbrouwers en hun fascistische aanhang eruit had gewerkt. Kuyle stichtte toen *De nieuwe gemeenschap*, een blad dat onverbloemd een fascistische en anti-semietische koers ging varen, al trof men onder de medewerkers ook wel „andersdenkenden" zoals

A. den Doolaard, die korte tijd, ten huize van de schilder Jan van Malsen, ook Utrechter is geweest. Deze medewerking kwam hem in het maandblad *Forum* op een limerick van Cola Debrot te staan:

Wellicht door een fout op zijn poolkaart
kwam de dolende ridder Den Doolaard
terecht in een Kuyl
waar het voos is en vuil
en het sop doorgaans weinig de kool waard.

Onder leiding van Van Duinkerken en Engelman nam *De Gemeenschap* nu ondubbelzinnig stelling tegen het fascisme - afgezien van een enkel pro-Franco artikel ten tijde van de Spaanse Burgeroorlog. Engelman bereikte als dichter hoogtepunten in zijn bundels *Tuin van Eros* (1934), *Het bezegeld hart* (1937) en *Noodweer* (1942). Na de oorlog heeft hij nog slechts incidenteel poëzie geschreven. Zijn laatste bundel *Het Bittermeer* (1969) haalde niet meer het peil van vroeger.
Kuyle trad met een aantal van zijn volgelingen toe tot de in 1935 door Arnold Meyer in het leven geroepen fascistische groepering Zwart Front, die voornamelijk in het zuiden over enige aanhang beschikte. Hij zette zijn anti-semietische publikaties tijdens de oorlog voort en zag zich na 1945 voor zes jaar van publikaties uitgesloten, een verbod waaraan hij zich overigens niet heeft gehouden. Maar een rol van betekenis heeft hij niet meer vervuld, evenmin als zijn broer Henk Kuitenbrouwer. *De Gemeenschap* moest eind 1941 op last van de nieuwe overheid zijn verschijning staken, *De nieuwe gemeenschap* had al eerder het loodje gelegd.

Vooral na 1930 is Utrecht een letterkundig centrum geweest van belang. Dat werd nog eens onderstreept toen hier twee schrijvers kwamen studeren, die beiden al een academische studie achter de rug hadden. De Hagenaar Martinus Nijhoff en de Curaçaoënaar Cola Debrot waren beiden al meester in de rechten, toen zij besloten in Utrecht nog een tweede studie ter hand te nemen: Nijhoff in de Nederlandse taal en letterkunde, Debrot in de medicijnen. Nijhoff betrok een kamer op de eerste verdieping van het befaamde „kunsthuis" Oudegracht 341, waar ook Pyke Koch, Cola Debrot en Jan Engelman hebben gewoond. Zonder zulks te weten kwam Nijhoff te wonen boven Engelman, die al evenmin bekend was met de identiteit van zijn nieuwe bovenbuurman. Wekenlang zijn zij elkaar misgelopen, tot zij op een dag elkaar in de gang ontmoetten.
Engelman, vele jaren later: „Ik stond tegenover den dichter Martinus, bij wien volstrekt geen verbazing scheen te bestaan, terwijl de mijne geen grenzen kende. Hij lachte met dat diep geamuseerde trekken in de ooghoeken, dat een van zijn grootste bekoorlijkheden was, terwijl hij op zijn meest geanimeerde toon en in zijn merkwaardig staccato zeide: „Hoe *is* het mogelijk!" met het accent op „is" en een zeer kleine pauze daarna. En nog eens: „Hoe is het in 's hemelsnaam mogelijk!"
Nijhoff heeft daarna nog op minstens vier andere adressen in Utrecht ge-

Martinus Nijhof

Simon Vestdijk.

woond; hij was een geestdriftig verhuizer. „Hij was bezeten van de gedachte, dat zich achter iedere façade geheimen bevonden, niet zozeer geheimen van menschen, maar geheimen van de ruimten, de gangen, de keukens en de kelders, de zolders met de kreunende hanebalken en de blauwgeschilderde droogstokken, de tuinen met de priëeltjes en de garages", aldus Engelman.
In de jaren 1934-'36 kwamen Nijhoff, Engelman, Debrot en Pyke Koch vrijwel dagelijks bijeen in Flora aan het eind van de Nobelstraat, toen nog geen eethuis maar een gewoon café. „De ruimte binnen werd grotendeels in beslag genomen door de tapkast, het biljart en een zware zetbaas, zodat niet alleen het publiek maar ook de twee magere kellners in het gedrang dreigden te komen. Het was er donker, zodat men de lichtwisselingen buiten des te duidelijker kon volgen."
Nijhoff werkte toen aan zijn grote gedicht *Awater*, waarin hij een nieuw soort rijm heeft geïntroduceerd. Debrot: „Ik herinner mij nog hoe hij mij tot vervelens toe verzocht om met volledig vrije associatie combinaties te maken op bepaalde klinkers: a, e, i, o, u, auw, ei. De biljartspelers en de „verloofde paren" in het café namen ons soms met een glimlach op, met veel begrip overigens, want Utrecht heeft altijd een groot gevoel voor dadaïsme gehad."
Ook Pyke Koch moest trouwens zijn bijdrage leveren, die werd uitgehoord over de inventaris van café's, kantoren en kapperszaken, en naar tekenende details van stations, straten en pleinen. Er zit dus in *Awater* vermoedelijk wel het een en ander, dat op rekening van een Utrechts collectief moet worden geschreven.
In 1936 werkte Nijhoff aan een volgend groot gedicht, dat aanvankelijk *De*

straat heette, maar dat later werd omgedoopt in *Het uur U*, een titel waarin men naar believen een toespeling op Utrecht kan beluisteren. Maar de mening, die wel eens is verkondigd, dat in dit gedicht de Herenstraat zou zijn uitgebeeld, kan onmogelijk juist zijn, aangezien er sprake is van een „middenpad", waarin een werkman kuilen voor bomen heeft gegraven. Dan maakt de Marnixlaan, die ook wel genoemd is, een betere kans.
Debrot heeft in Utrecht de novelle geschreven, die tevens een top is gebleven in zijn overigens vrij bescheiden oeuvre: *Mijn zuster de negerin*. Hij heeft in Utrecht ook zijn vrouw Estelle leren kennen, een Amerikaanse die hier met een dansgroep kwam optreden. Zózeer was hij door haar getroffen, dat hij haar vrijwel op staande voet tot in het buitenland is nagereisd. Terug in Utrecht is hij vrij snel afgestudeerd, waarna hij tot kort na de Tweede Wereldoorlog huisarts is geweest in Amsterdam-West.
Ook Slauerhoff en Vestdijk hebben korte tijd in Utrecht gewoond, Slauerhoff kwam daar nadat hij zes jaar scheepsarts was geweest in het Verre Oosten, op 1 oktober als assistent op de afdeling Huid- en Geslachtsziekten van het Stads- en Academisch Ziekenhuis. „Een nette jongen, die hard werkte en nooit vrouwen over de vloer had," zo getuigde later een hospita van de Oude Gracht, waar hij in pension is geweest. Het was haar kennelijk niet bekend dat Slauerhoff toen zelf onder behandeling stond wegens een syphilis-infectie. Hoewel hij op de kliniek door zijn chef dr. J. J. Zoon zeer werd gewaardeerd, maakte hij in juli 1930 aan zijn werkzaamheden in Utrecht een einde. Of hij aan de Oude Gracht veel heeft geschreven is niet bekend, wel zijn in deze periode niet minder dan vijf van zijn boeken verschenen: de dichtbundels *Saturnus, Yoeng Poe Tsjoeng* en *Serenade*, en de verhalenbundels *Schuim en asch* en *Het Lente-eiland*.
Simon Vestdijk is Utrechter geweest van het najaar van 1935 tot het voorjaar van 1936. Op zijn kamer aan de Nieuwe Gracht werd de laatste hand gelegd aan de roman-in-brieven *Heden ik, morgen gij*, die hij samen met Marsman had geschreven. Hij werkte er ook aan *Het vijfde zegel*, de roman over El Greco, die hij als gevolg van een depressie had moeten onderbreken. Omdat zelfs de Nieuwe Gracht hem niet de rust kon geven die hij zocht, verhuisde hij spoedig naar Bilthoven, maar daar werd hij weer verdreven door vliegtuiglawaai. Hij keerde terug naar zijn ouders in Den Haag; drie jaar later vestigde hij zich in Doorn, waar hij tot zijn dood in 1971 is blijven wonen.
In het begin van de jaren '30 kwam dr. Johan Brouwer, die in Groningen was gepromoveerd op een proefschrift getiteld *De psychologie van de Spaanse mystiek*, in Utrecht wonen. Onder het pseudoniem Johan Geerlinck heeft hij de roman *Vandaag geen spreekuur* gepubliceerd, een boek dat misschien meer indruk gemaakt zou hebben als het niet was geschreven in zo'n kleuterachtige stippeltjesstijl. Nu valt er weinig te genieten aan dit verhaal van occulte experimenten en geheimzinnige gewelven in een stad, die geen andere kan zijn dan Utrecht. Jammer, want de schrijver heeft hier kansen genoeg gehad om de nachtkant van de stad tot leven te brengen, zoals dat al eerder door Gustav Meyrink was gedaan in *Der Golem* en *Das grüne Gesicht* met respectievelijk Praag en Amsterdam.
Johan Brouwer is tijdens de oorlog een stimulator geweest van het studenten-

verzet tegen de Duitse overheersing. Voor zijn deelneming aan de aanslag op het Bevolkingsregister in Amsterdam is hij in 1943 gefusilleerd.

In die dertiger jaren kon men zich nauwelijks door Utrecht bewegen zonder ergens de literatuur tegen te komen. Niet ver van Flora, op de hoek van het Janskerkhof en de Lange Jansstraat, waar zich nu sigarenmagazijn „De oude tijd" bevindt, was toen de grammofoonplatenwinkel „De Discus" van Maurits Esser, die onder het pseudoniem Gerard van Eckeren al vele romans had geschreven (*Donkere machten*, 1901; *Ida Westerman*, 1908; *Annie Hada*, 1911; *Het troostend verleden*, 1921) in de traditie van het na-Tachtigse Hollandse realisme. In zijn Utrechtse periode stapte hij uit de Hollandse huiskamer en vond de weg naar de meer moderne psychologische roman in *De oogen in den spiegel* (1934), drie jaar later gevolgd door een opvallend aktuele tijdsroman, *Parade gaat door*. Vele jaren was Van Eckeren redacteur van *Den Gulden Winckel*, maandblad voor boekenvrienden, en werkte hij als criticus mee aan *Groot-Nederland*.
Op de Steenweg woonde in die jaren in een merkwaardig huis, dat gedeeltelijk boven een poort was gebouwd en dat men, tegenover de Donkerstraat, nog steeds kan zien, de schrijfster Clare Lennart. Als Klaartje Klaver was zij in Hattem geboren, een stadje dat zij heel treffend heeft beschreven in haar laatste boek *Weleer*. Zij werd onderwijzeres en omstreeks haar dertigste jaar kwam zij naar Utrecht. Lang is zij niet bij het onderwijs gebleven, zij ging kamers verhuren in het huis aan de Steenweg en tevens begon zij te schrijven, want het kamerverhuren was in de crisisjaren zeker geen manier om rijk te worden. Al op school was haar liefste bezigheid het vertellen van zelfverzonnen sprookjes geweest. Nu ging zij verhalen schrijven. „Literaire pretenties had ik absoluut niet. Ik wou ieder soort verhaal schrijven, desnoods voor het Stuiversblad, als ik er maar iets mee verdienen kon," zo vertelde zij later. Haar eerste verhaal, *Liefde en logica*, stuurde zij op goed geluk naar het maandblad *Groot-Nederland*. Het duurde een hele tijd, maar toen kwam er een brief van de redacteur Frans Coenen, die haar meldde dat het verhaal was aangenomen. Niet lang daarna is zij, op aanraden van Coenen, aan een langer verhaal begonnen, dat is uitgegroeid tot haar eerste boek *Mallemolen*. Toen de uitgever, aan wie zij het manuscript had gestuurd, weifelde, schreef zij meteen maar een ander boek, waarvan zij zeker was dat het zou worden geaccepteerd: *Avontuur*, een gefantaseerde historie tegen de achtergrond van kasteel Nijenrode.
Het huis aan de Steenweg heeft zij tot middelpunt gemaakt van haar Utrechtse roman *Huisjes van kaarten*. Wie een indruk wil hebben van deze drukke winkelstraat in die jaren, kan in dit boek zijn hart ophalen. De winkels, de kleine winkeliertjes (meneer Godefroy!), de grote modemagazijnen, het tweedehandsboekwinkeltje, de hoeren op de hoek van de Donkerstraat, het lawaaiige cabaret La Gaîté waar Marcella optreedt, dat wonderlijke vrouwtje met haar vriend Budy en haar dochter Claartje, het is een wereldje dat Clare Lennart (nu ja, hier en daar wel wat uitvoerig-literair) heel authentiek heeft beschreven. Eén personage uit dit boek keert later terug in een afzonderlijk boek: de kater *Rouszka*.

Gabriël Smit.

Katten, kinderen, sprookjes en Utrecht, dat zijn altijd de favoriete onderwerpen geweest van Clare Lennart, ook toen zij was verhuisd maar dat unieke huis in de Zuilenstraat. Ze keerden regelmatig terug in haar veertiendaagse rubriek in het *Utrechts Nieuwsblad*, waaruit in 1969 een (veel te bescheiden!) bloemlezing is verschenen onder de titel *Pluk een roos*. Een uitgever zou ze eens compleet moeten verzamelen. Het zou een klein monument zijn voor deze schrijfster, die eind 1972 is overleden.

Van de Steenweg naar de Zadelstraat is maar een stap. Daar woonde in zijn jeugd Gabriel Smit, misschien wel de meest Utrechtse van alle Utrechtse dichters. Aanvankelijk behoorde hij als oud-katholiek tot de kring der jong-protestanten, die in het maandblad *Opwaarts wegen* haar orgaan had. Erg op zijn plaats voelde hij zich toch niet bij dit tijdschrift, getuige zijn poging om met Gerrit Achterberg en Han G. Hoekstra de redactie te overrompelen met een paleisrevolutie. Een poging die overigens mislukte - daarvoor zaten dr. J. van Ham en de zijnen te vast in het Calvinistische zadel. Van zijn vriendschap met de surrealistische schilder J. H. Moesman (van huis uit ook oud-katholiek) getuigt diens portret van Smit uit het begin van de jaren '30. Later werd de dichter rooms-katholiek, een overgang die aanzienlijke consequenties had voor zijn dichterschap. Zijn hang naar het religieuze vond nu een rijke voedingsbodem, zoals blijkt uit zijn bundels *Marialof* (1939) en vooral *Ternauwernood* (1951). Tot een intense confrontatie met het eigen ik kwam het in *Op mijn woord* (1968), een cyclus waarin een autobiografische lijn valt te bespeuren. Hoewel de dichter al sinds vele jaren zijn geboortestad had verlaten, duikt Utrecht nog menigmaal in zijn poëzie op, soms in een dramatisch beeld:

Straat naar de Dom toe, de toren
vermoeden achter dichte sneeuw,
niemand te zien, een luwte van
puur goudlicht en daaronder
de donkere kist waarin mijn vader
achterbleef. Kleinere vlokken dringen
ons zwijgen binnen en dalen
oneindig mild in zijn ogen.

In de Schoolstraat woonde, bescheiden en teruggetrokken, de schrijfster Fré Dommisse, die na een verblijf in een psychiatrische inrichting in 1928 de roman *Krankzinnigen* schreef, die in de medische wereld nog meer opzien baarde dan in de literaire, zo indringend werd hier aan de hand van eigen ervaringen het lijden van een zenuwpatiënt getekend. *Het licht op de drempel,* over de nazorg van psychisch gestoorden, trok minder de aandacht. maar *Waren wij kinderen?,* waarin iets wordt verteld over de seksuele ervaringen van een schoolmeisje, toen wat men noemde een „gewaagd" onderwerp, verwekte weer sensatie. Het is jammer dat zij daarna, door haar werk in haar kunsthandel in Doorn, geen tijd meer heeft gehad tot schrijven, afgezien van een hartelijk boekje *Over Clare Lennart.*
Een dichter die ook enkele jaren verpleegd is in psychiatrische inrichtingen, was Gerrit Achterberg, die was opgeleid tot christelijk onderwijzer, maar die in de jaren '30 in Utrecht werkzaam was als crisisambtenaar. Hij woonde in de Boomstraat, waar hij een verhouding had met zijn (gescheiden) hospita. In december 1939 kwam een hoog-opgelopen conflict over het dochtertje van de hospita tot uitbarsting: de dichter schoot enkele kogels af op het tweetal. De vrouw stierf in het ziekenhuis, het meisje werd niet-levensgevaarlijk gewond.
Het thema „moord op de geliefde" is al opgetreden in Achterbergs debuutbundel *Afvaart* (1931) en sommigen, o.a. dr. J. H. Plokker, zien zijn daad dan ook als een „self-fulfilling prophesy". Nog jarenlang is het zoeken van contact met de dode geliefde een hoofdmotief gebleven in zijn poëzie.
Ook een Utrechter was Jan W. Hofstra wiens schrijverschap, tijdens de Tweede Wereldoorlog begonnen met de roman *Een sterke vrouw, wie zal haar vinden?* echter geheel buiten Utrecht valt. Een beminnelijk dichter, zoals blijkt uit zijn bundels *Het spinet* en *Cantabile,* was de musicus Johan de Molenaar, die van 1941 tot 1959 zakelijk leider van het USO is geweest.
Na haar scheiding van mr. J. C. Bloem heeft ook Clara Eggink korte tijd in Utrecht gewoond - wéér gewoond, want zij was in deze stad geboren en heeft er school gegaan. Vrij spoedig echter is zij met haar zoontje Wim naar Den Haag verhuisd.

„Een man kwam op de drempel van zijn huisdeur staan om het draaiorgel beter te horen." Zo begint *Het feestelijke leven,* een van de melancholieke novellen van C. C. S. Crone. Geen schrijver heeft zo trefzeker als hij aan de wereld van de Utrechtse kleinburger gestalte gegeven. Een intiem wereldje, waarin een kleine voorjaarszon scheef tegen minieme gevels hangt. Kleine

mensen, die hun best doen, maar het toch moeten afleggen tegen de dingen die dit leven soms zo treurig maken: armoede, dood. Maar achter dit alles vaak tinkelende muziek: een carillon, een draaiorgel, een stel straatmuzikanten.
C. C. S. Crone, een neefje van Jan Engelman, is geboren en getogen in Utrecht, waar hij lager en middelbaar onderwijs onderging, zoals hij in 1939 liet weten in de literaire almanak *In aanbouw*. Hij bezocht het St. Bonifacius-lyceum, waar hij van de leraar Nederlands vernam wat „stoplappen" en „cliché's" zijn, en hij begreep dat een echte schrijver zulke zaken nooit in zijn werk mocht toelaten. Daarmee was de eerste stap naar het echte, glasheldere C. C. S. Crone-proza gezet.
Nog als scholier schreef hij, 's avonds in bed - zoals zijn jongere broer, die dat bed met hem deelde, later heeft onthuld - zijn eerste boekje *Stephan en Lizette*, dat nooit herdrukt is en nu praktisch onvindbaar. Het verscheen in 1933, de auteur was achttien jaar. Alles wat hij daarna heeft gepubliceerd, omvat in de recente herdruk van *De schuiftrompet* niet meer dan 150 bladzijden. Crone werkte bij enkele uitgevers (Bruna, Strengholt) en werd in 1947 redacteur van de *Rayon Revue*, een typisch vakblad, dat hij met veel toewijding volschreef. In 1951 is hij aan kinderverlamming overleden, 36 jaar oud. Zijn literaire loopbaan lag toen alweer elf jaar achter hem.
Hij moet de stad Utrecht hebben gekend als geen ander. Elke steen, zo lijkt het wel, was hem bekend. Van elke straat, elke steeg heeft hij de sfeer geproefd en onthouden. Vooral de vele straatjes die dwars op de Oude en de Nieuwe Gracht staan, vindt men regelmatig bij hem vermeld: Lange Rozendaal, Geertestraat, Vrouwjuttenstraat, Eligiusstraat, Abraham Dalestraat. Maar het Utrecht dat men in zijn verhalen aantreft, heeft een merkwaardige verandering ondergaan. Het is net of de schaal van de stad is verkleind. Het is een Utrechts Madurodam, waarin men wordt binnengeleid. Als Crone het stadsbeeld tekent, duiken er verkleinwoorden op:
„Het werd al avond, merkte hij; de lampen hingen treurig in de mist. Op de Geertebrug hield hij een poosje stil. De mensen schoven vaag als schimmen langs de balie; over de Vrouwjuttenkeien waggelde een dronkelap. Er dreven bleke blaadjes in de gracht; ze gleden zo rustigjes onder hem door. Hij moest op huis aan, zong het Klaasje; moeder wachtte met de soep."
Crone is een miniaturist, hij is de petit-maître van het Nederlandse proza.

Omstreeks 1935 begon in Utrecht iets merkbaar te worden van een nieuwe literaire generatie. Die tekenen waren vooral te bespeuren onder studenten. Men zou achteraf haast kunnen spreken van een groep van Utrechtse „university-wits", ware het niet dat er van enig groepsverband, hoe los ook, geen sprake is geweest.
Een opvallende figuur in de katholieke studentenwereld was de jurist Jan Derks, mede-oprichter van *De nieuwe gemeenschap* en schrijver van de opgewonden-bizarre roman *Journaal van een dode*. Coming-man in een heel andere hoek was Anton Koolhaas, die toen al een aantal dierenverhalen heeft geschreven, waarmee hij twintig jaar later zoveel succes zou hebben. Zijn strip *Stiemer en Stalma*, geïllustreerd door zijn vriend Leo Vroman, zou nóg

langer op een boekuitgave moeten wachten. Vroman, zoon van de rector van het Goudse gymnasium, heeft nog als biologie-student de verzen geschreven die in 1949 zijn verzameld in de eerste afdeling van zijn bundel *Gedichten, vroegere en latere*. Verder hield „Leeuwtje Vroman", zoals hij door zijn mede-studenten van de Unitas werd genoemd, zich bezig met bijdragen voor het blad *Vivos Voco* en het doen van merkwaardige uitvindingen, zoals een gramofoon die achterstevoren kon draaien.
Tot de vriendenkring van de sociëteit op het Lucas Bolwerk behoorde ook de Veenendaler Kees Stip, die in de oorlog als onderduiker ten plattelande zou debuteren met het clandestien uitgegeven *Diewertje Diekema*, een parodie op het befaamde „lied in honderd verzen" *Maria Lecina* van J. W. F. Werumeus Buning, en de Wageninger Max de Jong, waarschijnlijk het meest getoermenteerde talent dat er toen in Utrecht rondliep. Al in 1951 is hij, 33 jaar oud, in Amsterdam overleden, zonder twijfel mislukt in zijn ambitie: een groot essayist te worden. Bij zijn familie ligt nog het manuscript van een bundel met liefst vijftig essays, waarvan er in de eerste jaren na de oorlog een tiental in literaire tijdschriften is gepubliceerd.
Het behoort tot de ironie van het lot dat hij, die de poëzie had afgezworen, na zijn dood opeens als dichter werd ontdekt door het in 1953 uitgegeven bundeltje *Muggen en zwanen*. Zijn gedicht *Zelfportret uit 1942* toont de dichter in een geliefde romantische pose (maar als zodanig door hemzelf wel degelijk doorzien!), namelijk als nachtelijk wandelaar in Utrechts naaste omgeving, met het „fort" als herkenningspunt:

Het onbegrepen schemerende voorhoofd
van hem die, door de wind gedreven, dromen
en daden aandurft in een nog geoorloofd
afgaan op de geruchten, die de bomen

en wolken weten, wandelend bij nacht
met opgeslagen kraag, al haast als Goethe
de wegen mijdend van een nageslacht
dat kennis samenvallen laat met teuten -

werd, voor het fort gekomen, één moment
bestreken door de zilverwitte maan,
die tevens neerzag, uit het firmament,
op nóg zoiets verouderends - een zwaan.

Max de Jong woonde in het studentenhuis Parkstraat 7 in de winter van 1939-'40 korte tijd samen met L. Th. Lehmann. Een andere vriend was de theologische student Ko (later: Hans) Rooduyn, die als dienstweigeraar tot begin 1941 in Veenhuizen zat en na zijn vrijlating samen met Jan Meulenbelt het antiquariaat D'Eendt heeft opgericht, dat gevestigd was op een bovenverdieping van het huis Parkstraat 31. Deze onderneming was zakelijk geen groot succes, maar het was een gezellig ontmoetingspunt van dichters en studenten, die hier ook warme maaltijden konden gebruiken. Achter de schermen speelde zich hier, sinds het voorjaar van 1942, een aantal aktivi-

teiten af van het Kindercomité, dat honderden joodse kinderen aan onderduikadressen heeft geholpen. Rooduyn heeft nog in de oorlog het dichtbundeltje *Maanzaad* uitgegeven, Meulenbelt publiceerde in 1951 *Plattegrond*.
Na de oorlog heeft Rooduyn het antiquariaat in Amsterdam voortgezet, na enige jaren in combinatie met een galerie. De boekhandel is opgeheven, maar Galerie D'Eendt (sinds het eind van de jaren '50 onder leiding van Will Hoogstrate) floreert, compleet met de bronzen eend, die al in de oorlogsjaren de naam aan de zaak heeft gegeven. Meulenbelt is jarenlang directeur geweest van de Stichting Oorlogspleegkinderen, daarna werd hij hoofd van het Bureau Culturele Zaken van de gemeente Utrecht, een functie die hij nu in Den Haag vervult.
Een ander trefpunt was de kamer van de theoloog Theo van Baaren, éénhoog in het huis Bemuurde Weerd 38, met een uniek uitzicht op het sluisje. Gastvrouw was hier de Engels-Nederlandse dichteres Gertrud Pape, die in 1944 in de Schildpadreeks (waarover aanstonds meer) onder het pseudoniem Evelyn Palmer het bundeltje *Verses by a female Robinson Crusoe* heeft uitgegeven. Ook Theo van Baaren publiceerde enkele dichtbundels (*Gedichten*, 1939, en *Versteend zeewier*, 1944). Toen in 1941 de literatuur in Nederland steeds meer op een laag pitje kwam te staan en men zich in kleinere kringen terugtrok, „verscheen" aan de Bemuurde Weerd het tijdschrift in één exemplaar *De schone zakdoek*, waaraan ook L. Th. Lehmann, Chris van Geel, Emile van Moerkerken, C. Buddingh' meewerkten (allen buiten Utrecht woonachtig) alsook Jan Wit en Ad den Besten.
Jan Wit was een trouwe bezoeker. Hij was blind geboren, had enkele organistenposten vervuld en was daarna theologie gaan studeren. Die studie heeft hij ook volbracht en hij is dominee geworden. „Tot ziens!" zei hij vaak bij het afscheid. In 1951 heeft hij zijn debuut gemaakt met de bundel *Rites de passage*.

Een aanzienlijke bijdrage tot het ontstaan van een literair klimaat in Utrecht heeft ongetwijfeld de boekverkoper Chris Leeflang geleverd met de literaire avonden, die hij veertig jaar lang heeft georganiseerd in Boekhandel Broese. Al op 24-jarige leeftijd was hij directeur geworden van deze zaak, die zich toen nog op de Oude Gracht bevond. Onder zijn leiding werd een nieuw, ruim pand betrokken aan de Nachtegaalstraat en daar opende Menno ter Braak in 1932 de rij met een inleiding over het maandblad *Forum*, dat toen pas was opgericht. Het is een onafzienbare reeks geworden.
Er zijn bij Broese trouwens ook kleine exposities gehouden: vooral de herdenkingstentoonstellingen van Slauerhoff en Nijhoff, om er maar een paar te noemen, hebben de aandacht getrokken.
Tijdens de oorlog werd Broese een centrum voor de verspreiding van clandestiene literatuur. Veel later zijn er bij een verbouwing nog een aantal illegale uitgaven te voorschijn gekomen, die Leeflang eens bij een dreigende inval van de Duitse politie had verstopt.
Na de oorlog heeft hij een stimulerende rol gespeeld bij de propaganda voor het Nederlandse boek. Het jaarlijkse Boekenbal werd mede door zijn toedoen een traditie. Pas als we in de krant de foto hadden gezien van

Leeflang met de koningin, wisten we het: de Boekenweek is weer begonnen. Een heel ander initiatief van hem was de serie bibliofiele uitgaven van de Stichting De Roos, die nog steeds wordt voortgezet. Zijn afscheid in het begin van dit jaar en de verhuizing van Broese en Kemink naar het voormalige V&D-pand aan de Stadhuisbrug markeert het einde van een tijdperk - en misschien het begin van een nieuw.

Er liep in Utrecht trouwens nog een merkwaardige boekverkoper rond. Dat was de Duitse emigrant dr. Herbert Lewandowski, die op de Neude (later aan het Wed) zijn winkel had. Hij was in Berlijn bevriend geweest met dr. Magnus Hirschfeld, auteur van een hele reeks *Sittengeschichten*. Ook dr. Herbert Lewandowski wilde zich in deze richting verdienstelijk maken. Hij droomde van een *Sittengeschichte der Niederlanden*, of eigenlijk - met een knipoogje - „ eine *Un-sittengeschichte der Niederlanden*." Dat boek, *Beschavings- en Zedengeschiedenis van Nederland*, heeft hij inderdaad geschreven, samen met de Utrechter P. van Dranen. Een erg best boek is het niet geworden, maar het is tot dusver de enige poging op dit gebied en het heeft in elk geval de verdienste, dat de Utrechtse surrealistische schilder J. H. Moesman hierin middels enkele reprodukties aan de mensheid werd voorgesteld.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft dr. Herbert Lewandowski, die als jood werd vervolgd, het veilige Zwitserland kunnen bereiken, waar hij nu nog in Genève woont. Zijn compagnon Van Dranen was een ander lot beschoren. Die meende dat het vraagstuk van de bezetting van Nederland door de Duitsers snel en radicaal kon worden opgelost, als iedere Nederlander maar de moeite nam om één bezetter dood te steken. Zelf heeft hij het voorbeeld gegeven, maar hij heeft het niet overleefd.

Een man die het Utrechtse literaire leven ook krachtige impulsen heeft gegeven, was Jaap Romijn. Toen in 1933 mr. G. J. van Heuven Goedhart hoofdredacteur was geworden van het *Utrechtsch Nieuwsblad*, werd Jaap Romijn benoemd tot kunstredacteur. Die ontwikkelde zich tot een voortreffelijk muziekcriticus, maar zijn belangstelling ging vooral uit naar de literatuur. Toen in 1942 de Kultuurkamer het functioneren van de cultuur in Nederland onmogelijk maakte, kwam er in allerlei vaak vermomde, soms ook geantedateerde uitgaven een clandestiene literatuur tot bloei. Onder deze uitgaven nam de Schilpadreeks, geleid door Jaap Romijn, niet de minste plaats in. Kleine boekjes met novellen of gedichten waren het, die in vertrouwde boekhandels „onder de toonbank" aan de man werden gebracht. In de Schildpadreeks verschenen o.m. *Drie in de pan* van C. C. S. Crone, *Bruidegom in september* van Theun de Vries, *De heksenmeester* van Sjoerd Leiker, *Ontmoeting met Selma* van Anna Blaman en de Utrechtse novelle *Zo ging de oorlog voorbij* van Jaap Romijn zelf. Bovendien was hij, met Gabriel Smit, redacteur en uitgever van het miniatuur-tijdschrift *Ad Interim*, waarvan drie nummers tijdens de oorlog zijn verschenen, en gaf hij enkele kleinere reeksen uit, die als uitgeversmerk de aanduidingen „De Handpalm" en „Willem Indenhaeck" voerden. Op het eind van de oorlog stapte hij over naar Bruna, waar hij het tot mede-directeur heeft gebracht. Het verschijnen van de pocketreeks *De Zwarte Beertjes* was voornamelijk zijn werk. Van zijn eigen proza moet vooral de bundel *Punt van uitgang* worden genoemd.

Begin februari 1943 verliet een student in de scheikunde, Geert Lubberhuizen, zijn kamer boven de boekbinderij van Danner, Achter Clarenburg 7 bis, en betrok een kamer in het huis Van Limburg Stirumstraat 19, een adres dat hij zelfs voor zijn beste vrienden verborgen hield. Het waren wilde dagen: de Nederlandse illegaliteit had generaal Seyffardt doodgeschoten, de commandant van het Vrijwilligerslegioen Nederland, dat met de Duitsers aan het Oostfront vocht. Omdat de daders in studentenkringen werden gezocht, hield de Duitse politie razzia's, waarbij duizenden studenten werden opgepakt. Maar Geert Lubberhuizen had nog een andere reden om zich gedekt te houden: in november had hij met een andere student, Frits Iordens, 's nachts de cartotheek met de namen en de adressen van de Utrechtse studenten verbrand. Hij had ook contact met het Kindercomité, dat toen al meer dan honderd joodse kinderen op duikadressen had ondergebracht. Om dit comité aan geld te helpen besloot hij een rijmprent uit te geven van het gedicht *De achttien doden* van Jan Campert, een dichter die in januari 1943 in het concentratiekamp Neuengamme was omgekomen. De eerste oplage van *De achttien doden,* met een prent van de Utrechtse ontwerper en graficus Fedde Weidema, verscheen in het voorjaar van 1943. Tot de bevrijding toe zijn er 15.000 exemplaren gedrukt die voor *f* 5,— per stuk werden verkocht.
Lubberhuizen ondernam in die dagen nog veel meer activiteiten. Hoewel de Duitsers hem soms dicht op de huid zaten, heeft hij zich door zijn voortreffelijke „illegale techniek" steeds buiten schot weten te houden. Zijn meest vèrstrekkende onderneming is de oprichting geweest van de illegale uitgeverij De Bezige Bij („Bas, busy as a bee can be", werd Lubberhuizen in die dagen genoemd, vandaar de naam), die aanvankelijk was gevestigd in het huis in de Van Limburg Stirumstraat. Hier verschenen de eerste van de 72 titels, die Lubberhuizen (sinds eind 1943 bijgestaan door Sjoerd Leiker) in bezettingstijd heeft geproduceerd. In het voorjaar van 1944 is Lubberhuizen verhuisd naar Amsterdam, waar De Bezige Bij na de bevrijding boven de grond kwam.
Juist in deze dagen begonnen enkele Utrechtse jongeren een andere clandestiene onderneming. In een literaire kring van oud-hbs'ers, van wie er enkelen MO-Nederlands waren gaan studeren, werd het idee geboren van een gestencild clandestien tijdschrift. Half april 1944 verscheen het eerste nummer van *Parade der Profeten,* onder redactie van Jan Praas, Carla Scheidler en Ad van Noppen, in 50 exemplaren. Vooral dankzij Ad van Noppen, die ondanks de moeilijke tijdsomstandigheden zeer mobiel was, breidde de kring van lezers en medewerkers (tussen deze categorieën bestond overigens nauwelijks onderscheid!) zich snel uit. Najaar 1944 zag een poëzie-nummer het licht, met werk van liefst 50 nieuwe dichters. In een tweede poëzie-nummer, een half jaar later uitgekomen, kwamen daar nog enkele tientallen bij.
De afleveringen van de *Parade der Profeten* vormen een reeks curieuze documenten. Zoals Jan Praas later zou schrijven: „De jongeren (. . .) zagen hun kans schoon! Hun enthousiasme en organisatie-lust bleek niet te stuiten; iedere rem, die in normale tijd het spuien van onrijp werk zou hebben belet, was weggevallen, nu eigen initiatief tevens eigen autoriteit betekende."
Onder de medewerkers aan de *Parade* treft men er een aantal, die hun pro-

fetie in later jaren hebben waargemaakt, zoals Willem Frederik Hermans, Guillaume van der Graft, Paul Rodenko, Hans Warren, Ad den Besten, W. J. van der Molen en Paul van 't Veer. Ook enkele anderen hebben sporadisch nog wel gepubliceerd, maar de grote meerderheid heeft na de oorlog niets meer van zich laten horen. De *Parade der Profeten* (die zich in de zomer van 1945 met twee soortgelijke bladen heeft verenigd tot *Columbus*, dat op zijn beurt in 1947 is gefuseerd met *Podium*) is een wonderlijk tijdsverschijnsel geweest, een soort literaire jeugdbeweging, zoals die alleen in de sfeer van de clandestiniteit kon groeien. Van sommigen moet overigens worden betreurd dat zij sindsdien hebben gezwegen, zoals van Jan Praas, blijkens een gedicht dat kort na de oorlog in het Utrechtse bibliofiele maandblad *De roode lantaarn* is verschenen:

ZATERDAGMIDDAG
Als ik de bloemenmarkt ben opgestoken
en tussen mensen wandel die mij niet
als dichter kennen, en dus niet het lied
vermoeden dat in mij is opgedoken,

als ik dan ga met gele en blauwe bloemen
langs het Janskerkhof en de Ganzenmarkt,
zie ik de meisjes anders, en verward
wil ik de één meer dan de ander roemen,

als 'k bij een antiquair ben ingeslopen
die mij zijn boeken van de schrijnen haalt
en mij bepraat om Focquenbroch te kopen
in pergament, en als ik heb betaald,
voel ik mij rijk Achter St. Pieter lopen,
waar kerkmuziek tussen de huizen draalt.

Ook Ad den Besten schreef in die tijd een aantal soortgelijke stadsgezichten (zie de afdeling „Lof van Utrecht" in de bundel *Verleden tijd*, 1950). Deze dichter, een zoon van de advocaat met wie Marsman enkele jaren geassocieerd was, studeerde aanvankelijk theologie, maar zag zijn studie onderbroken toen hij in 1943 in Berlijn werd te werk gesteld. Na de oorlog werkte hij korte tijd bij Boekhandel Broese, waarna hij een functie kreeg bij de Uitgevers Maatschappij Holland in Amsterdam. Sinds 1951 heeft hij daar de poëzie-reeks De Windroos geredigeerd. Tegenwoordig is hij in Amsterdam leraar Duits.
Even snel uit Utrecht vertrokken is Guillaume van der Graft (pseudoniem van W. Barnard), die net als Ad den Besten naar Duitsland was gedeporteerd. Hij was wellicht de talentvolste dichter uit de *Parade*-groep: zijn bundels *In exilio* en *Achterstand*, die in 1946 zijn verschenen, hebben dat ondubbelzinnig bewezen. Nadat hij was afgestudeerd werd hij algauw benoemd tot Hervormd predikant.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft het literaire leven in Utrecht niet meer

het niveau en de levendigheid bereikt van de jaren dertig. Zoals vermeld vestigde een aantal dichters en schrijvers zich elders. Nieuw bloed kwam er nauwelijks bij. Wel ging Chris Leeflang onverdroten door met zijn literaire avonden (twee per seizoen) en exposities, wel richtte Jaap Romijn een literaire kring op, die regelmatig bijeenkwam in zijn huis aan de Maliesingel. Later vond men onderdak in de sociëteit *Engelenzang* in een kelder aan de Nieuwe Gracht, die momenteel nog bestaat, al zitten er voornamelijk leden van het Utrechts Symfonie Orkest. Ook Flora bleef nog geruime tijd een trefpunt. Clare Lennart heeft in haar boekje *Op schrijversvoeten door Nederland* (Geschenk bij de Boekenweek van 1955) verteld hoe het idee voor deze verzameling interviews was geboren op een warme avond in mei in de tuin van Flora, tijdens een gesprek met Jaap Romijn en Chris Leeflang.
Een nieuwe Utrechtse dichter manifesteerde zich, nogal verrassend, in 1952, toen Hans Edinga (pseudoniem van H. Heidstra) een reisbeurs kreeg voor *De vrouw van de herfst*, een bundeltje dat niet meer dan tien verzen bevat, maar ook dat bij herlezing een overrompelende indruk maakt. Hetzelfde kan trouwens gezegd worden van zijn tweede bundel *De wintertuin*, die twee jaar later uitkwam. Deze dichter debuteerde in een periode waarin juist de Vijftigers naam begonnen te maken en dat is zeker reden geweest dat zijn poëzie niet de aandacht heeft gekregen die zij verdient.
Voor 1940 heeft Hans Edinga theologie gestudeerd (ook hij!), na de oorlog werkte hij als vertaler. Van zijn hand verschenen nog de roman *Adieu Pandora* (1955) en een biografie van Ina Boudier Bakker, *Tien huizen, duizend levens* (1969).
Ook het bundeltje *Blijspel voor blinden*, waarmee de student Egon P. Köster in 1956 debuteerde, werd met een reisbeurs bekroond. Er gingen in die dagen veel reisbeurzen van Den Haag naar Utrecht, zonder dat men daar iets achter hoefde te zoeken.
Jan Emmens kwam naar Utrecht om er kunstgeschiedenis te studeren; hij bracht het, ook in Utrecht, tot hoogleraar in de kunstgeschiedenis. Schijnbaar los van deze werkzaamheid ontwikkelde zich zijn poëzie, die in drie bundels is verzameld: *Kunst- en vliegwerk*, *Autobiografisch woordenboek* en *Een hond van Pavlov*. Het zijn duidelijk gedichten van een intellectueel, uit de school van *Forum*, *Libertinage* en *Tirade*, maar - zoals is opgemerkt: „Dichtregels en gedichten werden bij hem gevormd vóór het bewuste stadium." Juist het dooreen spelen van het voor- en het overbewuste geeft aan zijn poëzie haar zeldzame karakter. Hij stierf, totaal onverwacht, in 1971. *Tirade* heeft hem met een speciaal nummer herdacht.

Overziet men alles wat hier tot dusver is genoemd, dan wordt duidelijk dat de Utrechtse letteren van de afgelopen vijftig jaar een rijk geschakeerd beeld vertonen, maar van een eenheid, een gemeenschappelijke karakteristiek, is geen sprake. De zaken liggen hier duidelijk anders dan in de beeldende kunst, waar surrealisme, magisch realisme en nog zo het een en ander een zekere mate van samenhang vertonen, zodat wel eens is gesproken (al werd het vaak meteen weer ontkend!) van een „Utrechtse school". Dezelfde term heeft men (ook met gedeeltelijk weer inslikken!) gebezigd met betrekking tot

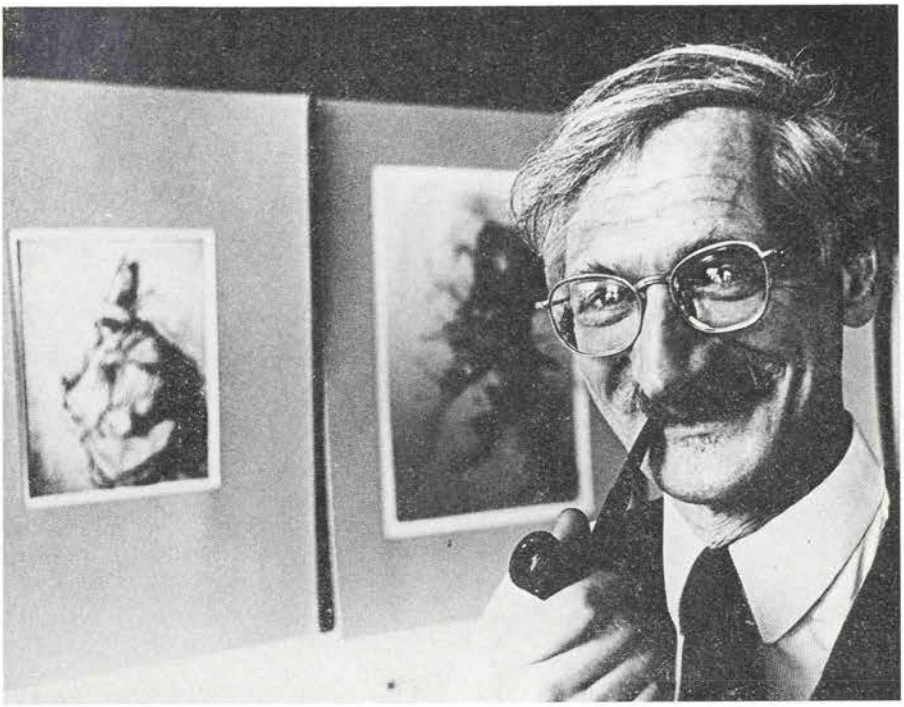

William D. Kuik

een kleine groep Utrechtse dichters, die in de jaren '50 voor het eerst van zich hebben laten horen.
Het begon met de literaire vriendschap van Theo Sontrop en Jacques Boersma op het St. Bonifacius-lyceum. Peter Vos, die een paar klassen lager zat, heeft later wel verteld hoe hij opkeek tegen deze schoolcoryfeeën, als zij in het vrije kwartier over literatuur liepen te praten.
Later maakten zij kennis met William D. Kuik, die voortijdig de hbs vaarwel had gezegd en nu zijn eerste atelier had betrokken (à raison van *f* 1,45 per week) in de Korte Smeestraat. Kuik: „Daar kwam op een dag Jacques Boersma binnen. Die had al erg veel gedichten geschreven. Dat had ik ook wel, maar toen ik zijn werk las dacht ik: „Ik zal maar stil zijn."
Jacques Boersma, die later zou schrijven onder het pseudoniem Alain Teister, schilderde ook, hij had een atelier op de Oude Gracht maar verhuisde vrij vroeg naar Den Haag. Later kwam hij naar Amsterdam waar hij meewerkte aan *Het Parool* en *Vrij Nederland*. Hij debuteerde met het dichtbundeltje *De huisgod spreekt*, maar bereikte persoonlijker accenten in *De ziekte van Chopin* (1971). Hij schreef een satyrieke roman *De kosmonaut was een bisschop* (1969) en een bundel navrante verhalen *Kinderen van een dode keeper* (1972).
„Een geletterde mandarijn, die leeft, praat en leest tussen bomen en boeken," zo heeft Jan Emmens eens zijn stadgenoot Theo Sontrop genoemd. Die bo-

men sloegen op Laren, waarheen Sontrop in het begin van de jaren '60 is verhuisd. Daarvoor woonde hij jarenlang aan de Kromme Nieuwe Gracht in een langwerpig vertrek, vrijwel geheel gevuld met boeken. Zelfs al zou men niets anders doen dan eenzaam wonen in een dergelijk vertrek, dan kan men in Utrecht al een legende worden.
Maar Theo Sontrop heeft meer gedaan. Hij studeerde Frans, was redacteur van het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures*, brak zijn studie af, werd hoofd van de redactie bij de uitgeverij Meulenhoff & Co en (in 1972) directeur van De Arbeiderspers.
Zijn enige afzonderlijke publikatie tot dusver is de dichtbundel *Langzaam krom groeien* (1961), verzen die klinken als het krassen van een griffel op een lei. Maar kijk naar de hanepoten: tegen alle stugheid in is er een stukje poëzie tot stand gekomen.
Een heel nieuwe literaire vorm ontwikkelde William D. Kuik, tekenaar, graficus en mede-oprichter van het in Utrecht gevestigde Grafisch Gezelschap „De Luis", in zijn *Utrechtse notities* (1968). Ze vormen een unieke verbinding van vertoog, mémoire, fantasie en blocnote-klein-formaat. Het gaat over Utrecht - maar ook over een paar andere steden. Er komen Utrechters in voor - maar evengoed lieden van elders. Kuik bouwt hier, evenals in zijn litho's, etsen en tekeningen, voort aan een vervallen droomstad, die met Utrecht weliswaar bepaalde kenmerken gemeen heeft, maar die toch een volstrekt eigen creatie is.
Wie is William D. Kuik? Hij heeft meer verwantschap met de Franse romantiek, met Nodier, De Nerval, Pétrus Borel, le bibliophile Jacob, Mérimée, dan met zijn tijdgenoten. „Zo geloof ik literair gezien een cocktail te zijn van 1/3 glas Borel, op sterk water, cet esprit incomplet (Baudelaire); 1/3 glas Jacob dito, een warhoofd en leugenaar; 1/3 glas Singelwater, waarin de door mij meer uitvoerig beschreven kadavers en levenden een tijdje hebben rondgedreven." Hetzelfde cocktailrecept, maar dan on the rocks, treft men aan in zijn bundel *45 gedichten* (1969).

In 1962 kreeg Utrecht zowaar een eigen cultureel tijdschrift, *Kunst in Utrecht*, waarin aanvankelijk ook literaire bijdragen zijn verschenen. Die weelde heeft niet lang geduurd. Er was geen sprake van dat een dergelijk blad zich kon staande houden. Steeds meer water moest er bij de wijn, zonder dat de vooruitzichten beter werden. Eind 1972 werd wat als tijdschrift op niveau was begonnen, als programmablaadje aan de VVV overgedaan.
In deze ondergang weerspiegelt zich het verval van Utrecht als literair centrum. In 1962 overleed dr. P. H. Ritter jr. Twee jaar later vertrok Jaap Romijn naar Leeuwarden, waar hij directeur werd van het museum „De Princessehof". Ook Jan Engelman, die zich in deze jaren met verbetenheid verzette tegen de plannen tot singeldemping, verhuisde uit Utrecht, evenals Jan Meulenbelt. Alleen Chris Leeflang ging onbekommerd voort met zijn literaire avonden. In 1972 zijn zowel Jan Engelman als Clare Lennart overleden. Daarmee waren de meeste steunpilaren van het eens zo bloeiende literaire leven in Utrecht weggevallen.
En toch - wie anno 1973 de ledenlijst van de Vereniging van Letterkundigen

er op naslaat, telt een vijftiental schrijvers en dichters, die in Utrecht wonen. Om er enkelen te noemen: Ton van Oudwijk (pseudoniem van Anna Koppelman), schrijfster van o.a. de roman *Mijn oom Victor* (1967) en *Die wordt honderd* (1969) en de novellenbundel *Mémoires van een doodgraver* (1968); G. van de Walcheren (pseudoniem van D.V. Nijland), auteur van de bekroonde roman *Scherven langs de hemel* en het schrijversechtpaar Anny Matti en Wim Spekking, dat met succes het initiatief „Schrijvers op school" heeft gelanceerd.

Buiten de Vereniging staan dan nog de dichters Wouter Kotte, die (ten dele in België) een zestal dichtbundels heeft uitgegeven, Kees Ouwens *(Arcadia,* 1968, *Intieme handelingen,* 1973) en Herman Damen, die dit jaar een opzienbarende bundel visuele poëzie heeft uitgegeven onder de titel *Langer vers.* Vermelding verdient zeker nog de roman *Zoveel lol,* die Boudewijn van Houten heeft geschreven over zijn ene jaar lidmaatschap van het Utrechtse studentencorps (1971).

Letterkundigen genoeg, in Utrecht. Maar ze kennnen elkaar nauwelijks, of in het geheel niet, soms zelfs niet van naam. Is hier iets aan te doen? Zou het echt niet mogelijk zijn dit isolement te doorbreken, en weer tot een bloeiend letterkundig bedrijf in Utrecht te komen?

LITERATUUR

Cola Debrot, *Ontmoetingen met Nijhoff,* In memoriam Nijhoff, De Gids 1953.

Hans Edinga, *Tien huizen, duizend levens,* het leven van Ina Boudier-Bakker, 1969.

Jan Emmens, *Portret in woorden; Sontrop: weerzin tegen de onheilige daad,* Kunst in Utrecht, december 1962.

Jan Emmens-nummer van Tirade, oktober 1972, met bijdragen van Aad Nuis, H. A. Gomperts, Renate Rubinstein, H. van Galen Last, J. G. van Gelder, E. de Jongh, Evert van Uitert e.a.

Jan Engelman, *Eenzaam schrijvertje in het raam,* In memoriam Nijhoff, De Gids 1953.

Harry Kapteijns, *Het maandblad De Gemeenschap,* intenties en aspecten, z.j. (1964).

C. J. Kelk, *Leven van Slauerhoff,* 1959.

Arthur Lehning, *De vriend van mijn jeugd,* herinneringen aan H. Marsman, 1954.

Clare Lennart, *Op schrijversvoeten door Nederland,* Geschenk van de Boekenweek, 1955.

Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen,* 1970.

—, *Marsman en het verpaapte China,* Utrecht-nummer van Maatstaf, oktober-november 1956.

Jan Praas, *Het verleden van Columbus,* De roode lantaarn, maart 1946.

Dr. P. H. Ritter Jr., *Ontmoetingen met schrijvers,* Geschenk van de Boekenweek 1956.

C. A. Schilp, *Dada in Utrecht,* Utrecht-nummer van Maatstaf, oktober-november 1956.

Harry Scholten, *Uit het schrijvende Roomsche leven,* aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap 1925-1941, Kentering 1971.

Erich Wichman, *Lenin stinkt en andere satyrische geschriften,* 1971.

Vijftig jaar Utrechts muziekleven

Wouter Paap

„Dat oude broednest van muziek", zo heeft Bertus van Lier zijn geboortestad Utrecht eens genoemd. Utrecht bezit op muziekgebied inderdaad zeer goede, oude papieren. Wij denken aan Robert Schumann, die er bij zijn bezoek in 1853 versteld van stond, hoe voortreffelijk een hoofdzakelijk uit amateurs bestaand orkest („ein Orchester von Schuster und Schneider", zoals Schumann zei) zijn *Rheinische Symfonie* tot klinken bracht. Zijn vrouw Clara, de beroemde pianiste, die vaak in Utrecht optrad, vond het peil van het Utrechtse muziekpubliek veel „gebildeter" dan dat uit het Rijnland. Johannes Brahms stelde Utrecht als muziekstad aanzienlijk hoger dan Amsterdam. „Musiciren tue ich nur in Utrecht", zo scheepte hij de Amsterdammers eens af. Brahms speelde en dirigeerde meermalen op de Stadsconcerten van Richard Hol. Hij logeerde dan bij professor Engelmann in de Maliebaan, wiens vrouw Emmy Brandes een begaafd pianiste was, in wier gastvrije woning door vele beroemdheden werd gemusiceerd. Zij nodigde daar graag jong Utrechts muziektalent bij uit. De muziekschooldirecteur Johan Wagenaar, de pianiste Lucie Veerman-Bekker en de violist Hendrik Rijnbergen vertelden later hun leerlingen graag iets over dit bijna legendarisch geworden muziekmilieu. Zo bleef Utrecht jarenlang doordrongen van eerbied voor de 19de-eeuwse romantiek, en zo werd Utrecht de Brahms-stad bij uitstek.

Men kan de typering „broednest van muziek" ook betrekken op het feit dat in Utrecht veel muziek is uitgebroed. Men heeft er niet minder dan drie „componistenscholen" gekend. Allereerst die van Richard Hol, waartoe Catharina van Rennes en Hendrika van Tussenbroek behoorden (hun kinderliederen werden in hun stad huis aan huis gezongen), en ook Johan Wagenaar, die met zijn markante persoonlijkheid, zijn groot vakmanschap en typisch-Utrechtse humor op zijn stad een eigen stempel heeft gedrukt, dat er na zijn vertrek in 1919 nog jarenlang op is blijven rusten. Wagenaar kweekte een hele generatie van componisten: Peter van Anrooy, Leo Ruygrok, Alex Voormolen, Bep Geuer, Bernard Wagenaar, Willem Pijper, Emile Enthoven en Henri van Goudoever. Op zijn beurt vormde Willem Pijper (Zeister van geboorte) een aantal componisten in moderne stijl: Karel Mengelberg, Bertus van Lier (beide Utrechters van geboorte), Piet Ketting, Guillaume Landré en Hans Henkemans. Tijdens zijn Utrechtse jaren (1934-1949) heeft Hendrik Andriessen zeer veel gecomponeerd; zijn zoon Jurriaan schreef in Utrecht zijn eerste wer-

ken, en toen Kees van Baaren directeur van het Utrechts Conservatorium was (1953-1957) kwam onder zijn leiding een nieuwe „avantgarde" te voorschijn met onder meer Jan Wisse, Jan van Vlijmen en de geboren Utrechter Peter Schat. Wanneer het belang van een muziekstad afgemeten mag worden aan de scheppende kunstaars, die eruit zijn voortgekomen, maakt Utrecht een uitstekend figuur!

Utrecht is vaak een stijve, wat beklemmende stad genoemd, maar de muziek tierde er even welig als blijmoedig rond het klokkenspel van de Domtoren, waarvoor vrijwel alle Utrechtse componisten bij tijd en wijle muziekjes schreven. De muziek was niet alleen een aangelegenheid van de ontwikkelde burgerij (in geen stad werd uit liefhebberij zo veel kamermuziek gemaakt en zo ijverig „quartre-mains" gespeeld), maar dank zij de vaderlijke figuur van Wouter Hutschenruyter, die als dirigent van het U.S.O. reeds in 1898 de Volksconcerten instelde, nam ook de eenvoudiger bevolking er van harte aan deel.
Tot omstreeks 1920 droeg het Utrechtse culturele leven een besloten, wat kleinsteeds karakter. De gemoedelijkheid ging er af, toen Jan van Gilse in 1917 dirigent werd van het U.S.O. Hij was een strijdbaar man, die op zijn eentje, dwars tegen alles in, het U.S.O. wist los te maken van de sociëteit „Tivoli", zodat het orkest eindelijk - na zeventig jaar - een zelfstandige instelling werd met een eigen artistiek beslissingsrecht. Zelf heeft hij daarvan niet lang mogen profiteren, aangezien hij het door de aanvallen, die de criticus Willem Pijper op steeds venijniger toon op hem richtte, in Utrecht niet langer dan vijf jaar kon bolwerken.
Zijn opvolger, Evert Cornelis, stond voor de taak om het orkest, dat aan zo veel fnuikende conflikten had blootgestaan, in een rustiger arbeidsfeer weer op de been te helpen. Met zijn evenwichtige persoonlijkheid is hij daar snel in geslaagd. Als uitnemend orkesttechnicus bracht hij het U.S.O. niet alleen op hoog peil, maar bovendien wist hij het provincialisme, dat het Utrechtse muziekleven met al z'n kwaliteiten toch was blijven aankleven, voorgoed te doorbreken. De periode-Cornelis (1922-1931) is een bloeitijdperk geworden, waarop men thans nog dikwijls terugziet als voorbeeld van artistiek orkestbeleid.
Evert Cornelis had een bijzondere kijk op de psychologie van zowel de orkestmusicus als de concertbezoeker. Hij stelde zijn programma's zo samen, dat het orkest niet overbelast werd, en de aandacht van de toehoorders door welgekozen afwisseling steeds geboeid bleef. Zijn grote verdienste was de voortdurende vernieuwing van het repertoire, waarbij hij met een feilloos kwaliteitsgevoel te werk ging. De geschiedenis heeft uitgewezen, dat hij zich in zijn keuze - zelfs wanneer het toentertijd heftig omstreden composities betrof - nooit heeft vergist. Hij breidde het repertoire naar twee kanten uit. Enerzijds naar de 18de eeuw, waaruit hij tal van onbekende werken putte, en waarin zijn vertolking van Bachs *Brandenburgse Concerten*, waarbij hij zelf als „maëstro al cembalo" fungeerde (onvergetelijk is zijn virtuoze, stijlvolle vertolking van de grote klavecimbelsolopartij in het *Vijfde Brandenburgse Concert*) de hoogtepunten vormden. Met het Toonkunstkoor gaf hij

Evert Cornelis.

Bachs *Matthaeus Passion* voor het eerst zonder coupures; Händels *Messiah* voerde hij - eveneens voor het eerst - in het Engels uit.
Anderzijds weerspiegelde hij in zijn programma's de nieuwe muziek in al haar facetten. Zijn uitgangspunt was - op basis van de *Symfonie* van César Franck, waarvan wel eens is gezegd, dat men naar Utrecht moest reizen om dit werk naar vorm en inhoud volledig te leren kennen - de Franse muziek: Debussy (een grote gebeurtenis was de uitvoering in concertvorm van *Pelléas et Mélisande*, met Berthe Seroen en Charles Panzéra), Ravel, Caplet, Roussel, Honegger (aan wiens werk in 1929 een driedaags Festival werd gewijd, in aanwezigheid van de componist) en andere leden van de „Groupe des Six" als Germaine Taillefaire en Darius Milhaud. Cornelis richtte zijn blik ook op andere landen: Oostenrijk (Schönberg, Webern, Krenek), Spanje (Albeniz, Manuel de Falla, Ernesto Halffter), Hongarije (Bartók, Kodály), Engeland (R. Vaughan Williams, Delius), Italië (G.-F. Malipiero, Castelnuova Tedesco, Respighi). Hij besteedde aandacht aan Igor Strawinsky (onder meer een concertuitvoering van diens opera *Mavra*), en naast Alphons Diepenbrock, wiens werk hij in het bijzonder cultiveerde, Willem Pijper, Dirk Schäfer en Johan Winnubst, bracht hij ook jongere Nederlandse componisten - meest debutanten - aan bod, bijvoorbeeld Hugo Godron, Guillaume Landré, Bertus van Lier en Piet Ketting. Aankomende componisten gaf hij regelmatig gelegenheid, zijn repetities bij te wonen om hun met de orkesttechniek en instrumentatiekunst vertrouwd te maken.

Wanneer men in aanmerking neemt dat Cornelis alle concerten zèlf voorbereidde en dirigeerde (gastdirigenten kende men toen nog niet), en dat het

arbeidsrayon zich voortdurende uitbreidde - het U.S.O. trad regelmatig op voor de Amsterdamse Kunstkring en kreeg gaandeweg ook een niet geringe radiopraktijk - staat men versteld van zijn werkkracht. Daar het orkest terwille van de inkomsten veel koorbegeleidingen had te verzorgen, zat het voortdurend krap in de repetitietijd. Het mag een wonder heten, dat steeds weer nieuwe partituren op de lessenaar verschenen. De tijdnood, waarin men geregeld verkeerde, legde een zware druk op het orkest. Bovendien leefde het U.S.O. in zware materiële zorgen: ieder jaar was het een dubbeltje op z'n kant of het U.S.O. wel zou kunnen voortbestaan, en keer op keer kon de zaak alleen gered worden, wanneer dirigent en orkestleden akkoord wilden gaan met een vermindering van vijf, tien - ja, eenmaal zelfs twintig - procent van het toch al weinig rooskleurige salaris. Dat de musici daar niet eens zo zwaar aan tilden, was grotendeels te danken aan het prettige werkklimaat, dat Cornelis hen verschafte. Hij gedroeg zich als een muzikant onder zijn muzikanten.
Naar buiten liet Cornelis nooit merken, hoe zwaar zijn taak hem viel. Maar in het archief van het U.S.O. is een brief uit 1928 aan het bestuur bewaard gebleven, waarin Cornelis een aangrijpende *cri de coeur* slaakte. Hij rekende het bestuur voor, dat hij eens gedurende één maand tijdens dertien repetities veertien volledige programma' moest instuderen, waaronder verscheidene zeer bewerkelijke noviteiten. Hij gaf te kennen dat hij als drager van de verantwoordelijkheid voor de artistieke gestes van het orkest voor een „onmenselijke inspanning" stond, en dat de gedachte om op deze wijze weer een nieuw seizoen te moeten ingaan, voor hem „ondraaglijk" was. Er was geen oplossing voor te vinden, en Cornelis zette zijn Herculesarbeid onverdroten voort. Hij heeft er zijn gezondheid mee gesloopt. Na een langdurige ziekte, waarin hij zijn energie toch herhaalde malen wist te doen opvlammen om voor het orkest te verschijnen, stierf hij op 47-jarige leeftijd.
Evert Cornelis heeft aan het U.S.O. een heel eigen gezicht gegeven, dat het in grote trekken steeds heeft behouden. Hij heeft het bestaan, de Brahms-stad Utrecht om te toveren in een Debussy-stad. Zonder het vertrouwde repertoire afbreuk te doen maakte hij Utrecht tot een voorpost van moderne muziek. Tijdens vrijwel alle concerten was iets nieuws, iets prikkelends aan de hand. De muziek heeft onder het publiek zelden meer zó geleefd en gebruist als tijdens de periode-Cornelis het geval was. In de wandelgangen van Tivoli werd druk gediscussieerd over hetgeen men ten gehore had gekregen. In onze tijd, waarin de hedendaagse muziek gemeenlijk slechts voor klankkennis wordt aangenomen, denkt men vaak met weemoed terug aan deze veelbewogen episode uit het Utrechtse muziekleven, toen ieder concert een feest was, en - alle crisisomstandigheden ten spijt - de rand van het podium met bloemen was versierd.

Door het verlies van Evert Cornelis moest het U.S.O. het seizoen 1931-1932 doorkomen met gastdirigenten, waaronder zich verscheidene sollicitanten bevonden. Johan Wagenaar, gesteund door Mengelberg en Monteux, maakte het U.S.O.-bestuur attent op zijn oud-leerling Henri van Goudoever. Deze geboren Utrechter, die men zich hier nog goed herinnerde als briljant cellist

(hij was leerling geweest van Ed Ferree, de solocellist van het U.S.O.), en van wie reeds Hutschenruyter opmerkelijke composities had ten gehore gebracht, had in het buitenland carrière gemaakt als dirigent. Hij was assistent geweest van Karl Muck en Richard Strauss in Bayreuth, en had het gebracht tot operadirigent te Coburg. Een voordeel was, dat hij het Utrechtse muziekleven van huis uit kende. Hij bleek er wel oren naar te hebben om naar zijn geboortestad terug te komen. Na zijn kennismakingsconcert zag men in hem de aangewezen opvolger van Cornelis. Daarin heeft men zich niet vergist, want Van Goudoever wist zich bij het door Cornelis opgebouwde repertoire goed aan te passen.
De nieuwe Franse muziek bleef hij zo goed cultiveren, dat bij een enquête onder de volksconcertpubliek, welke stukken men het liefst weer eens zou willen horen, de *Rapsodie Espagnole* en de *Bolero* van Ravel de meeste stemmen kregen! Zoiets had men in geen andere stad kunnen verwachten. De hierboven nog niet vermelde voorkeur van Evert Cornelis voor de symfonieën van Anton Bruckner bleek door Van Goudoever van harte gedeeld te worden. De toenmalige burgemeester van Utrecht, de muzikale dr. J. P. Fockema Andreae (van zijn hand verscheen een zeer lezenswaardig opstel „Over de inspiratie van de componist", oorspronkelijk een lezing welke hij voor het Volksconcert Comité had gehouden) gaf het U.S.O. eens partituur en materiaal van Bruckners *Negende Symfonie* ten geschenke. Van Goudoever besteedde ook aandacht aan componisten, die tot nu toe slechts weinig bij het U.S.O. aan bod waren gekomen, bijvoorbeeld Wagner, Sibelius, Hindemith en Janácek. Ook gaf hij aan Nederlandse componisten goede kansen, onder meer aan Bertus van Lier, die zelf zijn *Tweede Symfonie* bij het U.S.O. dirigeerde. Henri van Goudoever toonde veel gevoel voor de educatieve taak van de dirigent. Hij stelde „pedagogische concerten" in, welke hieruit bestonden, dat hij vóór de pauze een compositie op een duidelijke manier analyseerde en met klinkende voorbeelden toelichtte, om het werk na de pauze volledig ten gehore te brengen. Ook van de jeugdconcerten maakte hij veel werk. Hij richtte zelfs een scholierenkoor op, dat tijdens een jeugdconcert een of ander oratoriumkoor mocht zingen.
Dat Van Goudoever na vijf jaar het dirigentschap van het U.S.O. neerlegde, vloeide voort uit de omstandigheid, dat hij zich allengs zozeer in de geestelijke achtergronden der muziek was gaan verdiepen, dat hij het contact met de reële muziekpraktijk begon te verliezen. Uit dit geestesproces, dat tot vervreemding van zijn orkestleden leidde, trok hij vrijwillig de consequentie door zich uit het openbare muziekleven terug te trekken, en zich voortaan aan een ander levensideaal - het leiderschap in de anthroposofie - te gaan wijden.

Wederom stond het U.S.O. voor een moeilijke beslissing. Weliswaar beschikte het sedert 1934 over een tweede dirigent in de persoon van Willem van Otterloo, maar deze was ook zelf van mening, dat hij nog over te weinig ervaring beschikte om de volledige leiding en verantwoordelijkheid op zich te nemen. Voor dit probleem werd een gelukkige oplossing gevonden. De Duitse dirigent Carl Schuricht, die reeds verscheidene malen bij het U.S.O. als gastdirigent was opgetreden, werd bereid gevonden een vrij groot aantal con-

Willem van Otterloo

certen voor zijn rekening te nemen. Van 1937 tot 1940 deelde hij met Van Otterloo de leiding in een vruchtbare samenwerking.
Carl Schuricht, die het door zijn politieke instelling in zijn vaderland steeds moeilijker begon te krijgen, werkte graag in Utrecht, en het U.S.O. werkte graag met hèm. Hij was een zeer consciëtieus dirigent, die zich niet toestond een stuk tot klinken te brengen, alvorens het tot in het geringste detail was ingestudeerd. Het U.S.O. profiteerde volop van deze strenge scholing, die overigens allerminst tot schoolsheid leidde, want Schuricht was de man van het *improvisando,* hetgeen wilde zeggen dat hij tijdens de uitvoering aan de spontane impulsen van het musiceren alle ruimte liet. Het fundament van Schurichts muziekwezen werd gevormd door de Weense klassieken: Beethoven, Brahms en Bruckner. Een van zijn glansstukken vormden de *Hiller-Variaties* van Max Reger.

Willem van Otterloo was „nourri dans le sérail" van het Utrechtse muziekleven. Als H.B.S.-er, en later als student, had hij nog een flink stuk van de periode-Cornelis meegemaakt. Nadat hij het Amsterdams Conservatorium had afgelopen werd hij cellist in het U.S.O. Hij had intussen als leerling van Sem Dresden reeds verscheidene orkestcomposities geschreven, die van een bijzonder talent getuigden. Een *Orkestsuite* werd in 1932 door het Concertgebouworkest bekroond. Toen het op een uitvoering aankwam, werd de diri-

gent ziek. De enige oplossing was dat Van Otterloo zijn werk zelf met het orkest instudeerde en presenteerde. Bij die gelegenheid ontdekte Van Otterloo zichzelf als dirigent! Toen hij als cellist in het U.S.O. zat, gaf Van Goudoever hem gelegenheid om zich als orkestleider te bekwamen. Hij leerde het vak grondig kennen door groepsrepetities te leiden. Toen Van Goudoever de *Tweede Orkestsuite* van Van Otterloo op het programma plaatste, liet hij dit stuk door de componist dirigeren; zelf nam hij toen Van Otterloo's celloplaats in het orkest in.

In september 1933 mocht Van Otterloo een heel concert voor zijn rekening nemen. Het was een „populair" programma, dat perfekt werd afgewerkt; het debuut sloeg bij orkest en publiek bijzonder goed aan. Toen Van Otterloo de leiding met Schuricht ging delen, nam hij dat deel van het repertoire op zich, dat niet zozeer in de lijn van zijn oudere collega lag. Dit betrof vooral de Franse muziek. Met de uit het hoofd gedirigeerde *Symphonie Phantastique* van Berlioz maakte hij veel furore; in stukken als de *Trois Nocturnes* van Debussy en de Tweede Suite *Daphnis et Chloé* van Ravel verraste hij de kenners door de open, heldere klank.

Willem van Otterloo ontwikkelde zich snel tot een orkesttechnicus en dirigent van gezag. Met zijn fantastisch gehoor en met zijn sterk geheugen (het uit het hoofd dirigeren werd voor hem een doodgewone zaak) won hij het vertrouwen van de orkestmusici, die zich onder zijn dirigeerstok in ieder opzicht veilig voelden. In 1940 werd hem de volledige verantwoordelijkheid toegekend. Vanaf dit moment ontplooide hij zijn veelzijdigheid: Bruckner, Mahler, R. Strauss of Reger bleken hem even goed te liggen als het Frans getinte repertoire. Hij introduceerde tal van toenmaals nieuwe werken, onder meer van Béla Bartók (die bijzonder gefrappeerd was door Van Otterloo's feilloze begeleiding, toen hij als solist met het U.S.O. zijn *Tweede Pianoconcert* voordroeg), van Alban Berg, Hindemith en tal van andere moderne componisten.

Nieuwe Nederlandse orkestwerken (van Henk Badings, Anthon van der Horst, Sem Dresden, Bertus van Lier, Hendrik Andriessen en Hans Henkemans) verschenen regelmatig op de programma's, en Van Otterloo wist in zijn Utrechtse jaren het dirigeren nog goed met het componeren samen te doen gaan. Hij schreef verscheidene werken „op het lijf" van het U.S.O., bijvoorbeeld de *Vier stukken voor Strijkorkest*, de *Symfoniëtta voor zestien blaasinstrumenten*, het *Divertimento voor koperblazers, piano, celesta en slagwerk*, en voor groot orkest het *Introductie en Allegro* en de *Symfonie*.

Aan de onttakeling van het culturele leven tijdens de bezettingsjaren is ook het U.S.O. niet ontkomen. Toen het orkest na de bevrijding uit een ernstige crisis gehaald moest worden, deed het U.S.O.-bestuur een beroep op Henk Spruit, een van de violisten van het orkest, die als dirigent van het Conservatoriumorkest en van het Stichts Kamerorkest reeds ervaring had opgedaan. Henk Spruit ontpopte zich als een energiek en bekwaam orkestleider, die het peil snel wist te herstellen, en vaak met originele programma's tevoorschijn kwam. Zo gaf hij eens een Andriessen-avond, waar Willem Andriessen zowel zijn eigen *Pianoconcert* als het *Pianoconcertino* van zijn 20-jarige neef Jurriaan voordroeg, in afwisseling met de *Tweede Symfonie*

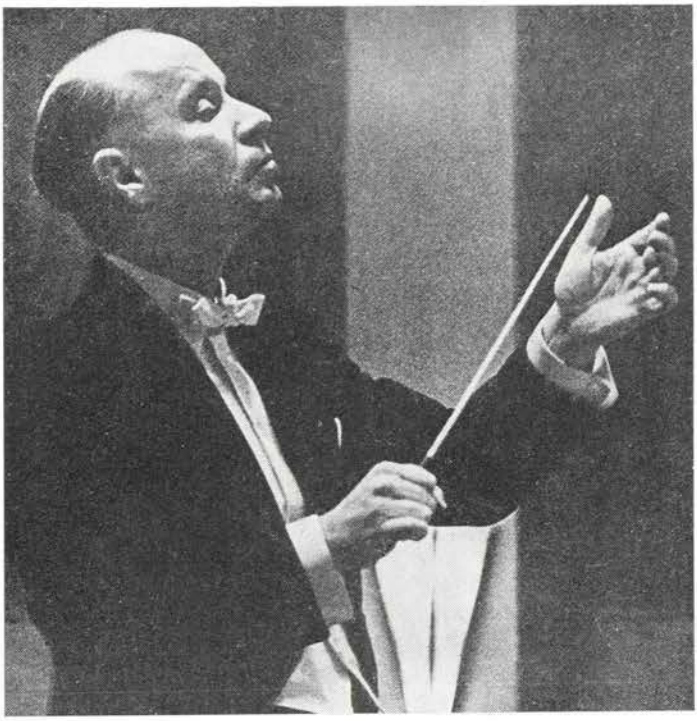

Paul Hupperts

en de *Balletsuite* van zijn broer Hendrik Andriessen, toenmaals directeur van het Utrechts Conservatorium.
In 1947 nam Henk Spruit de benoeming aan als chef-dirigent van de Nederlandse Radio Unie. In 1949 werd Willem van Otterloo naar 's Gravenhage geroepen als dirigent van het Residentie Orkest. Dit werd het begin van zijn internationale carrière, waarvan hij gedurende zijn vijftienjarig dirigentschap van het U.S.O. de grondslag had gelegd.

Het U.S.O.-bestuur had de moed om als opvolger van Willem van Otterloo met een jonge Nederlandse dirigent in zee te gaan. Dit was de 30-jarige Zuid-Limburger Paul Hupperts, die sedert enige jaren dirigent was van het Limburgs Symfonie Orkest te Maastricht, een orkest dat onder leiding van Henri Hermans een klimaat gekregen had, dat - vooral wat de vertrouwdheid met de Franse muziek betreft - veel overeenkomst toonde met het U.S.O. Als leerling van het Instituut voor Katholieke Kerkmuziek te Utrecht had Paul Hupperts gedurende vijf jaar alle concerten van het U.S.O. bijgewoond, zodat karakter en capaciteiten van dit orkest hem allerminst vreemd waren, toen hij er vóór kwam te staan. Voor de artistieke continuïteit was dit zeker niet zonder betekenis.
Tijdens zijn proefconcerten won Hupperts het pleit vooral met zijn lyrische weergeving van de *Psyche*-muziek van César Franck en met zijn tintelende

vertolking van Beethovens *Eroica*. Reeds spoedig bleek ook de Brucknercultuur, die altijd een van de sterke punten van het U.S.O. was geweest, bij hem in goede handen te zijn. Paul Hupperts had met zijn voorgangers gemeen, dat hij de ontwikkeling in het moderne componeren op de voet volgde, en er de belangrijkste stukken van op het juiste moment naar voren wist te brengen. Het is in dit bestek niet mogelijk, een ook maar enigszins volledige opsomming te geven van alle nieuwe aspekten, waarmee Hupperts het U.S.O.-publiek in aanraking heeft gebracht. Onder zijn alerte leiding is het U.S.O. - in niet mindere mate dan in de tijd van Cornelis het geval was - een voorpost voor de hedendaagse muziek gebleven. Eerste uitvoeringen in Nederland betroffen bijvoorbeeld de balletmuzieken *Orpheus* en *Agon* van Strawinsky, evenals diens pianoconcert *Movements;* de *Petite Symphonie concertante* voor klavecimbel, piano en harp van Frank Martin; de catates *Carmina Burana* en *Trionfo di Afrodite* van Carl Orff (beide met het Utrechts Toonkunstkoor), en de *Tweede Symfonie* van Witold Lutoslawski.
Verscheidene stukken, die naderhand in de Nederlandse contemporaine muziekgeschiedenis sleutelstukken zijn gebleken, werden door Paul Hupperts met het U.S.O. voor het eerst tot klinken gebracht: de *Zes Adagio's* van Willem Pijper, de *Zesde Symfonie* van Matthijs Vermeulen, de *Variazione per Orchestra* van Kees van Baaren, de *Mouvements Rétrogrades* van Ton de Leeuw. Van de Nederlandse componisten, die bij Hupperts een podium vonden noemen wij (met één voorbeeld uit hun oeuvre) G. Landré *(Annagrammen)*, Karel Mengelberg *(Hoornconcert)*, Bertus van Lier *(Katharsis)*, Géza Frid *(Paradou)*, Wouter Paap *(Guirlanden van Muziek)*, Herman Strategier *(Symfonie)*, Lex van Delden *(Harpconcert)*, Hans Henkemans *(Vioolconcert)*, Hendrik Andriessen *(Symfonische Etude)*, Jurriaan Andriessen *(Berkshire Symfony)*, Henk Badings *(Achtste Symfonie)* en Berend Giltay, een van de altisten van het U.S.O. *(Concert voor twee violen en orkest)*.
Toen na 1945 het systeem der gastdirigenten meer en meer in zwang kwam, traden bij het U.S.O. regelmatig internationaal vermaarde dirigenten op als Jean Fournet, Eleazer de Carvalho, Henri Swoboda, Ferdinand Leitner, Antal Dorati, Bruno Maderna en David Zinman. Dat deze hun geëigend repertoire met het U.S.O. volledig konden verwerkelijken, was te danken aan het feit dat aan de basis van de orkesttechniek de dagelijkse leiding borg stond voor een voortdurende scholing, tot in de meest actuele technieken toe. Paul Hupperts onderscheidt zich van menige collega-dirigent hierdoor, dat hij de „experimentele" muziek niet overlaat aan specialisten van buiten. Voor het merendeel der dirigenten bestaat wat de moderne muziek betreft een grens, die zij niet durven overschrijden. Hupperts houdt echter de nieuwste ontwikkelingen nauwlettend bij. Toen omstreeks 1960 door de avantgarde heel nieuwe manieren van orkestbehandeling werden gelanceerd, waarmee de symfonische traditie radicaal doorbroken werd - het werken met klankvlakken en klankblokken, het invoeren van improvisatie, de ruimtelijke opstelling, de grafische notatie en dergelijke omwentelende verschijnselen meer - hield Hupperts zich hiervan prompt op de hoogte, en maakte hij er zijn musici mee vertrouwd. Het U.S.O. verwierf zich daardoor een speciale reputatie in het vertolken van „onspeelbare" partituren.

Een der eerste componistensamenkomsten op Huize Gaudeamus. V.l.n.r.: Jaap Geraedts, Henk Stam, Harrend Vlag, Jurriaan Andriessen, Thierry van Driest, Sas Bunge.

Dat op Utrecht veel moderne muziek afkwam, was voor een niet onbelangrijk deel toe te schrijven aan de activiteiten van de zeer dichtbij gelegen, te Bilthoven gevestigde Stichting Gaudeamus. Van de vele stichtingen, die na de tweede wereldoorlog van de grond kwamen, had Gaudeamus een heel aparte doelstelling. Zij werd in het leven geroepen door Walter Maas, een Duits emigrant, die als onderduiker in de Bilthovense villa „Gaudeamus" (het huis waar de componist Julius Röntgen zijn laatste levensjaren had doorgebracht) de oorlog was doorgekomen. Uit dankbaarheid voor de bescherming, welke hij in ons land had ondervonden, wilde Walter Maas iets ondernemen, dat de Nederlandse cultuur ten goede zou komen. Daar hij zelf een groot muziekliefhebber was, en de villa „Gaudeamus" steeds een middelpunt van muzikaal verkeer was geweest, stichtte hij daar een ontmoetingsplaats voor jonge Nederlandse componisten. Eens in het jaar werd een Muziekweek belegd, waar zogenaamde „Eigenwerken Concerten" plaats vonden. Tot de eerste componisten, die hier een klankbord vonden, behoorden Henk Stam, Ton de Leeuw, Jaap Geraedts, Jurriaan Andriessen, Sas Bunge, Otto Ketting, Hans Kox, Jan Wisse en Peter Schat. Deze Muziekweek werd reeds spoedig op internationale leest geschoeid. Verscheidene jonge componisten, die later grote naam zouden krijgen (wij noemen slechts Karlheinz Stockhausen, Armin Schibler en Klaus Huber) hebben bij Gaudeamus hun eerste compositieproeven gepresenteerd. Aan de Muziekweek werd een analyse-cursus verbonden, voor de leiding waarvan vooraanstaande componisten als

Matyas Seiber, Wilhelm Fortner, György Ligeti, Iannis Xenakis en Krysztof Penderecki werden aangetrokken.
Toen aan de Internationale Muziekweek ook orkestconcerten werden verbonden, kon dadelijk geprofiteerd worden van de vaardigheid van het U.SO. in het realiseren van vaak zeer gecompliceerde partituren. Een geavanceerd componist als Ligeti, wiens louter uit klanken en kleuren samengestelde orkestwerk *Atmosphères* door het U.S.O. onder leiding van Paul Hupperts ten gehore werd gebracht, stond er bijvoorbeeld verbaasd over, hoe volledig en met welk een zuiver aanvoelingsvermogen zijn compositie - die bij menig ander orkest de grootste verlegenheid en verwarring had teweeg gebracht - in Utrecht werd verwerkelijkt!
Samenwerking tussen het U.S.O., de Stichting Gaudeamus, de Utrechtse Kring en de Stichting Moderne Muziek leidde tot de oprichting van de Combinatie van Utrechtse Muziekbelangen, die ieder seizoen de serie „Combi-concerten" organiseert, waar hedendaagse muziek van allerlei soort aan de orde komt. Daarnaast stelde het U.S.O. een speciale serie „Muziek van onze Tijd" in, waar tal van geavanceerde composities (Dallapiccola, Nono, Boulez, Henze, Penderecki, Ton de Leeuw en anderen) een plaats in vonden. Hoewel hiervoor slechts een klein publiek te vinden is, wordt deze serie, hoeveel repetitietijd zij ook kost, onverdroten voortgezet in de overtuiging, dat een orkest verplicht is, de nieuwere stromingen zo adequaat mogelijk te weerspiegelen. Dat het U.S.O. naast het dagelijks repertoire zoveel experimentele muziek verwerken kon, was mede te danken aan de assistent-dirigent Frits Knol. Deze veelzijdige, in 1970 gestorven musicus, die sedert 1947 concertmeester van het U.S.O was, en dikwijls als solist optrad (een van zijn grote prestaties betrof de vertolking van het *Vioolconcert* van Bartók), heeft verscheidene grote symfonieën geïntroduceerd, onder meer van W. Fortner en K. A. Hartmann. Als vioolleraar en dirigent van het Utrechts Conservatoriumorkest heeft hij veel jonge musici in de orkestpraktijk opgeleid.

Welk een centrale functie het eigen symfonieorkest in een stad ook uitoefent, toch zou het kortzichtig zijn het muziekleven hier uitsluitend aan af te meten. De kamermuziek en de koormuziek zijn van even groot belang. Evert Cornelis moedigde zijn musici altijd aan om naast hun orkestpraktijk de kamermuziek te beoefenen. Zelf gaf hij het voorbeeld met zijn Sonatenavonden tesamen met zijn concertmeester Francis Koene, wiens spel een fascinerende uitwerking op het publiek had. Willem Pijper gaf tijdens zijn Utrechtse jaren vaak concerten met de violist Hendrik Rijnbergen (hun vertolking van de *Vioolsonate* van Debussy was vermaard). Met de eerste blazers van het U.S.O richtte Pijper het Utrechts Sextet op, dat veel moderne muziek speelde. Cor Kwant, de solofluitist van het U.S.O., was de primarius van dit Utrechts Sextet, waarin Jan Wagenaar later de pianopartijen vervulde. Met zijn echtgenote, de zangeres Karin Kwant-Törngren, en de pianist Jan Wagenaar, vormde Cor Kwant tevens het „Trio Kwant", dat uitmuntte door bijzondere programma's. Voorts mag het Utrechts Strijkkwartet (primarius: Wouter Tump) genoemd worden.
De ambitie voor kamermuziek is bij de leden van het U.S.O. tot op vandaag

blijven bestaan. Ze vinden hiervoor vooral emplooi in de provincieplaatsen. De organisatie van deze concerten werd ter hand genomen door de zakelijk directeur van het U.S.O., Johan de Molenaar, die er zelf als pianist een belangrijk aandeel in had.

Een heel eigen plaats in het Utrechtse kamermuziekleven werd ingenomen door het Hartvelt Kwartet, dat in 1923 werd opgericht door de gebroeders Piet en Kees Hartvelt, twee jonge, talentvolle violisten, die leerling waren van Gerard Veerman. Het Hartvelt Kwartet genoot jarenlang grote populariteit. Het bracht vrijwel de hele kwartetliteratuur ten gehore, en vulde het repertoire voortdurend aan met pasverschenen strijkkwartetten.
Kees Hartvelt, de altist, strekte zijn ondernemingslust ook uit tot andere gebieden. Hij richte een Utrechts Kamerorkest op, waarmee hij werken voor kleine orkestbezetting - waarvan er in de jaren dertig veel geschreven werden - ten gehore bracht. Bij een optreden van het Utrechts Kamerorkest te Parijs wist Kees Hartvelt de componist Darius Milhaud zozeer voor zijn ensemble te interesseren, dat deze naar Utrecht kwam om zijn toen als bijzonder sensationeel ondervonden balletmuziek *La Création du Monde* te dirigeren, en van dit stuk tesamen met het Hartvelt Kwartet ook de versie voor strijkkwartet en piano ten gehore te brengen. Kees Hartvelt verrichte in die jaren menig ruiterstuk. Zo gaf hij met een door hem bijeengebracht koor van liefhebbers en vier pianisten (waaronder de in de moderne muziek uitblinkende Utrechtse pianisten Georges Enderlé en Guus Seyler) de eerste uitvoering in ons land van *Les Noces* van Igor Strawinsky, een uiterst gecompliceerd stuk, dat bovendien in het Russisch werd gezongen.

Utrecht heeft een aantal markante muziekfiguren gekend, die als koninkjes heersten in hun eigen rijk, en vaak tot op hoge leeftijd de stempel van hun persoonlijkheid drukten op het stedelijk muziekconglomeraat. Wij denken aan Catharina van Rennes met haar drukbezochte zangschool „Bel Canto"; aan het echtpaar Gerard Veerman en Lucie Veerman-Bekker, die tal van violisten en pianisten hebben opgeleid in klassiek-romantische stijl (zij bleven figuren als Wieniawski en Clara Schumann, die zij persoonlijk hadden gekend, altijd als hun voorbeelden beschouwen); aan de sopraan Martine Dhont, de bariton Jan Dekker, de bas Jac. P. Caro, de pianist Barend Renden, de theorieleraar S. Schellink, de muziekschooldirecteur Anton Averkamp. Tegenwoordig wordt „plaatselijke beroemdheid" als iets bijna suspects beschouwd, maar vóór de eerste wereldoorlog werd het Utrechtse muziekleven gedragen door de eigen corypheeën.
Ook jong talent kreeg gelegenheid om zich in de eigen stad kenbaar te maken. De Utrechtse Muziekvereniging bood hun regelmatig een podium, en het U.S.O. maakte menig debuut mogelijk. Van de jongeren, die in dit eigen milieu tot ontplooiing kwamen, noemen wij slechts de pianisten Nelly Wagenaar, Jet Troostwijk, Clasien Molenaar, Jan Wagenaar, Johan Patist, de violisten Piet en Kees Hartvelt, de zangeressen Jeanne Ruygrok, Sophie Beijen, Karin Maria Kwant, Louise Dentz, Iza Maas Geesteranus, Roos Boelsma en de cellist Carel van Leeuwen Boomkamp.

Na 1945 is het Utrechtse muziekleven, zowel organisatorisch als wat de toenemende subsidies betreft, aanzienlijk sterker komen te staan. Maar van een eigen karakter, een plaatselijk beschermd domein, is nauwelijks sprake meer. Het Utrechts Conservatorium - thans een rijksinstelling - is uitgegroeid tot een landelijk instituut, dat zijn docentencorps en leerlingenbestand tot ver buiten de eigen stad betrekt. De achtereenvolgende directeuren: Hendrik Andriessen (onder wiens leiding de instelling als Conservatorium officiële rijkserkenning verwierf), George Stam, Kees van Baaren en Johan van den Boogert hebben tot deze groei veel bijgedragen.

De Muziekschool, die lange tijd de amateurafdeling van het Conservatorium vormde, is meegegaan in de stormachtige ontwikkeling, die het muziekschoolwezen in ons land doormaakt. In 1968 nam het gemeentebestuur de zorg hiervoor op zich. De Gemeentelijke Muziekschool Utrecht, die thans 3300 leerlingen telt, heeft zich onder leiding van J. M. van Vossen ontwikkeld tot een instelling, die volledig beantwoordt aan de huidige opvatting, dat een plaatselijke muziekschool de muzikale volkspedagogie in de ruimste zin heeft te dienen. In tal van ensembles bestaat gelegenheid om samenzang en samenspel te beoefenen, hetgeen een stimulerende werking heeft op het muzikale amateurisme. De Gemeentelijke Muziekschool Utrecht verricht belangrijk pionierswerk door een aantal van haar docenten in te schakelen bij het basisonderwijs teneinde daar de muzikale vorming (op de gewone scholen nog altijd een zwak punt) ter hand te nemen, en er het onderwijzend personeel in te steunen.

Utrecht heeft zijn sterk koorwezen door de jaren heen in stand weten te houden. Het Toonkunstkoor, de Oratoriumvereniging Kerkgezang, de Utrechtse Oratoriumvereniging, het Koor Katholiek Utrecht en andere gemengde koren, die vaak steunen op de achterban van maatschappelijke of confessionele aard, weten de financiële en organisatorische zorgen dapper het hoofd te bieden. Op het gebied van de kerkmuziek, waar een grote mate van muzikale activiteit mee gemoeid is - zowel van vakmensen als van liefhebbers - heeft de Bisschopstad altijd een leidende positie ingenomen. Het zangkoor Gregorius Magnus van de Utrechtse Kathedraal, dat in 1969 zijn eeuwfeest vierde, was het eerste katholieke kerkkoor in Nederland, dat een mis van Palestrina tijdens de eredienst uitvoerde (1879); het bracht in 1916 voor het eerst de *Missa in die Festo* van Alphons Diepenbrock ten gehore. Aan de Utrechtse Kathedraal zijn belangrijke kerkcomponisten verbonden geweest: Johan Winnubst (1910-1934), die een groot aantal missen en lofstukken componeerde (zijn oratorium *Jerusalem* trok in de concertzaal bijzonder de aandacht), Hendrik Andriessen (1934-1949), die verscheidene dubbelkorige missen componeerde (bijvoorbeeld de *Missa Christus Rex*), een *Te Deum* en een *Sinfonia per Organo*, en Herman Strategier (1949-1962), die voor een kerkelijk hoogfeest een *Missa Cathedralis* schreef. Onder de vele Utrechtse parochiekoren nam het Willibrorduskoor, waarvan Anton Ponten Sr. en Hans Ponten achtereenvolgens de leiding hadden, een vooraanstaande plaats in door het klassiek-polyfone en moderne repertoire.

In 1959 werd aan de Kathedraal een Koorschool verbonden: een Lagere School met een speciaal leerprogramma, waarin een volledige opleiding werd opgenomen voor de zangertjes van de Kathedraal. Reeds veel eerder, in 1925, was door dr. Caecilianus Huigens O.F.M. te Utrecht een „Kerkmuziekschool" opgericht op beroepsniveau voor koordirecteuren en organisten. Deze landelijke instelling groeide uit tot het Nederlands Instituut voor Katholieke Kerkmuziek, waar tevens cursussen gegeven worden voor amateurs, die in kleinere kerken de liturgie verzorgen. De Gregoriusvereniging, die in Utrecht haar zetel heeft, houdt zich bezig met de liturgische vernieuwingen, die aanleiding geven tot veranderende praktijken in de kerkmuziek. Er vindt een toenemende samenwerking plaats tussen kerkmusici van katholieke en protestantse huize, hetgeen onder meer blijkt uit het te Utrecht gevestigde Documentatiecentrum Nederlandse Kerkmuziek (Donek), waar men zich op beide gebieden kan oriënteren.
Rond de Utrechtse Lutherse Kerk kwam in 1949 de Lutherse Werkgroep voor Kerkmuziek tot stand, die vele internationale betrekkingen onderhoudt. De leider van deze Werkgroep, dr. Willem Mudde, werd in 1965 met een Amerikaans eredoctoraat onderscheiden. Het door hem geleide Utrechts Motetgezelschap, dat de nieuwe kerkmuziek propageert, maakte verscheidene grote concertreizen, onder meer door de Verenigde Staten. Voor de ontwikkeling van de protestantse kerkmuziek zijn twee Utrechtse kerkkoren van uitzonderlijk belang: het Buurkerkkoor van Mees van Huis en de Dom Cantorij van Maarten Kooy, die met medewerking van de Domorganist Stoffel van Viegen des zaterdagsmiddags druk bezochte muziekuren geeft. Een uniek kerkkoor mag het Utrechts Byzantijns Koor genoemd worden, dat zich onder leiding van A. Antoncwycz toelegt op de muzikale opluistering van plechtigheden volgens de Byzantijnse liturgie. Dit mannenkoor geniet ook in het buitenland bekendheid.

Na de tweede wereldoorlog bleek de kamermuziek in Utrecht moeilijk van de grond te krijgen. Dat dit omstreeks 1950 toch geschiedde, was te danken aan een initiatief van Georges Enderlé, die destijds als directeur van het Utrechts Muzieklyceum reeds verscheidene kamermuziekconcerten had georganiseerd, alsmede lezingen door vooraanstaande buitenlandse musicologen als G. Jean Aubry en Paul Collaer. Enderlé, een zeer erudiet man, liep rond met plannen voor een Utrechtse kunstkring, die niet alleen aan muziek, maar ook aan literatuur en beeldende kunsten aandacht zou besteden. Hij vond hierin medewerking van zijn zwager drs. Frank de Vries. Zo kwam de Utrechtse Kring tot stand, die thans niet meer uit het culturele leven van de stad is weg te denken. Het begin was zeer bescheiden. In het zaaltje van het Utrechts Muzieklyceum werden kleine tentoonstellingen gehouden, letterkundigen kwamen voorlezen uit hun werk, en er vonden concertjes plaats, die allereerst bedoeld waren om Utrechtse kunstenaars en componisten een podium te verschaffen.
Voor de kamermuziek werd een goed klimaat geschapen. Men moest steeds naar grotere concertruimten verhuizen, totdat men op zoveel vaste belangstelling staat kon maken, dat de series in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen plaats konden vinden. Aanvankelijk moest alles op eigen risico ge-

beuren, maar toen de Utrechtse Kring haar levensvatbaarheid had bewezen, konden met subsidie twee concertseries worden opgezet: een buitenlandse serie, waarin vooral vermaarde strijkkwartetten optreden, en een Nederlandse serie, die door Nederlandse solisten en ensembles wordt verzorgd. De eerste Utrechtse kunstenaars, die voor de Utrechtse Kring optraden, waren onder meer de pianisten Georges Enderlé, Ria Groot, Hans Henkemans en Cécile de Grijs, de violisten Riele Queling, Jos Verkoeyen en Philia Sengers, de zangeressen Watty Krap en Henriëtte Sengers, het viool-duo Bouw Lemkes-Jeanne Vos en het Gezelschap voor Oude Muziek, dat onder leiding van Hans Philips tot de eerste barokensembles in Nederland behoorde.
De beperking tot Utrechtse musici kwam na enige tijd te vervallen: tal van Nederlandse ensembles komen bij de Utrechtse Kring hun opwachting maken en het is een vast gebruik dat één of meer Nederlandse composities in de programma's worden opgenomen. Na ruim twaalf jaar naast zijn dagelijkse arbeid als medewerker aan het Instituut voor Psychotechniek de wijdvertakte organisatie van tentoonstellingen, lezingen en concerten verricht te hebben, kon drs. Frank de Vries zich als directeur van de Utrechtse Kring en beheerder van het Instituut voor Sonologie van de Rijksuniversiteit volledig op zijn culturele werkzaamheden gaan toeleggen. Het ideaal van de Utrechtse Kring om de verschillende kunsten in één verband bijeen te brengen, werd een flinke stap dichterbij gebracht toen onlangs enige oude panden in het Hoogt - in het centrum van de stad gelegen - zodanig werden gerestaureerd, dat daar het „Cultureel Centrum 't Hoogt" kon worden ingericht, waar zowel plaats is voor tentoonstellingen, als voor film en klein toneel, en waar een concertzaal voor ongeveer 250 bezoekers precies tegemoet komt aan de eigen sfeer der kamermuziek. Daar vinden nu ook de koffie- en lunch-concerten plaats: twee informele vormen van kamermuziekpraktijk, die de laatste jaren zeer in trek gekomen zijn, en waar hele gezinnen op afkomen.

Een bijzonder soort van concerten zijn die, welke 's zomersavonds gegeven worden in de St. Michaëlskapel in de Domtoren, die langs een steile trap bereikt wordt, en die door haar gothische vormgeving en stemmige sfeer bijzonder geschikt is om er oude muziek tot klinken te brengen. Chris Bos, de stadsbeiaardier, is de organisator van deze concerten, die enige verdiepingen onder zijn klokkenkamer plaatsvinden. Hij weet steeds krachten te vinden die bekwaam zijn op oude instrumenten als blokfluit en gamba, en zelf vervult hij een belangrijke rol als klavecimbelspeler. Deze concerten worden graag bezocht; als regel moeten ze tweemaal achtereen gehouden worden.
In de onmiddellijke omgeving van de Domtoren - Achter de Dom - treft men een unieke instelling aan: het Museum „Van Speeldoos tot Pierement". Een typisch-Utrechtse instelling ook, want het draaiorgel is hier altijd een geliefd instrument geweest. Grote Utrechtse muziekfiguren hebben er hun muzikale jeugdindrukken aan te danken. Johan Wagenaar liep als jongetje de Gavioli-orgels en piano-draaiorgels na (daar had hij volgens eigen zeggen zijn levenslange voorliefde voor goede populaire muziek aan te danken) en ook Catharina van Rennes trok als kind achter het draaiorgel aan, om er thuis de melodietjes van op de piano te proberen terug te vinden. Utrecht is trots op z'n stadsdraaiorgel

„De lange Gavioli", een prachtexemplaar, waarmee de Stichting Stadsontspanning in de jaren vijftig vaak draaiorgelwedstrijden organiseerde in het Wilhelminapark.
De Kring van Draaiorgelvrienden, die in 1952 werd opgericht, vond in Utrecht dadelijk een aantal enthousiaste leden, onder wie de tekenleraar J. Jongenelen, op wiens instigatie in 1956 een tentoonstelling „Van speeldoos tot pierement" gehouden werd. Daar kwam onder zijn beheer een permanente, zich voortdurend uitbreidende verzameling uit voort, die aanvankelijk onderdak vond in een schoolgebouw aan het Hieronymusplantsoen, maar waarvoor na enige tijd het ruime pand Achter de Dom 12 (heel vroeger het Postkantoor) ter beschikking werd gesteld. De kapitale draaiorgels komen hier uitstekend tot hun recht, maar ook de mignonorgeltjes, de cylinderspeeldoosjes, de verschillende typen van „Flötenuhr" en tal van curieuze muziekmechaniekjes. Het is voor degenen die gevoel hebben voor de speciale charme van mechanische speeltuigen een bijzonder rijk voorzien Museum geworden, waar de ontwikkeling van de meest primitieve speeldoosjes tot de meest imposante pierementen op de voet gevolgd kan worden.
Het is geen museum van dode instrumenten. Integendeel, alles staat speelklaar, tot het geringste mechanische zangvogeltje toe, en wanneer donderdagsavonds de concerten gegeven worden, is het een verrukkelijk gefluit, gebons en getierelier. Het Museum „Van Speeldoos tot Pierement" heeft landelijke bekendheid verkregen, en het trekt ook buitenlandse belangstelling. Er worden van heinde en ver excursies naar ondernomen, waarbij de conservator drs. J. L. Haspels met veel kennis en humor de geheimen van het wonderlijke instrumentarium uitlegt, en het oor der bezoekers opent voor de pittige „vioolfluiten", de lyrische „bourdonnen" en voor „zang en tegenzang" van de verschillende registers van het draaiorgel, waarvan de componist Hendrik Andriessen eens heeft gezegd, dat het „werkelijk muziek maakt en alle ernstige critiek riskeert". Het Museum „Van Speeldoos tot Pierement" heeft de mechanische muziek in de culturele sfeer getrokken, maar er worden ook wel feesten gehouden, want er is geen plaats te verzinnen, waar men zo veel amusante muziekjes en uitbundige orchestrions onmiddellijk bij de hand heeft.
Een paar huizen verderop - Achter de Dom 16 - treft men in twee samengetrokken, fraai gerestaureerde, uit 1643 daterende panden de Openbare Muziekbibliotheek aan, waarvan in 1969 het stijlvolle interieur op ingenieuze wijze werd ingericht voor de bezoekers, die er in een rustige sfeer hun muziekboeken en grammofoonplaten kunnen uitzoeken. Langs het karakteristieke 17de-eeuwse trappenhuis komt men op een zolder met oude hanebalken, waar de liefhebbers in een „praathoek" over de muziek kunnen discussiëren, en waar ook gemusiceerd kan worden. Een gezellig huisje-van-muziek; een trefpunt van de ware muziekvrienden.

De studenten verlenen aan het Utrechtse muziekleven hun eigen stijl en fleur. Het reeds 150 jaar bestaande Utrechts Studenten Concert van de P.H.R.M. beperkte zich in de vorige eeuw tot het organiseren van concerten met beroemde solisten, maar onder leiding van prof. M. J. van Uven begonnen de studenten in allerlei ensembles zèlf actief te worden. Twee studenten in de medicijnen,

Hans Brandts Buys

die later in het professionele muziekleven vooraanstaande plaatsen zouden gaan innemen, maakten in het milieu van het U.S.C. hun debuut: Willem van Otterloo als cellist *(Celloconcert* van G. M. Monn) en als dirigent-componist *(Vijf Schetsen voor strijkorkest),* Hans Henkemans als componist-pianist met een door hemzelf voorgedragen *Pianoconcert met strijkorkest.*

Gedurende de tweede wereldoorlog verzamelde Hans Brandts Buys een groep muzikale studenten om zich heen, met wie hij tijdens kerkdiensten *Cantates* van J. S. Bach ten gehore bracht. (De koster stond op de uitkijk om de „ondergedoken" studenten te waarschuwen bij eventueel gevaar). Na de bevrijding werden onder leiding van Hans Brandts Buys deze activiteiten in het openbaar voortgezet. Dit gaf aanleiding tot de oprichting van het Utrechts Studenten Koor en Orkest (U.S.K.O.), dat een overkoepelend orgaan werd voor alle studentenmuziekbeoefening.

Hans Brandts Buys had er bijzonder goed slag van, met jonge amateurs te werken. Van zijn persoonlijkheid ging iets fascinerends uit: zelfs studenten met weinig muzikale ontwikkeling kwamen onder zijn aanwijzingen tot prestaties, waartoe zij zichzelf nauwelijks in staat hadden geacht. Als Bach-kenner (hij schreef een Bachbiografie en studies over de *Passionen* en het *Wohltemperirte Klavier)* wist Hans Brandts Buys de studenten voor diens kunst zo geestdriftig te maken, dat in het Bachherdenkingsjaar 1950 door het U.S.K.O. zowel de *Matthaeus-* en de *Johannes Passion,* als het *Weihnachts Oratorium,* de *Hohe Messe* èn verscheidene *Cantates* konden ten gehore worden gebracht. De studenten organiseerden onder leiding van Karel Bernie een Bach-cyclus, die een groot deel van diens oeuvre bevatte, en waaraan door tal van beroepsmusici en Bachexperts belangeloos werd meegewerkt. Deze unieke Bach-cyclus, die vergezeld ging met de uitgave van een eigen „Bachkrant" (thans een historisch document) trok alles bijeen 30.000 toehoorders, meest jongeren, die zozeer in de ban van Bachs muziek werden getrokken, dat op algemeen verzoek een uit-

voering van de *Kunst der Fuge* door Hans Brandts Buys aan het klavecimbel de volgende avond prompt herhaald werd. Deze liefde voor Bach luwde na het gedenkwaardige jaar 1950 allerminst. Tot op vandaag vormen de *Passies* en de *Hohe Messe* een vast bestanddeel van het U.S.K.O.-repertoire. Deze uitvoeringen trekken nog steeds stampvolle kerken.
Het U.S.K.O. veroverde zich een plaats in de gehele universitaire gemeenschap. Dit treedt vooral naar voren tijdens het jaarfeest van de Universiteit: het „Diësconcert" van het U.S.K.O. is daar onverbrekelijk mee verbonden. Hiervoor wist Hans Brandts Buys een heel eigen repertoire op te bouwen, waaraan het studentikoze element zelden ontbrak. Hij wist menig componist ertoe te bewegen, een stuk voor het U.S.K.O. te schrijven. Aanvankelijk waren dit Utrechtse componisten als Herman Strategier *(Van den Mollenfeeste)*, Wouter Paap *(Studentenmuziek)* en Jurriaan Andriessen *(Grande Messe pour la Gloire de Dieu)*, maar spoedig leverden ook andere componisten een bijdrage, bijvoorbeeld Sem Dresden *(De Wijnen van Bourgondië)*, Henk Badings *(Vierde Vioolconcert)*, Jan Felderhof *(Facetten)*, Adriaan Bonsel *(Minneliederen)* en Jaap Geraedts *(De Graaf van Weet-ik-veel)*.
De plotselinge dood van Hans Brandts Buys in 1969 betekende voor het Utrechtse studentenleven een zware slag. Hij had echter sedert enige tijd in Jaap Hillen een assistent naast zich. Deze wist het U.S.K.O.-werk in dezelfde geest en met dezelfde bekwaamheid voort te zetten. Voor het instuderen van oratoria en andere werken voor koor en orkest werden speciale studie-weken georganiseerd. Het U.S.K.O. is voor geen kleintje vervaard. Jaap Hillen weet de studenten volgens een eigen studiesysteem en door middel van efficiënt ingerichte repetities durf en zekerheid bij te brengen, zowel in het klassieke repertoire (in een *Hohe Messe* of *Magnificat* van Bach worden alle blaaspartijen, tot de gevreesde, hoge „Bachtrompetten" toe, door studenten vervuld) als in het moderne, zoals bijvoorbeeld bleek uit een zeer dramatisch uitbeeldende uitvoering van *La Danse des Morts* van Arthur Honegger.
Steeds weer komen zich nieuwe lichtingen voor het U.S.K.O. melden. De laatste jaren is de toeloop zozeer gestegen (ruim 450 leden, vocaal en instrumentaal), dat moest worden overgegaan tot een splitsing in twee afdelingen, die ieder hun eigen taak hebben. Vermeldenswaardig is nog, dat vele oudleden van het U.S.K.O. - vaak werkers van het eerste uur - er plezier in hebben om bij tijd en wijle musicerend bijeen te komen. Deze rëunies, waar hoogleraren, artsen, ingenieurs, politici, predikanten en huisvrouwen aan deelnemen, bewijzen wel, welk een stuk van hun leven de muziek, waar zij in hun studietijd zo volledig in opgingen, voor deze mensen is blijven vormen.

Hans Brandts Buys werd in de wandeling de Utrechtse „studentencantor" genoemd, een zeer toepasselijke benaming, want hij was inderdaad de muziek- en zangmeester der Utrechtse studiosi. In 1964 kwam het Curatorium van de Universiteit op de gelukkige gedachte, een „Cantoraat der Rijksuniversiteit" in te stellen, waarmee een samenbundeling werd beoogd van alle muzikale studentenactiviteiten. Aan het hoofd hiervan kwam Jaap Hillen te staan in de ambtelijke functie van universiteitscantor. Hierdoor werd een functie, welke reeds bijna 25 jaar in de praktijk bestond, officieel gegrond. Voor dit Canto-

raat werd aan de Begijnekade een gebouw ingericht, waar alle studenten terecht kunnen, die zich met muziek bezighouden. Dit Cantoraat is een huis-van-muziek, waar in verschillende lokaliteiten gerepeteerd kan worden, en waar ook individueel gestudeerd kan worden, hetgeen een uitkomst is voor die studenten, die daar op hun eigen kamer geen gelegenheid voor hebben. Er staan zes piano's, een klavecimbel en een orgel ter beschikking.

Het Cantoraat biedt de studenten een prachtige gelegenheid om de muziek in allerlei stijlen en bezettingen ter hand te nemen. Deze veelvormigheid komt tegemoet aan een nieuwe constellatie, die zich de laatste jaren in het studentenmuziekleven kenbaar maakt. De tijd lijkt namelijk voorbij te zijn, waarin een student jaren achtereen lid bleef van eenzelfde gezelschap, en maar lijdelijk afwachtte, wat voor muziek op de lessenaars verscheen. De tegenwoordige student is in muzikaal opzicht wel zó mans geworden, dat hij zélf het genre uitkiest, waarin hij zich wil uiten. Daar staan binnen het Cantoraat tal van mogelijkheden open. Er is een Studenten Gregoriaans Koor onder leiding van Jan Boogaarts, dat zich ook wijdt aan de oude a cappella zang. Er is een Cantorij onder leiding van Jaap Hillen, die de polyfonie na 1600 beoefent. Er zijn ensembles voor barokmuziek, voor klassieke kamermuziek, voor blaasmuziek en voor hedendaagse, experimentele muziek. Een flexibel geheel, dat naar behoeven aangevuld kan worden. Degenen, die zich (vaak daarnaast) aangetrokken voelen tot het repertoire voor koor en orkest, kunnen bij het U.S.K.O. terecht. Teneinde tussen deze verschillende vormen van muziekbeoefening tot een geregelde samenwerking te komen werd in 1967 een koördinerend orgaan van studentenmuziekgezelschappen (Kosmu) in het leven geroepen, dat door de studenten zelf bestuurd wordt.
Het Cantoraat der Rijksuniversiteit blijkt een uitnemende vorm te zijn om de muziekbeoefening in de studentenmaatschappij te incorporeren, en er gaat een sterke stimulans van uit. Vroeger vormden de muziekgezelschappen min of meer het statussymbool van de verschillende corporaties. Dit is er nu uit. Het studentenmuziekleven is veel opener geworden. Het strenge protocol, waar de concerten vroeger mee omringd waren (de eindeloze „cortèges") is afgeschaft. Typerend hiervoor was de viering van het 150-jarig bestaan van het Utrechts Studenten Concert: zonder gala, zonder avondtoilet of feestkledij, zonder redevoeringen. Zonder poespas musicerend, zowel oud (Gabriëli) als modern (Ton de Leeuw).

De Utrechtse Universiteit was de eerste in het land, die een leerstoel voor Muziekwetenschap inrichtte. Aanvankelijk (1930) was dit een „bijzondere" leerstoel, onder de hoede en op kosten van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. In 1934, toen de uit Utrecht geboortige Willem Mengelberg op het toppunt van zijn roem stond, en hem een professoraat werd geoffreerd, vond een opschuiving plaats. Willem Mengelberg werd op de Toonkunst-leerstoel geplaatst (dit ging gepaard met een feestelijke inauguratie, maar van enig college is nimmer gekomen), en prof. A. Smijers werd officieel in het docentencorps opgenomen. In een paar zaaltjes van de Veeartsenijschool werd een bescheiden Instituut voor Muziekwetenschap ingericht. Dit groeide zo snel uit,

dat enige malen een ruimer behuizing gevonden moest worden, totdat in 1970 een kapitaal pand aan de Drift 21 betrokken werd.
Het Utrechtse Instituut voor Muziekwetenschap was van het begin afaan een brandpunt voor de bestudering van de oude Nederlandse muziek. Hier kwam onder meer de volledige uitgave tot stand van de *Werken van Josquin des Prez,* waarvan prof. A. Smijers bij zijn overlijden 44 banden had verzorgd; de resterende elf banden werden uitgegeven door dr. A. Antonowycz en dr. W. Elders. Het Instituut voor Muziekwetenschap bouwde een bibliotheek op, welke tot de meest volledige verzamelingen ter wereld behoort. Een kostbaar bezit vormt het Fonogramman-archief van oude muziekhandschriften, alsmede het Diepenbrock-archief, dat door de opvolger van prof. Smijers, prof. dr. Eduard Reeser, wordt beheerd.
De musicologische opleiding strekt zich uit tot alle gebieden. Doch een wel zeer bijzonder kenmerk van het Instituut is, dat de vakstudie gepaard gaat met een levendige muziekbeoefening. Vooral de docenten voor de muziek der Middeleeuwen (prof. dr. H. Wagenaar- Nolthenius) en der Renaissance (prof. dr. B. R. Lenaerts, in 1970 opgevolgd door prof. dr. W. Elders) hebben er steeds voor gewaakt, dat de wetenschapsbeoefening niet louter een „papieren" aangelegenheid zou worden, doch dat de studenten de uitvoering van de oude muziek zoveel mogelijk zelf ter hand zouden nemen. Hier zijn de laatste jaren verscheidene interessante projekten uit voortgevloeid. Bijvoorbeeld opvoeringen van het middeleeuwse *Daniël-spel,* van de *Rappresentazione di anima e di corpo* van Emilio Cavalieri (1600) en van een tweetal oude *Sint Nicolaas legenden.* Deze authentieke vertolkingen werden wetenschappelijk begeleid door jonge Utrechtse musicologen als Kees Vellekoop en Leo Meilink. Doordat de studenten in samenwerking met vocalisten en instrumentalisten, die zich in de oude uitvoeringstechnieken speciaal geschoold hebben, naar buiten treden, wordt ook voor het publiek de muziekwetenschap een zaak, waar men interesse voor gaat opvatten. Het Instituut voor Muziekwetenschap is overigens sedert lang geen gesloten huis meer. De bibliotheek staat open voor alle belangstellenden, en in de hal worden regelmatig muziekuitvoeringen gegeven. Hier vinden ook de „Musicologendagen" plaats van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis.
Dat Utrecht in de internationale muziekwetenschap hoog staat aangeschreven blijkt uit het feit dat prof. dr. Eduard Reeser in 1972 gekozen werd als president van de Internationale Gesellschaft für Musikwissenschaft, een wereldorganisatie waar veertig landen bij zijn aangesloten.

Omstreeks 1950 deed zich in de toonkunst een nieuw verschijnsel voor: de „elektronische muziek", waarvan de klanken zonder tussenkomst van een uitvoerend kunstenaar langs elektrotechnische weg worden opgewekt, bewerkt en weergegeven. Nadat de pionier op dit terrein, dr. W. Meyer Eppler, bij de Stichting Gaudeamus te Bilthoven hiervan een demonstratie had gegeven, werden in verschillende plaatsen van ons land - ook bij Gaudeamus - elektronische muziekstudio's ingericht.
Het wekte wel enige verwondering toen in 1960 de apparatuur van Philips-Eindhoven verhuisde naar de Utrechtse Rijksuniversiteit, want men achtte het

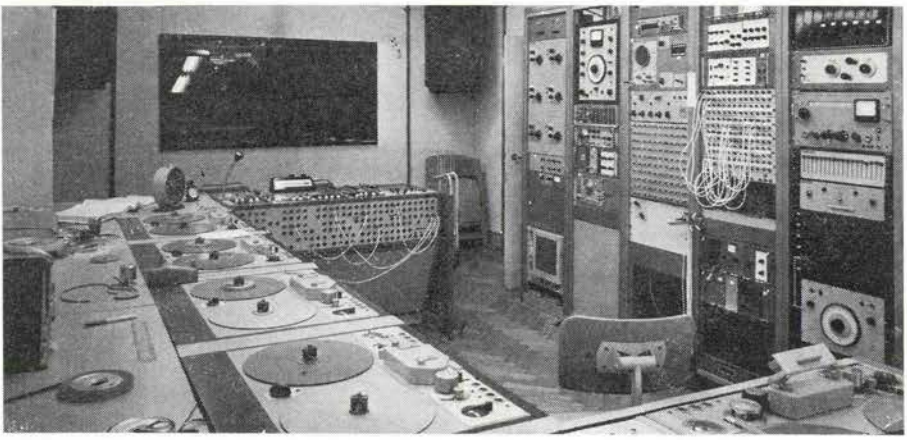

Een der studio's van het Instituut voor Sonologie.

werken met klankelektronica meer een gelegenheid van muzikale, dan van wetenschappelijke aard. Mr. J. H. des Tombe, de secretaris van het Curatorium, op wiens instigatie de Studio voor Elektronische Muziek aan de Rijksuniversiteit werd ingericht, had echter een vooruitziende blik. Hij zag namelijk dat aan de muzikale elektronica veel méér aspecten zitten, dan het vervaardigen van klankstukken, en dat juist uit de samenwerking tussen musici, elektrotechnici, fycisi en mathematici een breed veld van klankverwekking en geluidsonderzoek zou kunnen voortvloeien. De feiten hebben hem in het gelijk gesteld, want nadat in 1964 de componist G. M. Koenig (die bij de Elektronische Studio te Keulen in samenwerking met Karlheinz Stockhausen veel ervaring had opgedaan) tot artistiek-wetenschappelijk leider was aangesteld, aan drs. C. A. G. M. Tempeleers de supervisie over het technisch laboratorium was toevertrouwd, en Frits Weiland het intermedium op zich nam tussen de muzikale en de technische werkzaamheden, breidde het arbeidsveld zich dusdanig uit, dat in 1967 kon worden overgegaan tot de oprichting van een „Instituut voor Sonologie", dat zich bezighoudt met het bestuderen van geluids- en klankverschijnselen in de meest brede zin. Het produceren van elektronische klankstukken is intussen een belangrijk onderdeel gebleven. De apparatuur - waarbij een eigen computer is inbegrepen - werd voortdurend uitgebreid en verfijnd, zodat het Instituut voor Sonologie thans tot de best geoutilleerde instellingen op dit gebied ter wereld gerekend mag worden.
Geen wonder dat de cursussen in elektronische en computermuziek ook in het buitenland belangstelling trekken. Regelmatig komen jonge componisten uit Amerika en vele andere landen - van IJsland tot Nieuw Zeeland - naar Utrecht om zich te laten instrueren, en in de studio's werkstukken te vervaardigen. In de loop der jaren kwamen aan het Instituut reeds meer dan 150 elektronische composities tot stand. Componisten als Maurice Kagel, Makato Shirohara, Werner Kaegi en Christobal Halffter, wier namen in de internationale avantgarde thans een grote klank bezitten, profiteerden van de scholing en service, wel-

ke het Instituut voor Sonologie hen bood. Ook op de beoefening der elektronische muziek door Nederlandse componisten - wij noemen van het dertigtal slechts Henk Badings, Ton de Leeuw, Luctor Ponse, Will Eisma, Peter Schat en Berend Giltay - oefent het Instituut een stimulerende werking uit. De Utrechtse componist Ton Bruynèl richtte een eigen studio in, waar opmerkelijke klankstukken tot stand kwamen, die internationale waardering vonden, en waarvan er verscheidene werden bekroond. Het Utrechtse gemeentebestuur gaf hem opdracht, een werk te realiseren voor symfonieorkest en elektronica, ten dienste van het U.S.O. De door het Instituut voor Sonologie georganiseerde Elektronische Concerten (aanvankelijk in het Neude-flat, later in de Geertekerk) trekken een vast publiek, dat de nieuwe ontwikkelingen met geconcentreerde interesse bijhoudt. Deze manifestaties hebben zich ook tot andere steden en tot het buitenland uitgebreid.

Terugziende op deze kort samengevatte Utrechtse muziekgeschiedenis van de laatste halve eeuw, mag wel geconstateerd worden, dat in dit „oude broednest van muziek" zéér veel is blijven omgaan. Een van de meest in het oog springende eigenschappen van dit muziekleven is z'n *pluriformiteit*. Er valt moeilijk één segment uit het cirkelvlak der muziekbeoefening te noemen, dat eraan ontbreekt. Het wachten is nu op het tot stand komen van het reeds jarenlang besproken „Muziekcentrum", dat een opvangcentrum belooft te worden voor alle manieren waarop de Utrechtse burgerij in al haar geledingen de muziek heeft leren tegemoet treden.

Literatuur

Wouter Paap: Muziekleven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen (Uitg. Het Spectrum, Utrecht, 1972).

Gedenkboek 100 jaar Kathedrale Koor Utrecht (1869-1969). Uitgave Kathedrale Koor, Utrecht.

Dr. J. du Saar: Het Collegium Musicum Untrajectinum in de laatste honderd jaar (Uitg. P. den Boer, Utrecht, 1941).

Ada van Gilse-Hooyer: Pijper contra Van Gilse (Uitg. A. W. Bruna, Utrecht, 1963).

Willem Noske en Wouter Paap: Geschiedenis Utrechts Symfonie Orkest (Uitg. U.S.O., 1966).

Wouter Paap: Evert Cornelis (Uitg. U.S.O., 1956).

Voorts moge gewezen worden op de volgende artikelen, verschenen in het tijdschrift „Mens en Melodie" (Uitg. Het Spectrum, Utrecht):

Een jubileum van het U.S.O. (1966, pag. 129-134). Evert Cornelis (1956, pag. 66-71; 1972, pag. 293-296). Hans Henkemans (1946, pag. 15-19). Willem van Otterloo (1949, pag. 100-106). Hendrik Andriessen (1962, pag. 261-262). Bertus van Lier (1964, pag. 167-170). Piet Ketting (1968, pag. 2-8). Willem Pijper (1972, pag. 65-73). Kees van Baaren (1957, pag. 330-335). Hans Brandts Buys (1955, pag. 79-81, 1959, pag. 65-68). Utrechts Conservatorium (1951, pag. 342-344). Instituut voor Muziekwetenschap (1955, pag. 100-106).Hendrik Andriessen (1962, pag. 261-262). Bertus van Lier (1964, pag. Sonologie (1968, pag. 65-69; 1971, pag. 216-220). Een kwarteeuw Stichting Gaudeamus (1970, pag. 236-240).

50 jaar monumentenzorg in stad en provincie Utrecht [1])

I. DE MONUMENTENZORG IN DE STAD UTRECHT TOT 1957

W. Stooker

Over het behoud en de restauratie van onze monumenten te schrijven is allerminst een eenvoudige zaak. Ik heb diep in mijn herinnering moeten duiken en het is merkwaardig dat je al schrijvende vooral de mensen, met wie je destijds moest samenwerken, weer voor je ziet. Vandaar dat er in dit artikel vele namen genoemd zullen worden van mensen, die elk op hun plaats en functie veel werk hebben verzet en aan wier nagedachtenis wij, mensen van deze tijd, zeer veel verschuldigd zijn.
Zo zie ik nog burgemeester dr. J. P. Fockema Andreae voor me, de man, die het initiatief nam voor de oprichting van de vereniging Oud-Utrecht en naast hem de heren dr. W. A. F. Bannier, de eerste voorzitter en de conservator van de Rijksbibliotheek G. A. Evers, die het secretariaat op zich nam. Deze drie heren hebben steeds een bijzonder intense belangstelling voor het werk aan de restauratie van onze Domtoren aan de dag gelegd, en mij in niet geringe mate gesteund.

De Domtoren

Wat de restauratie van de Domtoren [2]) zelf betreft, zal ik mij uitsluitend tot een aantal feiten bepalen. Mijn collega Th. Haakma Wagenaar heeft de opdracht de geschiedenis van de toren uit te werken. Het heeft jaren lang geduurd voordat de voorbereidingen onder leiding van de toenmalige directeur van Gemeentewerken, de heer F. J. Nieuwenhuis, de gemeente-achivaris mr. S. Muller en de tekenaar G. de Hoog zover waren gevorderd, dat aan de ge-

1) N.B. De navolgende annotatie bedoelt *niet* een documentatie van de vermelde gebouwen te geven (zie daarvoor de Repertoria van de monumenten van Geschiedenis en Kunst, uitgegeven door de Kon. Ned. Oudh. Bond), maar te verwijzen naar die artikelen, welke op e.o.a. wijze verband houden met de restauraties en de vondsten. Kortheidshalve is bij tijdschriftartikelen alleen jaar en pagina vermeld. De volgende afkortingen zijn gebruikt: jb voor jaarboekje van de Vereniging Oud-Utrecht, mb voor maandblad van de Vereniging Oud-Utrecht, B.O.B. voor Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond (ook voor die jaren, waarin dit Oudheidkundig jaarboek heet), NBOB voor het Nieuwsbulletin van deze bond, U.M.F. voor de Stichting „Het Utrechts Monumenten Fonds".
2) Jb 1927, p. 25 (later als afzonderlijke uitgave tot 1929 bijgewerkt); jb 1934, p. 58; 1938, p. 25 en 1946/7, p. 89.
Utrecht algemeen: BOB 1927, p. 35.

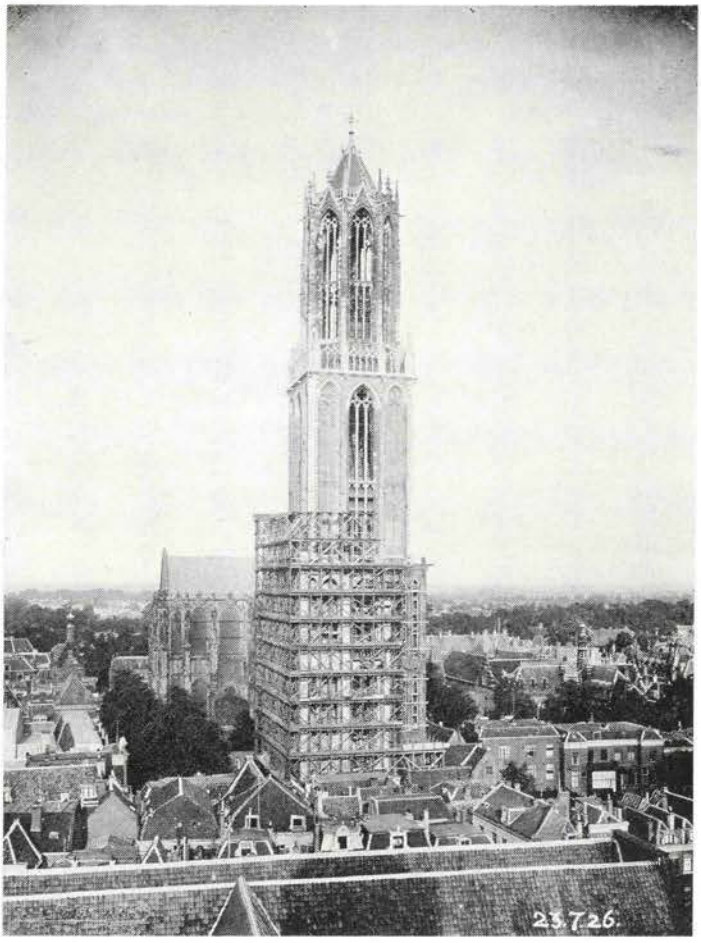

De laatste fase van de restauratie van de Domtoren (E. A. van Blitz, 23-7-1926).

meenteraad een volledig restauratieplan kon worden voorgelegd. De kosten van het geheel zouden door het Rijk en de gemeente elk voor de helft worden betaald.

Er werd een restauratiecommissie benoemd, die de werkzaamheden zou leiden, deze bestond uit de heren dr. P. J. H. Cuypers, architekt van de Rijksmuseumgebouwen, ir. C. Muysken, voorzitter van de commissie van advies tot herstel der grafelijke zalen op het Binnenhof in Den Haag en F. J. Nieuwenhuis, directeur van Gemeentewerken Utrecht.

Op 20 juni 1901 begon deze commissie met haar werk. De heer Nieuwenhuis werd belast met de uitvoering en het voortdurende toezicht op het werk; de uitvoering werd toevertrouwd aan de heer H. van Hilten, hoofdopzichter van Gemeentewerken.

Bij onderzoekingen was gebleken, dat met name de traptoren in de lantaarn

in een zeer deplorabele toestand verkeerde; het was noodzakelijk hier met het werk te beginnen. Van hier af zou de restauratie in westelijke richting door noord worden aangepakt.
Reeds in de winter van 1901-1902 begon men met de bouw van de steigers. De hijsbrug werd uitgebouwd en de werkplaats met tekenkamer enz. in het gebouw ten zuiden van de toren ingericht.
Van de werkers van het eerste uur noem ik u nog opperman J. van Hattem (de enige, die de voltooiïng van het werk meegemaakt heeft!) en de baassteenhouwer B. C. Biljard, die na zijn dood in 1907 door J. Flentge werd opgevolgd. Beeldhouwer was tot 1 sept. 1936 de heer J. G. van der Valk, waarna hij werd opgevolgd door zijn leerling W. van Kuylenburg. De heer G. de Hoog werd in 1904 door C. J. Covens als tekenaar opgevolgd.
Aan het einde van 1911 was de lantaarn gereed en we begonnen met de restauratie van het tweede vierkant. Nieuwe steigers werden aan de westkant geplaatst. Zij moesten geheel worden doorgetrokken om de hoeken van de noord- en zuidgevels om de nodige stevigheid te verkrijgen. Er kwam een nieuwe hijsbrug, waarop een elektrische hijsinrichting werd gemonteerd. Dat was voor die tijd zeer zeker een grote verbetering!
Elf jaar later was, met uitzondering van een gedeelte van de zuidoosthoek, de restauratie van zolder 7 (ter hoogte van de eerste omgang) en de klokkenzolder gereed.
Wanneer men dit leest, zou men kunnen zeggen, dat het werk vrij vlot verliep. Het tegendeel is waar, want juist tijdens het einde van deze - wat ik zou willen noemen eerste restauratie-periode - zijn er in het persoonlijke vlak vele droeve gebeurtenissen geweest. Op 16 februari 1919 overleed de heer F. J. Nieuwenhuis. Hij werd als directeur van Gemeentewerken opgevolgd door ir. L. N. Holsboer, die secretaris van de restauratiecommissie werd.
Op 3 maart 1921 ontviel de commissie haar voorzitter dr. P. J. H. Cuypers. De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen benoemde in zijn plaats als lid van de commissie de heer C. B. Posthumus Meyes; de heer C. Muysken werd voorzitter. Op 11 februari 1922 kwam ook deze te overlijden. In zijn plaats kwam nu de heer Posthumus Meyes, die echter reeds op 27 oktober van hetzelfde jaar overleed. Burgemeester en Wethouders van Utrecht benoemden als lid van de commissie dr. ir. G. W. van Heukelom als voorzitter in de plaats van de heer Muysken. Het zou nog tot 13 april 1923 duren voordat de restauratiecommissie weer geheel compleet was met dr. ir. van Heukelom als voorzitter, ir. L. N. Holsboer, secretaris en de door de minister van O., K. en W. benoemde prof. J. A. G. van der Steur als lid (als opvolger van de heer Posthumus Meyes).
Al deze droevige gebeurtenissen waren er de oorzaak van dat de werkzaamheden op een laag pitje moesten worden gezet. Wel ging men onverdroten voort met het maken van werkstukken, waarvan men met zekerheid de vormgeving kon vaststellen. Inmiddels was de steiger aan de noordzijde en een gedeelte aan de west- en oostzijde opgetrokken. Daarin werd ook een lift opgenomen en wel op de noordoosthoek van de toren. Op de steiger werden smalspoorbaantjes met de nodige draaischijven aangelegd, waardoor het mogelijk was de werkstukken op wagentjes in de lift te rijden en vandaar op elke ge-

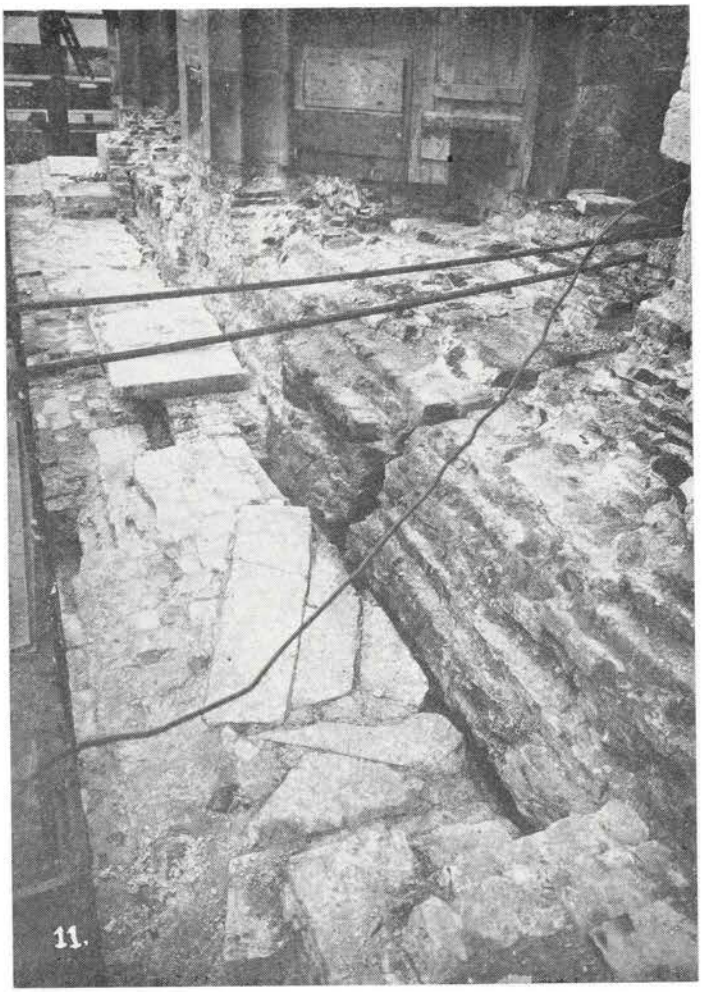

Domtoren, scheuren in het metselwerk (coll. W. Stooker, ca. 1926).

wenste hoogte op de plaats van bestemming te brengen. Alvorens echter de herstelwerkzaamheden goed te kunnen aanpakken, moesten uitgebreide onderzoekingen en studies worden uitgevoerd. In voorgaande eeuwen was er zóveel aan de toren veranderd, dat er heel veel onderzocht moest worden om tot een goede en alleszins verantwoorde restauratie te komen. Door het overlijden van de leden van de restauratiecommissie was veel oponthoud ontstaan. Nadat deze commissie weer was gecompleteerd werd het onderzoek met kracht voortgezet; er werden vele vergaderingen gehouden en beslissingen genomen zodat de zaken weer goed begonnen te draaien. Helaas werd de heer H. van Hilten ernstig ziek en zo werd ik als zijn hulp aangewezen. Op 15 januari 1926 overleed de heer Van Hilten en werd de leiding van de werken aan mij toevertrouwd.

Bij het hierboven vermelde onderzoek kwam aan het licht, dat de onderbouw van de toren veel slechter was, dan men aanvankelijk had aangenomen. De hele ommanteling van de toren stond los van de kern. Verder waren er scheuren, die de toren verticaal in vieren verdeelden. Vanaf de hoogte van de Michaelskapel tot de hoogte van de eerste omgang liepen er brede scheuren van oost naar west en van noord naar zuid. Talrijke vleermuizen hadden in deze scheuren hun verblijfplaatsen. Het was de hoogste tijd. Er werd een steiger geheel rondom de toren geplaatst. Om te voorkomen, dat er tijdens de werkzaamheden stukken steen naar beneden zouden vallen werd de gehele ommanteling ondervangen en werd er onder de vloer van de eerste omgang en van de tweede gaanderij rondom een gewapend betonbalk aangebracht.
De bedoeling was om gedurende twaalf jaar te werken aan het herstel van het eerste vierkant. Op verzoek van burgemeester Fockema Andreae werd er echter een schepje bovenop gelegd. Deze wenste namelijk op 23 februari 1929, de dag waarop de 350-jarige herdenking van de Unie van Utrecht zou plaatsvinden, deze mijlpaal in de restauratie feestelijk te vieren. Er werd een nieuwe begroting gemaakt met een uitgewerkt werkplan, waarna de burgemeester kon worden medegedeeld, dat een en ander wel mogelijk was, maar dat daarbij dan ook gerekend moest worden op het maken van een waardige toegang tot de Michaelskapel. De gemeenteraad verklaarde zich akkoord met deze plannen en het Rijk zegde eveneens medewerking toe.
De restauratie van de Domtoren heeft altijd de belangstelling gehad van de koninklijke familie. Zo bezochten koningin Wilhelmina en prinses Juliana op 25 februari 1919 reeds het werk; op 23 januari 1929 kon in aanwezigheid van de koningin, prins Hendrik en prinses Juliana, de Michaelskapel als gemeentelijke ontvangstzaal in gebruik worden genomen. Het was een feestelijke dag; voor het eerst na jaren konden de klokken weer worden geluid en was de toren des avonds feestelijk verlicht.
Na de in gebruikneming van het ontvanggebouw werden de werkzaamheden aan de bewakerswoning en de doorgang van de toren voortgezet. Op 22 april 1931 werd het laatste werkstuk aangebracht in het bijzijn van de burgemeester, de voorzitter van de commissie tot herstel van de Domtoren, de voorzitter van Oud-Utrecht en enkele leden.
Hoewel de restauratie nu dus haar beslag had gekregen, was het zaak de toren ook goed te blijven onderhouden, waarvoor nog een aantal personen in dienst werden gehouden. Zo werden nog enkele wenselijk gebleven werken uitgevoerd zoals het wegbreken van de smederij in de lantaarn, het maken van een ruimere omkasting van het carillon ten behoeve van de bezoekers e.d. Het carillon zelf werd ook onderhanden genomen, waarbij de cis- en disklokken werden verwijderd. Op de begane grond werd de oude bisschopspoort tussen de percelen Servetstraat 5 en 7 gerestaureerd. Een ingrijpende restauratie van de Domkerk bleef onvoltooid.[3]) Ongeveer terzelfdertijd werden ook elders in de stad restauraties uitgevoerd, waarvan ik met name het gebouw

3) Jb 1939, p. 73; E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965.

Leeuwenberg, het overgebleven gedeelte van het oude klooster van Chartreuse en Hoogt nr. 2 memoreer.[4])

Restauratie der torens

Het was Burgemeester en Wethouders bekend, dat ook de torens van de Buur-, Jacobi- en Nicolaaskerk dringend aan restauratie toe waren.[5]) Het kwam nogal eens voor dat er stukken van omlijstingen e.d. loslieten en op straat terechtkwamen. Er werd opdracht gegeven op een en ander te letten en het gevaar te beperken door waar het beslist noodzakelijk was ondervangingen aan te brengen. Verder werd begonnen - voorzover andere werkzaamheden dit toelieten - aan een inventarisatie, aan de hand waarvan begrotingen en voorstel tot restauratie konden worden opgemaakt.
In oktober 1941 werd in overleg met de rijksoverheid voorgesteld een commissie van toezicht op de restauratie te benoemen waarin de volgende heren zitting zouden nemen: dr. ir. G. W. van Heukelom, voorzitter; ir. L. N. Holsboer, secretaris, die per 1 januari 1946 werd vervangen door zijn opvolger als directeur van de dienst van gemeentewerken ir. Chr. Bronkhorst; H. van Heeswijk, architekt, lid vanwege Rijksmonumentenzorg en ir. H. van Vreeswijk, lid voor de provincie. Architekt Van Heeswijk werd op 18 maart 1947 vervangen door de heer J. A. L. Bom. Op 7 december 1942 kwam de benoeming van genoemde commissie af.
Zoals u begrijpen zult was het een zéér moeilijke tijd door de bezetting van ons land. Alleen al over de lotgevallen van de klokken uit onze torens en met name van de Domtoren zou een heel verhaal te schrijven zijn; ik moge volstaan met te zeggen dat het met veel list en kunst-en-vliegwerk is gelukt ons kostbare klokkenbezit zo goed als geheel uit de smeltkroes van de Duitse wapensmidses te houden. Dit geldt met name de klokken uit onze middeleeuwse torens. Van de overige 39 klokken van andere kerken kon er slechts één worden gered.
De bezetting had tot gevolg, dat er zowel voor de architekten als voor de aannemers weinig werk te doen viel. Men besloot voor elk der torens een architekt aan te stellen. Uitgenodigd werden: voor de Buurtoren ir. P. H. N. Briët en Th. Haakma Wagenaar; voor de Jacobitoren ir. H. Mertens en voor de Klaastoren ir. D. Jansen. Aanvankelijk namen deze heren de uitnodiging aan; later trok ir. Mertens zich terug en de werkzaamheden aan de Jacobitoren werden toen ook opgedragen aan de heren Briët en Haakma Wagenaar en wel onder dezelfde voorwaarden die voor het werk van de Buurtoren golden. Het is goed ook de aannemers van deze even kostbare als vaak ingewikkelde werken, waarvoor een grote mate van vakkennis en liefde voor de oude bouwkunst is vereist, te noemen. Het waren: voor de Buurtoren de firma A. de Graaf en G. W. Zantkuyl; voor de Jacobitoren de Erven H. J. Jurriëns en

4) Chartreuse: mb 1938, p. 97. Hoogt 2: mb 1949, p. 69 en 1950 p. 53.
5) Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Utrecht 1936. Klaaskerk: jb 1938, p. 42. Jacobitoren: mb 1951, p. 79.

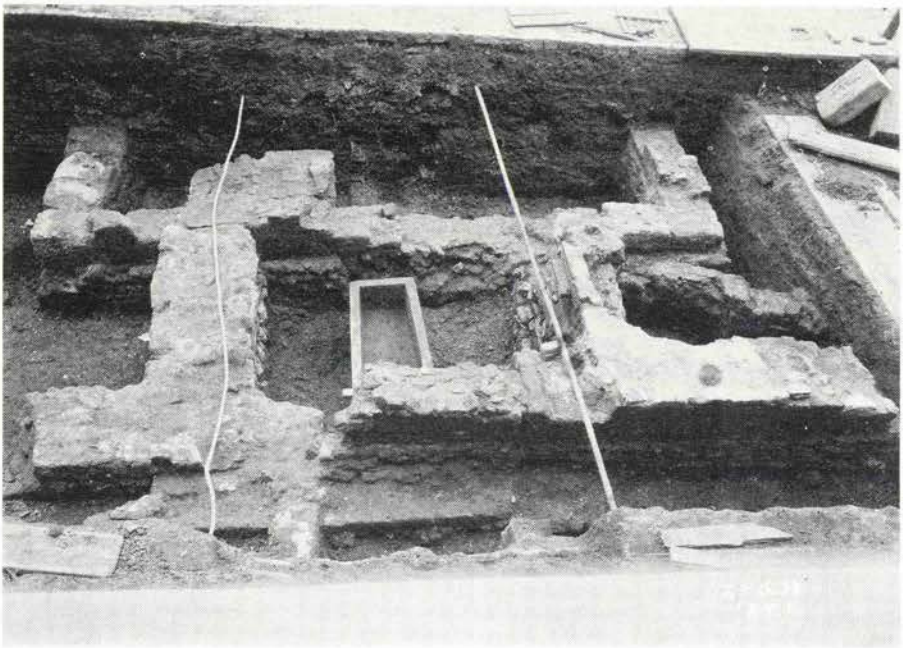

Opgraving Domplein, fundament van de H. Kruiskapel vanuit het westen (coll. W. Stooker, 23-6-1933).

voor de Klaastorens de firma J. H. Heijmerink. Het hoofdtoezicht werd aan mij toevertrouwd.
Eeuwenlang heeft de Jacobitoren het zonder spits moeten stellen. Na de stormramp van 1 augustus 1674 was deze vernield en nimmer meer hersteld. Bij de restauratie kwam het idee naar voren de toren zijn oude bekroning te hergeven. Er dreigde een kink in de kabel te komen toen Gedeputeerde Staten weigerden het voor de spits aangevraagde krediet goed te keuren. Het was de toenmalige voorzitter van de vereniging Oud-Utrecht, ons erelid ir. J. D. M. Bardet, die het er niet bij liet zitten en een inzamelingsactie onder de burgerij organiseerde. Binnen een verrassend korte tijd was het geld bijeen en zo kon in november 1953 ir. Bardet de spits aan het gemeentebestuur overdragen, bij welke gelegenheid burgemeester jhr. mr. C. J. A. de Ranitz een gedenksteen onthulde, die men kan zien aan de zuidgevel van de huisjes, die zich tegen de westzijde van de kerk bevinden. De toren kreeg een kruis met windwijzer in de vorm van een Jacobsschelp naar een ontwerp van ir. P. H. N. Briët. De windvaan werd uit bladkoper gedreven door de toen ruim zeventigjarige koperslager C. M. de Brake van de Utrechtse Loodgieters Combinatie.

Opgravingen

Zoals hierboven reeds werd opgemerkt ontbrak er een waardige toegang tot de Michaelskapel van de Domtoren. Wel was de bisschopstrap in de oude

luister hersteld, maar... de eerste trede daarvan lag ongeveer 6 meter boven het straatniveau. Het gebouw, dat toegang gaf naar de bisschopstrap, was zeer bouwvallig en stond vrijwel op instorten; het was zo goed en zo kwaad als het ging ingericht als steenhouwerij, schaftlokaal enz. Besloten werd een waardig ontvanggebouw ervoor in de plaats op te richten. In het voorjaar van 1927 werd met het afbreken begonnen. Het was de bedoeling om het nieuwe ontvanggebouw op de funderingen van het oude gebouw te zetten. Deze funderingen werden dan ook gespaard en daarbij bleek, dat deze uit een vroegere periode moesten dateren dan het overgrote deel van het afgebroken gebouw. Dit was in de loop der eeuwen zodanig verminkt, dat er zelfs geen pogingen ondernomen behoefden te worden om de oorspronkelijke vorm vast te stellen. Niettemin werden alle vondsten zorgvuldig in kaart gebracht, opgemeten en voor zover mogelijk gefotografeerd. Het bleek dat de fundering oorspronkelijk op houten paaltjes had gerust. Deze paaltjes waren reeds lang weggerot en in plaats daarvan vond men gaten, zodat het onverantwoord zou zijn het nieuwe ontvangstgebouw op de oude funderingen te plaatsen. Men besloot de funderingen te doorbreken en een puttenfundering te maken tot op de vaste bodem, die hier ongeveer 6.50 meter onder de straat lag. Het maken van deze putten is de eigenlijke aanleiding geweest tot de opgravingen. Wij vonden nl. op gelijke diepte scherven van Romeins aardewerk, die zorgvuldig werden verzameld. Aan de directeur van het Centraal Museum werd van al deze vondsten mededeling gedaan. Door zijn toedoen maakte ik kennis met dr. G. A. van Hoorn, conservator van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. De heer Van Hoorn begon met mij aanwijzingen te geven hoe er gehandeld moest worden opdat de wetenschap van nu af aan op een later tijdstip van de vondsten gebruik kon maken. Er werd scherper opgelet, voorzichtiger gegraven en alles werd zoveel mogelijk in tekening gebracht.[6])

Intussen kwamen er ook nieuwe vondsten voor de dag bij de werkzaamheden aan de Domtoren en wel aan de noordzijde en de oostzijde. De belangstelling voor dit alles nam sterk toe.

De Vereniging Oud-Utrecht zond aan B. en W. een verzoek om de juiste plaats van de Heilige Kruiskapel te doen vaststellen. Het was ons nl. al bekend, dat de bekende steen met het opschrift „Hier stond de kapel van St. Thomas", liggend tussen de tramrails op het Domplein, niet op de juiste plaats lag. Bij het aanleggen van de rails had men er kennelijk te veel mee omgesold, zonder zich van de waarde van dit merkteken bewust te zijn... De kadastrale kaart van 1827 gaf ons enige aanwijzing. De maten op deze kaart werden herleid en op het Domplein uitgezet en zo kon met het onderzoek worden begonnen. Aanvankelijk was het zoeken echter tevergeefs. Na enige dagen intensief speuren werd er echter een aangrijpingspunt gevonden en was het verder vrij gemakkelijk om het koor met de oostelijke wand van het dwarspand bloot te leggen. Het verdere gedeelte kon echter vanwege de tramrails niet verder wor-

6) Mb 1929, p. 93; 1930, p. 33, 41, 49; 1931, p. 49; 1933, p. 41, 49; 1934, p. 41, 49; 1935, p. 49; 1936, p. 58, 68, 73; 1949, p. 19, 41, 54. Wetenschappelijke verslagen I, II en III.

den bloot gelegd, wel werd getracht, nadat er een reconstructie in verhouding tot het koor was gemaakt, aan de westzijde van het Domplein de westgevel terug te vinden, maar helaas, dit gelukte niet. De bomen stonden er toen nog en op de plaats waar we zochten stieten we op een put van later tijd. Het verkeer mocht geen hinder ondervinden, de tijd verstreek en... het geld raakte op. De verdere onderzoekingen werden opgeschort. Het koor van de Heilige Kruiskapel was intussen ontgraven en wij verzochten de voorzitter en de secretaris van Oud-Utrecht te bewerkstellingen bij het gemeentebestuur, dat wij nu tòch dieper mochten gaan. Vooral de Romeinse lagen trokken mij aan en daar waren we toch wel héél dichtbij! De toestemming kwam, op voorwaarde, dat het werk niet te veel geld mocht kosten...

Een betere plaats voor een proefgraving was, zo bleek alras, niet te vinden geweest. We deden tal van vondsten en komende op de diepte van de maagdelijke bodem stieten we op een door hout afgezette waterput. De belangstelling - of zo u wilt de nieuwsgierigheid - werd nu pas goed gewekt. Verschillende deskundigen op het gebied van archeologische vondsten werden uitgenodigd om zich ter plaatse op de hoogte te komen stellen, onder wie dr. Holwerda uit Leiden. Hem werd gevraagd of er van verder onderzoek veel verwacht kon worden en zo ja, of hij dan genegen zou zijn de leiding op zich te nemen. De heer Holwerda aanvaardde de uitnodiging echter niet en zo dreigde een impasse te ontstaan.

Mr. S. Muller, destijds archivaris van de gemeente, had eens gezegd, dat hij het vreemd vond, dat Willibrord zijn kerk bouwde in een onaanzienlijk frankisch fort en niet in een Romeinse civitas, zoals dat door andere bisschoppen elders was gegaan. Onze verschillende vondsten sterkten mij in mijn mening, dat ook Willibrord dit gedaan moest hebben. Ik liet het er niet bij zitten en op advies van dr. Van Hoorn werd dr. E. A. van Giffen uit Groningen, die reeds bekendheid genoot door zijn terpenonderzoek in het noorden van het land, uitgenodigd om ook zijn mening te geven. Op een zatermiddag kwam dr. Van Giffen naar Utrecht. Wij toonden hem onze vondsten en er werd hem verslag gedaan van hetgeen wij tot nu toe hadden bereikt. Ook werd de nog openliggende ontgraving op het Domplein bezichtigd. Dr. Van Giffen gaf direct en met overtuiging te kennen dat van een systematische opgraving hier veel resultaat was te verwachten. De directeur van het Centraal Museum verzocht dr. Van Giffen om de leiding van de opgravingen op zich te nemen, waaraan deze gaarne gevolg gaf. Direct daarop togen we met frisse moed aan de slag. Het reeds ontgraven deel van het koor van de Heilige Kruiskapel mocht nog verder worden uitgegraven. Door steeds in dunne lagen af te graven kwamen we al dieper en dieper. De uit elke laag komende voorwerpen werden zorgvuldig uitgezocht, genummerd en er werden aantekeningen gemaakt van de juiste vindplaats en bovendien werden er vele foto's gemaakt. Op „Romeinse" diepte gekomen, vonden we een bijzonder mooi gedeelte van een boog, waarvan de stukken nog precies zo lagen als ze bij het instorten waren terechtgekomen. Waarschijnlijk waren ze zo diep de bodem ingeslagen, dat ze niet meer binnen menselijk bereik lagen, anders zouden ze ongetwijfeld voor andere doeleinden gebruikt zijn. U kunt de boog thans in het Centraal Museum gaan bezichtigen. Op ongeveer gelijke hoogte

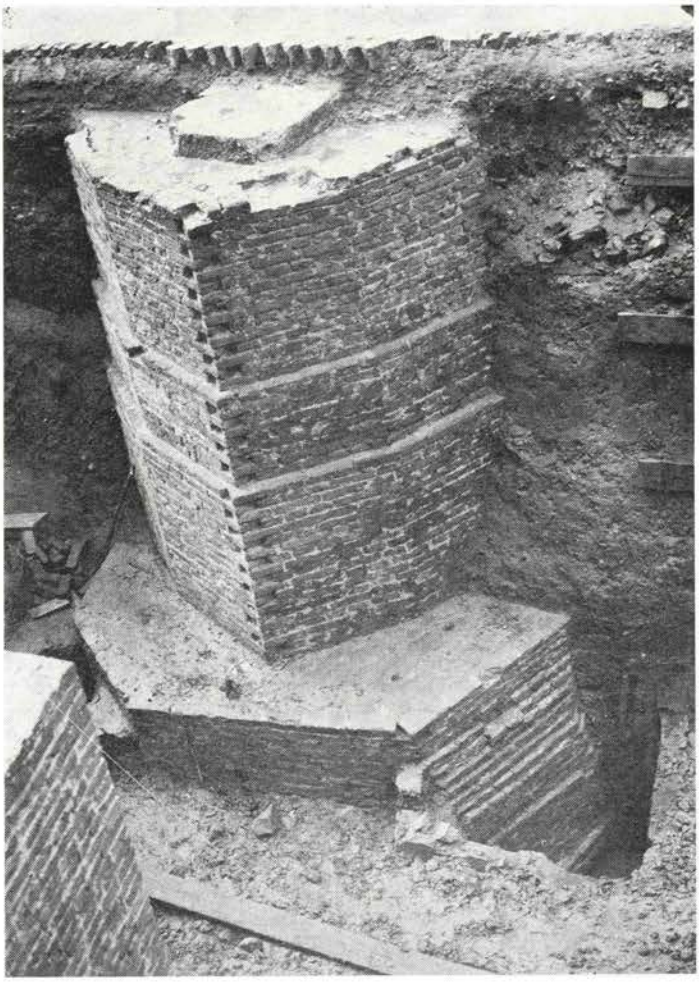

Opgraving Domplein, pijler van het schip van de Dom (coll. W. Stooker, ca. 1933).

als de boogstukken zijn funderingen van een Romeins gebouw gebaseerd.
Eind december moesten de werkzaamheden worden gestaakt; het weer werd te slecht en er was noch tijd noch geld meer beschikbaar. Het gat werd gevuld, de bestrating weer aangebracht, alles met de bedoeling dat in 1930 verder gegaan kon worden.
Helaas heeft dit niet zo mogen zijn. Van uitstel kwam afstel. Het werd 1933 alvorens - en dat met name door toedoen van prof. E. W. Vollgraf - de opgravingen werden hervat. Omdat het nog steeds het hoofddoel was de fundering van de Heilige Kruiskapel te vinden, werd er nu aan de westzijde van het Domplein begonnen. De bomen waren al verdwenen en zo was er dus ruimte te over. Zorgvuldig werd de oppervlakte van het te ontgraven terrein vastgesteld, het aantal werklieden bepaald en onder leiding van prof. E. W. Vollgraf,

Het blootleggen van een van de zuilen van het paleis Lofen, Domplein (coll. W. Stooker, ca. 1930).

bijgestaan door dr. G. A. van Hoorn en dr. G. C. Labouchère ging men op 13 juni 1933 aan de slag. Reeds de volgende dag kwam er een tufstenen fundering aan het daglicht, lopende in de richting noord-zuid èn de put, die al in 1929 was gevonden. We waren toen dus niet ver mis geweest! Voor de hiervoor beschreven opgravingen en de latere verwijs ik in verband met de mij toegemeten plaatsruimte naar de onder noot 6 genoemde artikelen in het Maandblad van Oud-Utrecht. Het verslag over het laatste opgravingsjaar is niet verschenen. Ook op andere plaatsen werden opgravingen gedaan en door de ervaring wijs geworden werd overal waar ontgravingen nodig bleken, scherp opgelet. Ik noem u de volgende plaatsen: in de Domkerk, de Pieterskerk, de Geertekerk en het Catharijneconvent, op het terrein van het Gerechtsgebouw aan de Hamburgerstraat (Paulusabdij) [7]), in de omgeving van het gebouw voor K. en W. op de Mariaplaats (Mariakerk). Voorts in de tuin van het agentschap van de Nederlandse Bank en van het Notarishuis Achter Sint Pieter; op het Servaasbolwerk; op het terrein van de villa Oudwijk enz. Ook buiten Utrecht werden opgravingen verricht in de gemeente IJsselstein, Woerden, Houten, 't Goy en op de Hoge Woerd, voor Huize De Voorn in de tegenwoordige gemeente Vleuten-De Meern. En last but not least in mijn diensttijd de opgravingen van het Klooster Mariëndaal in de vm. gemeente

7) Mb 1949, p. 89; 1954, p. 68; 1955, p. 65.

Zuilen.[8]) Ook werd een onderzoek ingesteld naar de resten van het voormalige Paleis Lofen, gelegen tussen de Vismarkt en het Domplein. De ontgravingen die hiervoor werden gedaan brachten o.m. ook resten van de westelijke ommuring van het Romeinse castellum aan het licht. Vanzelfsprekend werden ook hier alle gegevens beschreven en gefotografeerd.
Ik betreur het nog altijd, dat het gemeentebestuur destijds geen aanleiding aanwezig achtte mijn voorstel tot de aankoop van de laatste van de stenen huizen, die boven de resten van het keizerlijk paleis Lofen waren gebouwd, voor een bedrag van *f* 2.500, goed te keuren. Het gebouw was mooi gelegen en zou bijzonder geschikt geweest zijn om de afdeling Monumentenzorg in onder te brengen.

Utrechtse woonhuizen

Op zekere dag, in 1934, toen ik, van huis komende, op weg was naar het Domplein en het pand Nieuwegracht 18 passeerde, zag ik daar een frater van het Sint Gregoriushuis in zijn eentje bezig met het ontpleisteren van de gevel. Er kwamen prachtige kleurrijke bakstenen aan het licht en bijzonder mooie afsluitingen aan de kozijnen. Ik maakte kennis met frater Josephus (Johannes Cornelis van Moorst) en vroeg hem waarom hij daar bezig was... Wel, de gevel zou opnieuw worden gepleisterd. Ik vroeg hem in overweging te nemen dit niet te doen, maar in plaats daarvan enkele restauraties aan te gevel te laten verrichten, de voegen opnieuw te doen aanbrengen hetgeen m.i. niet veel meerdere kosten met zich mede zou brengen. Ik verzocht de directeur van het Centraal Museum om mijn verzoek te steunen bij de leiding van het Sint Gregoriushuis. Frater Josephus - die later een van mijn beste vrienden zou worden - overlegde met zijn overste, Frater Andreas Legdeur, en enige tijd later kwam hij mij op het Domplein vertellen, dat ik het pleit had gewonnen! Het naast dit perceel gelegen poortje, dat toegang geeft tot het St. Gregoriushuis, moest nodig worden hersteld en ik kreeg van het gemeentebestuur toestemming om dit te doen mits de kosten niet hoger zouden zijn dan... *f* 80,—!
Door de ontpleistering van verschillende gevels kwam de vraag naar voren wie de bouwmeester van deze gebouwen geweest zou zijn. Alleen een onderzoek in de archieven kon daarop een antwoord geven en zo zijn we met zekerheid te weten gekomen, dat de percelen Nieuwegracht 18 en 63 en Janskerkhof 12 werken van zijn van de bouwmeester Frederick Matthijsz. van Lobbrecht. Het is voorts waarschijnlijk dat hij ook de ontwerper is geweest van de percelen Muntstraat 6, Achter de Dom 30 en Korte Nieuwstraat 4. Ook is het wel zeker, dat hij de ontwerpen maakte van de ingang van de Statenkamer (thans Janskerkhof 3) en verder van de poort tussen het pand Servetstraat 5 en 7. Het zijn alle werken uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw.[9])

8) Jb 1958, p. 61.
9) Bouwk. Weekbl. 1953, p. 53, 305; mb 1956, p. 1, 21, 40, 62.

Nieuwegracht 18, blootgelegde accoladebogen, (coll. W. Stooker, 1934).

Kunstbeschermingsdienst

Voor de bescherming van monumenten e.d. was in 1939 reeds door het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een officiële Kunstbeschermingsdienst in het leven geroepen. De opdracht van deze dienst luidde, zoals de naam al zegt, de bescherming van kunstschatten ten tijde van oorlogsgevaar. Wat Utrecht zelf betrof ging het hier speciaal om de bewaking van de Domtoren, de Domkerk, de Pieterskerk, de Klaaskerk, het Centraal Museum, de Universiteitsbibliotheek, het Rijks- en het Gemeente Archief en het Kunst-Historisch Instituut. De dienst trad na het uitbreken van de oorlog direct in werking. Het personeel werd tijdelijk aangevuld met werknemers van aannemers. Er viel heel wat te doen. In de eerste plaats moesten alle klok-

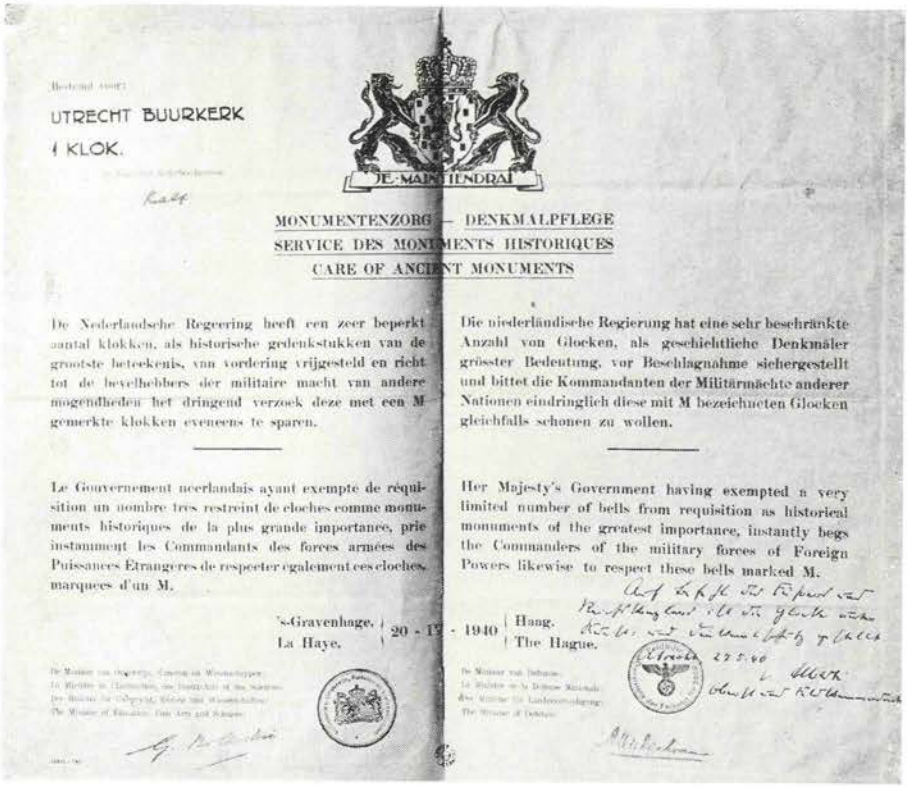

UTRECHT BUURKERK

1 KLOK.

JE MAINTIENDRAI

MONUMENTENZORG — DENKMALPFLEGE
SERVICE DES MONUMENTS HISTORIQUES
CARE OF ANCIENT MONUMENTS

De Nederlandsche Regeering heeft een zeer beperkt aantal klokken, als historische gedenkstukken van de grootste beteekenis, van vordering vrijgesteld en richt tot de bevelhebbers der militaire macht van andere mogendheden het dringend verzoek deze met een M gemerkte klokken eveneens te sparen.

Die niederländische Regierung hat eine sehr beschränkte Anzahl von Glocken, als geschichtliche Denkmäler grösster Bedeutung, vor Beschlagnahme sichergestellt und bittet die Kommandanten der Militärmächte anderer Nationen eindringlich diese mit M bezeichneten Glocken gleichfalls schonen zu wollen.

Le Gouvernement neerlandais ayant exempte de réquisition un nombre tres restreint de cloches comme monuments historiques de la plus grande importance, prie instamment les Commandants des forces armées des Puissances Etrangeres de respecter également ces cloches, marquees d'un M.

Her Majesty's Government having exempted a very limited number of bells from requisition as historical monuments of the greatest importance, instantly begs the Commanders of the military forces of Foreign Powers likewise to respect these bells marked M.

's-Gravenhage, / La Haye, 20 - 12 - 1940 / Haag. / The Hague.

Gesigneerde verklaring van de historische waarde van een van de Utrechtse klokken
(de Banklok uit de Buurtoren; coll. W. Stooker, 1940).

ken van het gelui en van de carillons uit de torens worden weggenomen en op een veilige plaats worden opgeborgen. Groot was de verbazing van onze toenmalige stadsbeiaardier J. A. H. Wagenaar, toen hij op 11 mei 1940 bij de toren kwam om zijn zaterdagse bespeling te verrichten, dat hij naar de kelder werd verwezen! Toen het bericht van de capitulatie van de Nederlandse krijgsmacht kwam, hing de grootste klok van de Jacobitoren als laatste in de takels om afgenomen te worden!

Enkele dagen was de bezetting oud, toen er bezoek kwam van 2 hoge Duitse militairen. Hun wens was de toren te bezichtigen. Persoonlijk heb ik de heren rondgeleid, want we waren nog steeds bezig met opbergen van diverse zaken en ik wist niet wat hun komst precies betekende. Het bleek werkelijk belangstelling te zijn voor ons hoogste Monument! Bij de terugkomst van de rondgang werd nogmaals de klokkenzolder aangedaan. Een van de heren sprak zijn bewondering uit over wat hij had gezien. Van zijn verdere belangstelling gaf hij blijk door mij te verzoeken hem het biljet, dat aan de klokken hing, te overhandigen. Op dit biljet stond het verzoek aan de bezettende macht de klokken vrij te stellen van vordering. Hij beloofde de biljetten terug te brengen

en aan het verzoek gevolg te geven. De biljetten van alle torens werden ingeleverd en op 27 mei 1940 kreeg ik deze terug met de mededeling dat de klokken van vordering vrijgesteld waren. Zij waren in opdracht van de Führer ondertekend door de Oberst Von Alberti. Zie voor verdere zaken betreffende de Kunstbescherming in bezettingstijd het door het Gemeentebestuur uitgegeven boekje „De bevrijding van Utrecht", blz. 46-49.
Buiten de oefeningen werden de wachtslieden te werk gesteld. Ze waren in drie ploegen in dag- en nachtdienst verdeeld en verrichtten bijzonder veel werk. In de eerste plaats gold het het aanbrengen van beveiligingen en het opbergen van museumstukken. Toen dit was geklaard kregen de mannen allerlei andere werken te doen zoals het afbreken van de overkapping op de Vismarkt, het bouwen van het huisje aldaar - waarin thans een antiekwinkel is gevestigd -; zij verrichten onderhoudskarweien aan de Domtoren en de Domkerk en hielpen mede aan de restauratie van de Klaas- en de Buurtorens en het Catharijneconvent, deden diverse opgravingen, brachten diverse kleine verbouwingen in het Centraal Museum aan en braken de bekapping van het schip van de Geertekerk - waarover hieronder meer - af. Ook hielpen zij mee bij diverse restauratiewerken aan particuliere panden, maakten gereedschap voor de brandweer en zorgden voor een noodwaterleiding bij wijze van voorzorg wanneer onverhoopt de normale watervoorziening door oorlogshandelingen zou uitvallen. Ook ten behoeve van de directies van beschermde gebouwen en voor de archieven van het Aartsbisdom en van de Ned. Hervormde kerk, kostbare zaken van de Rijksbibliotheek (zie hiervoor A. Holshof - Utrechtse Parelen blz. 38) en voor particuliere instanties werden zeer nuttige werkzaamheden gedaan.

Geertekerk

In mijn herinnering neemt ook de Geertekerk een aparte plaats in. In 1930 besloten de kerkvoogden van de Ned. Hervormde kerk dit gebouw voor de eredienst te sluiten, dit ondanks de protesten van vele gemeenteleden. Alles wat maar enige waarde bezat, zoals het orgel, de preekstoel enz., werd uit het gebouw gehaald om elders dienst te doen en verder keek men niet meer naar het bedehuis om, dat dan ook spoedig ernstige tekenen van verval begon te vertonen. Er werd zelfs al over een totale afbraak gesproken.
Om het door het wegbreken van de kerk vrijgekomen terrein weer te benutten (de toren was en bleef eigendom van de burgerlijke gemeente en daarover had men dus niets te zeggen) gaf het bestuur van de verenigde Gods- en Gasthuizen aan architekt A. van der Steur opdracht een schetsplan te maken voor het stichten van een complex gebouwen dat in hoofdvorm de gedaante van de dan weggebroken kerk zou hebben. Dit complex zou de naam „Geertehof" gaan krijgen. Gelukkig is het zover niet gekomen. Het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuur nam haar aanvankelijk gegeven toestemming tot sloping terug en zo was dit gevaar geweken. Het gemeentebestuur, bezorgd over de toestand van de kerk, heeft daarna diverse voorzieningen voorgeschreven om verder verval te voorkomen. Aangezien het inmiddels

Nieuwjaarskaart W. Stooker (tek. P. Smits) 1953 „worden in 1953 de slopers tot bouwers der Geertekerk?"

wel duidelijk was geworden, dat de Ned. Hervormde kerk zich niets meer aan de kerk gelegen liet liggen, werd een onteigeningsprocedure aangespannen en op 22 maart 1944 werd het vonnis geveld.
Nu de gemeente eigenaresse van het gebouw was geworden, werd met behulp van het personeel van de Kunstbeschermingsdienst overgegaan tot het wegnemen van de nagenoeg geheel vergane bekapping van de middenbeuk, het tegengaan van inwatering, het herstellen en het dichtmestselen van ramen e.d. om vernielingen door de jeugd te voorkomen. Verder werden alle later aangebrachte onderdelen, die voor een toekomstige restauratie toch geen nut meer zouden hebben, verwijderd. Doordat e.e.a. door personeel van de Kunstbeschermingsdienst werd verricht, konden de kosten laag worden gehouden.
De tijd verstreek. Zaadjes, door vogels en de wind in het dakloze middenschip terechtgekomen, vonden hier een vruchtbare voedingsbodem en zo ontstond binnen de kerkmuren een begroeiing die bijna boven de daken van de zijbeuken uitkwam.
In 1947 stelde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een onderzoek in en bevond, dat de toestand van de rest goed was. Met andere woorden: er kon weer aan restauratie worden gedacht. Doch eerst moest er een bestemming voor het gebouw worden gevonden. Wanneer het gebouw in handen van de gemeente Utrecht zou blijven, werd er gedacht aan een bestemming ten behoeve van het geestelijke of culturele leven. Aan een blijvend gebruik als bedehuis werd echter de voorkeur gegeven. Er werden diverse aanbiedingen gedaan, doch de toenmalige burgemeester wees die af omdat naar zijn mening de kerk eigendom van de gemeente moest blijven. Toen de bezetting voorbij was, vroeg de Ned. Hervormde gemeente rechtsherstel aan en verkreeg deze en zo was alles weer als voorheen. En wederom werd aan slopen gedacht. Een belangrijk deel van de Utrechtse bevolking was deze gedachte een doorn in het oog. Er werd een comité gevormd, bestaande uit mej. mr. W. M. W. van Lanschot, prof. dr. L. A. Hulst en prof. dr. W. Sillevis Smitt, dat een actie

tot behoud van de Geertekerk voorbereidde door een ingezonden stuk in het Utrechtsch Nieuwsblad onder de titel „Te wapen voor de Geertekerk!". De actie werd gesteund door de wetenschap, dat het Apostolisch Genootschap een ernstige gegadigde was voor de overname en de restauratie van de kerk. Ook de vereniging Oud Utrecht liet zich niet onbetuigd en haar voorzitter ir. J. D. M. Bardet trad toe tot het comité. Men kwam met een twaalftal verschillende mogelijkheden waarvoor de kerk te gebruiken zou zijn. De laatste mogelijkheid was, dat het comité de ruïne van de eigenaresse zou overnemen. Het resultaat is bekend: de Remonstrantse gemeente kocht het bouwwerk en ging krachtdadig over tot restauratie, waarbij ook de toren werd betrokken.[10]) We kunnen dankbaar zijn, dat het zo is gelopen. Dat moest zelfs de voorzitter van het college van kerkvoogden van de Ned. Hervormde kerk toegeven...

Werven en werfmuren

En zo kom ik aan een ander belangrijk aspect van onze oude stad, dat altijd mijn interesse heeft gehad: de werven en werfmuren. Voor 1940 werd er reeds een contrôle gehouden op de toestand waarin de balies verkeerden, vooral wanneer er feesten op komst waren, die zich veelal in de omgeving van het Stadhuis en de Stadhuisbrug plachten af te spelen. Bouwtoezicht zorgde dan voor de nodige aanschrijvingen aan de diverse eigenaren en hield er zorgvuldig oog op, dat herstellingen e.d. ook inderdaad werden uitgevoerd. Reeds in 1899 had de toenmalige plantsoenmeester een rapport uitgebracht, waarin hij voorstellen deed om tot verbetering van de toestand te geraken. Onze Vereniging zette zich ervoor in om de zaak in goede banen te leiden door te trachten in de jaren 1929-1932 de eigenaren van de percelen langs de grachten tot elkander te brengen om tot een zekere vorm van samenwerking te komen ter verbetering van de toestand. In 1941 gaf de Utrechtse Welstandscommissie adviezen, die inhielden, dat er getracht zou moeten worden een regeling te treffen om de werven in eigendom te verkrijgen, desnoods door onteigening. Wanneer men eenmaal zover was, zouden de werven en werfmuren op een verantwoorde wijze kunnen worden hersteld. In 1950 heeft deze onteigening eindelijk haar beslag gekregen. Alle werven werden nu eigendom van de gemeente. De werven en kademuren konden nu onderhanden worden genomen. Met de werfmuren en balies lag het echter moeilijker want deze bleven particulier bezit. De gemeenteraad besloot de eigenaren voor te stellen de werfmuren in de toestand, zoals zij waren, aan de gemeente over te dragen tegen betaling van een bedrag, waaruit het onderhoud in de toekomst betaald zou kunnen worden. Het gebruik van de werven zowel als van de uitgangen in de werfmuren bleef dan voor de eigenaren gelijk; de gemeente zou dan in de toekomst zorgen voor het onderhoud en de verdere instandhouding.
De eerste werfmuur, die met medewerking van het Utrechts Monumenten Fonds werd hersteld (in 1943), was die van het perceel Oudegracht 161.

10) Jb 1941, p. 38; 1955 t/o p. 174; mb 1947, p. 110.

NASCHRIFT

Bovenstaande impressies geven een levendig beeld van de groei van de monumentenzorg in de stad Utrecht, vanuit de Domtoren-restauratie en rondom ons erelid W. Stooker. Van zijn trouwe medewerkers noemen we hier de heren J. in 't Hout en E. Oldenhof (t.a.v. de aspekten van de uitvoering), C. Groeneveld als beeldhouwer en P. Smits als tekenaar-documentator. Onder zeer grote belangstelling nam hij afscheid van de dienst van Openbare Werken in 1957. Nog lang bleef hij aktief op het gebied van de monumentenzorg; meermalen is in onze publikaties op zijn werk ingegaan. Hij werd opgevolgd door ir. C. L. Temminck Groll.

Samen met ir. P. H. N. Briët kwamen de restauraties van Buur- en Jacobitoren gereed. Aan de Domtoren werden in het achtkant de uit de beginfase van de restauratie daterende roestende brugstaven door bronzen staven vervangen. Aan de restauratie van de werfmuren kon in een fors tempo worden doorgewerkt, de vm. Vleeshal werd ingericht tot jeugdleeszaal. Met bescheiden middelen werden de zuidelijke en de westelijke vleugels van het Catharijne convent geschikt gemaakt voor museale doeleinden. Het archeologisch werk werd voortgezet en met name t.a.v. de Romaanse kerken werden vele belangrijke vondsten gedaan.[11]) Ook werd een stuk van het kasteel Vreeburg blootgelegd en voor het eerst werd iets gevonden van het Catharijneklooster, dat daar op die plaats aan voorafging.[12])

In 1964 werd Temminck Groll benoemd tot rayonarchitekt bij de Rijksdienst voor de monumentenzorg; hij werd opgevolgd door C. A. Baart de la Faille. C. Groeneveld had inmiddels zijn taak als beeldhouwer neergelegd, J. Esenkbrink en J. Bürgi zetten het werk voort.

11) Janskerk: jb 1949, p. 41; mb 1949, p. 41. Algemeen: BOB 1959, kol. 35 en 145.
12) Mb 1967, p. 24; 1970, p. 18, 84, 90; 1971, p. 89.

II. STEDELIJKE MONUMENTENZORG IN DE PERIODE 1957-1973

W. Thoomes

De snelle ontwikkelingen, die zich - vooral in het afgelopen decennium - voordeden op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven zijn gelukkig niet aan de monumentenzorg in de stad Utrecht voorbijgegaan. Vier gebeurtenissen markeren deze ontwikkeling in het bijzonder:

1. de instelling van de subsidieregeling voor woonhuisrestauraties;
2. de vaststelling van de Rijksmonumentenlijst;
3. de aanvang van de restauratie van de vijf grote Hervormde binnenstadskerken en
4. de indiening van het ontwerp-beschermd stadsgezicht voor de binnenstad.

Woonhuisrestauraties

Het begrip voor de waarde van het oude woonhuis - als architectuur-historisch element en als onderdeel van het stadsgezicht - is nog niet zo lang gemeengoed. De - door het Rijk - uitgegeven geïllustreerde beschrijvingen van monumenten van geschiedenis en kunst laten zien dat het woonhuis in de dertiger jaren nog maar zelden aandacht kreeg. Ir. R. Meischke [13]) wijst erop, dat het restaureren van woonhuizen eerst omstreeks 1955 goed op gang is gekomen. Terwijl voordien wel gevels werden gerestaureerd, behoorde het algeheel herstel van een woonhuis tot de uitzonderingen.[14])

Dat voor de stad Utrecht eerst in 1961, op initiatief van Temminck Groll, een subsidieregeling voor woonhuisrestauraties tot stand kwam, is dus niet zo verwonderlijk. Het voorstel van Burgemeester en Wethouders aan de Gemeenteraad [15]) gaf als reden voor het instellen van deze regeling: „Teneinde te voorkomen, dat talrijke, nu nog in redelijke staat verkerende, historisch belangrijke percelen van particulieren (woonhuizen, pakhuizen) mettertijd geheel verloren gaan of slechts met zeer hoge kosten kunnen worden behouden, dient thans te worden gehandeld. De beschermende maatregelen, zoals die,

13) R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300 tot 1800*, Haarlem 1969, p. 22.
14) Zie voor de kleine restauraties de jaarverslagen UMF. Voor de uitzonderingen o.m. L. J. Plemp van Duiveland, *Het huis aan de Stammersbrug*, Utrecht z.j.; A. J. v. d. Ven, *Janskerkhof 13*, Utrecht 1959; W. F. J. den Uyl, *Paushuize en zijn naaste omgeving*, Prov. Almanak 1959.
15) Gedrukte Verzameling 1960, nr. 324.

Huis Drakenburg, Oudegracht, (Gem. Archief Utrecht, 1972).

welke op grond van de Monumentenverordening kunnen worden genomen, zijn alléén niet toereikend. Daarnaast dienen de mogelijkheden te worden geschapen voor de tijdige uitvoering van restauraties in het belang van het behoud van het karakter en de historische waarde van bepaalde stadsgedeelten."

De regeling hield in dat het Rijk en de gemeente ieder aan de eigenaren van te restaureren woonhuismonumenten een tegemoetkoming van 30 procent van de restauratiekosten zouden verstrekken, terwijl de Provincie bereid was 10 procent van deze kosten voor haar rekening te nemen. Opmerkelijk is dat de regeling bedoeld werd voor restauraties waarvan de kosten in geen enkel geval *f* 25.000,— te boven zouden gaan. Alleen al daaraan laat zich de snelle stijging van lonen en materiaalprijzen in de bouwsector en in het bijzonder in de restauratiesector (waar de lonen circa 60 procent van de totale kosten vormen tegen 40 procent of minder in de eigentijdse bouw) aflezen: in 1973

Lichtegaard 4-7a (Gem. Archief Utrecht, 1968).

kan men nauwelijks een beperkt onderdeel van een huis voor dit bedrag restaureren. Maar het laat ook zien dat aanvankelijk toch nog op de oude voet, dwz. in de vorm van gevelrestauraties, werd gedacht en dat eerst langzamerhand meer en meer volledige restauraties van woonhuizen tot uitvoering kwamen.

Voor 1961 stelden Rijk en gemeente ieder *f* 50.000,— ter beschikking. Tot 1966 bleef de jaarlijkse bijdrage op dat bedrag gehandhaafd terwijl daarna, onder aandrang van de gemeentelijke monumentencommissie en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, een geleidelijke stijging optreedt tot *f* 400.000,— voor Rijk en Gemeente ieder, in 1973.

Het zou te ver voeren hier aan te geven welke restauraties onder deze regeling tot stand kwamen.[16]) In 1961 ging men er van uit dat per jaar gemiddeld tien restauraties zouden kunnen worden uitgevoerd. Dat aantal werd echter lang niet altijd bereikt. Opmerkelijke restauraties na 1961 waren: Lichtegaard 2, 4, 5, 6 en 7, Nieuwegracht 37 en 39, Achter den Dom 16, Oudegracht 57,

Nieuwegracht 145 en 159, Pieterstraat 6, Achter St. Pieter 21 en Achter St. Pieter 14 (met uitzondering van de voorgevel), Herenstraat 27 en 48, Lijnmarkt 41 en 43. Enigszins buiten de regeling vielen de restauraties van het bijzonder belangwekkende huis Drakenburg (Oudegracht 114) - waarvoor, dit terzijde, in 1958 nog een sloopvergunning werd gevraagd - en van het complex 't Hoogt. Voor de subsidiëring van deze werken werd nl. in verband met hun grote omvang niet geput uit de „woonhuizenpot", maar werden aparte kredieten beschikbaar gesteld. Bij de restauratie van Drakenburg bleek, dat dit huis in eerste aanleg vermoedelijk uit de twaalfde eeuw stamt. De vele unieke vondsten, tijdens de uitvoering van het werk gedaan, doen hopen, dat de architekt, de heer Th. Haakma Wagenaar, nog eens de tijd zal vinden een publikatie daarover te verzorgen.
De plannen voor de restauratie van het complex 't Hoogt door het Utrechts Monumentenfonds ontstonden kort voor het 25-jarig bestaan van die stichting. Als men weet, dat er plannen bestonden de huizen te slopen voor de aanleg van parkeerruimte, wekt het geen verwondering, dat eerst einde 1970 met het werk, dat rond 2 miljoen zou gaan kosten en medio 1973 werd voltooid, kon worden begonnen. Er ontstond in die drie jaren o.l.v. architekt A. L. Oosting, binnen deze zes aan 't Hoogt en de Slachtstraat gelegen huizen, een complex van met elkaar verbonden ruimten, waarin naast een klein theater, een minifilmhuisje en tentoonstellingsruimten ook een eethuisje en een café werden ondergebracht. De bedoeling, te bewijzen dat oude huizen een zeer positieve bijdrage aan het leven van het stadshart kunnen leveren, werd volledig bewaarheid.
Overigens bleek de omvang van de „woonhuizenpot" al na enkele jaren te klein en dat in steeds sterkere mate. Er ontstond spoedig een wachtlijst van aanvragen, waarvan de laatste eerst vier of vijf jaar na hun indiening zouden kunnen worden gehonoreerd. Dat deze omstandigheid frustrerend werkte op de bereidheid bij eigenaren om plannen voor restauraties te laten opstellen, behoeft geen nadere uitleg.

Het Utrechts Monumentenfonds

Overigens betekende deze regeling bijna de verdwijning van de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds. De stichting zag haar werkterrein (het geven van bijdragen, in de orde van *f* 1000,— à *f* 2500,—, in de kosten van restauraties, tot dan toe vrijwel altijd gevelrestauraties) goeddeels wegvallen. In het al gereleveerde voorstel aan de Raad [15]) schreven Burgemeester en Wethouders wel: „De taak van het Utrechts Monumentenfonds kan, wat betreft het bevorderen van de restauratie van particuliere percelen, blijven bestaan uit het subsidiëren van kleine, snel uit te voeren restauraties, van die waarvoor geen rijkssubsidies kunnen worden verkregen, maar die wel van belang

16) Zie voor de restauraties uit de eerste periode de reeks van publikaties van C. L. Temminck Groll. mb 1957 t/m 1962 en 1965; jb 1960, p. 103; in „De Timmerwerf", 1957 t/m 1964 en *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht . . .*, 's-Gravenhage 1963. Voor de latere: mb 1969, p. 63; 1970, p. 93; 1971 p. 85 en de jaarverslagen UMF.

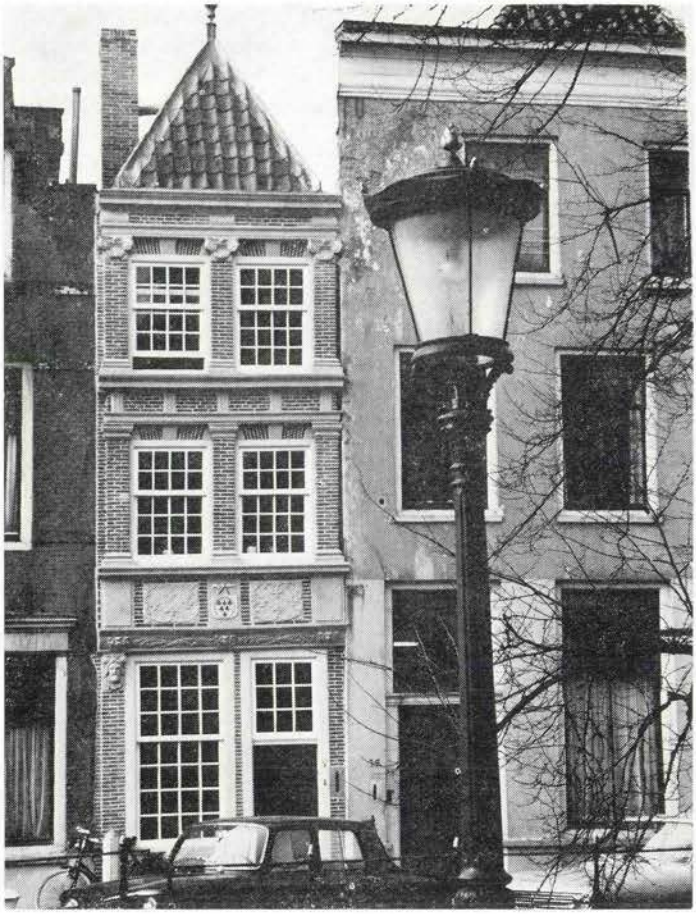

Het pandje Nieuwegracht 37 van het Utrechts Monumentenfonds (Gem. Archief Utrecht, 1968).

zijn voor het historisch aanzien van de stad en van restauraties van percelen, waarvan de eigenaren geen rijkssubsidie wensen te aanvaarden." Maar ook al werden tussen 1961 en 1966 nog rond 20 kleine restauraties met steun van het Fonds uitgevoerd, het was duidelijk een aflopende zaak. Het bestuur van de stichting bezon zich dan ook niet ten onrechte op de taak van de stichting en sloeg vervolgens een door verwante instellingen reeds lang gevolgde (en overigens door de oprichters reeds voorziene) weg in: het kopen en in eigen beheer restaureren van woonhuizen, waarvan het behoud niet op een andere wijze zou zijn zeker te stellen. Eind 1966 werd het huisje Nieuwegracht 37 aangekocht, eind 1972 bestond het bezit uit 29 huizen, w.o. de Myropscameren aan de Springweg, het complex 't Hoogt en het Huis Oudaen, met een gezamenlijke boekwaarde van rond *f* 1.800.000,—. In dat laatste jaar werd voor aankopen en restauraties rond *f* 1.600.000,— besteed.[17])

17) Jaarverslag UMF 1972.

Rijksmonumentenlijst

Een nieuw hoogtepunt bracht 1964: op 17 augustus diende de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de ontwerp-monumentenlijst voor de gemeente Utrecht bij de Gemeenteraad in. De gemeentelijke monumentencommissie bracht over dat ontwerp een uitvoerig advies uit, waarin werd voorgesteld een groot aantal panden en bouwfragmenten, enkele uit archeologisch oogpunt belangrijke terreinen, alsmede enkele reeksen stoepen aan de lijst toe te voegen. Op 3 juni 1965 behandelde de Raad het ontwerp. Uit het voorstel van Burgemeester en Wethouders [18]) blijkt, dat de voorstellen van de monumentencommissie goeddeels door het College werden overgenomen. Daarnaast werd echter tegen de plaatsing van 14 objecten op de lijst bezwaar gemaakt omdat deze in verband met gemeentelijke plannen „van stedebouwkundige of andere aard bezwaarlijk in stand gehouden zullen kunnen worden... De realisering van deze plannen is... voor de plaatselijke samenleving van zulk grote betekenis, dat de hieraan verbonden belangen onzes inziens moeten prevaleren boven die van de monumentenzorg". Naast andere behoorden tot deze 14 objecten Mariaplaats 14 (i.v.m. het plan Hoog-Catharijne), Janskerkhof 1 en Wed 7 (voor de verbreding van respectievelijk de Lange Jansstraat en de Korte Nieuwstraat) en uiteraard de „Wallen, stadsbuitengracht, singels en bolwerken, van de Kleine Singel af, westwaarts, daarna zuidwaarts tot aan de rotonde bij de Bleekstraat". Daarnaast werd bij een 90-tal voorgestelde monumenten de aantekening geplaatst dat „die waarschijnlijk wel in de toekomst moeten worden aangetast, doch waarvan op dit ogenblik de noodzaak daartoe nog niet aan de hand van vastgestelde plannen kan worden aangetoond." Men leefde in die tijd dan ook nog geheel in de ban van het verkeersplan-Feuchtinger.
Als de Minister op 12 juli 1966 de lijst vaststelt, blijkt, dat deze de door de gemeente voorgestelde toevoegingen goeddeels heeft overgenomen. De voorstellen tot afvoering leidden echter niet tot het wenselijk geachte resultaat. Burgemeester en Wethouders schreven daarover in hun voorstel [19]): „Deze beschikking is zeer teleurstellend. Zij betekent namelijk, dat de uitvoering van verschillende plannen geheel onzeker wordt, omdat zij afhankelijk zal zijn van de bereidheid van de Minister om te zijner tijd een aanvraag om vergunning tot sloping in gunstige overweging te nemen." De Raad besloot op voorstel van het College tegen deze beslissing bij de Kroon in beroep te gaan. Dat gebeurde niet voor de stadsbuitengracht, waarvoor inmiddels reeds een beroep was ingesteld tegen de door de Minister geweigerde dempingsvergunning. Tenslotte vermeldden Burgemeester en Wethouders in hun voorstel dat nu - door de aanvaarding van het plan-Kuiper - met zekerheid kon worden bepaald welke van de in 1965 genoemde 90 objecten, die waarschijnlijk moesten worden aangetast „in de toekomst bezwaarlijk in stand gehouden zullen kunnen worden. Alhoewel de Minister ons ten aanzien van deze aangelegenheid geen enkele zekerheid heeft gegeven, vertrouwen wij er op,

18) Gedrukte Verzameling 1965, nr. 128.
19) Gedrukte Verzameling 1966, nr. 219.

dat de bewindsman ons te gelegener tijd de vereiste vergunning tot het slopen van deze percelen enz. niet zal onthouden."
Het is bekend hoe het verder ging. De afdoening van de beroepen liet eindeloos op zich wachten, de plannen-Feuchtinger en -Kuiper werden vergeten en de door de gemeente gewraakte objecten bleven intact op enkele uitzonderingen na (de huizen Oudegracht 49 en 51 en, het zij hier maar nuchter geconstateerd, de stadsbuitengracht tussen het Sterrebos en de Weerdsluis) en werden soms zelfs (Hoogt 4, 6, 8 en 10) gerestaureerd.

Hervormde kerken

De abominabele toestand waarin de vijf grote Hervormde kerken in de binnenstad (de Dom-, Jans-, Jacobi-, Buur- en Nicolaïkerk) verkeerden, leidde in 1968 tot overleg tussen de Hervormde Gemeente, het Rijk, de Provincie en de gemeente. Ondanks regelmatige restauraties in het verleden aan de Domkerk verkeerde veel natuursteenwerk weer in slechte staat. Vooral de toestand van de balustrades leverde direct gevaar op. Het ijzer van de raambruggen in de vensters had door roestvorming schade aan het natuursteen van de traceringen veroorzaakt. Bovendien waren er lekkages door beschadigingen aan de leibedekking en aan de loodbekledingen van goten en muren.
Voor de Janskerk werd een algehele restauratie van het Romaanse schip en het dwarsschip nodig geacht. Bij de drie andere kerken waren het vooral de kappen, die zorgen baarden. Op allerlei plaatsen traden lekkages op en overal verrotte het houtwerk en werd het muurwerk aangetast. Het verwijderen van de pleisterlagen werd noodzakelijk geacht om de kerken weer hun oude luister te kunnen geven. Van het begin af was duidelijk dat deze werkzaamheden, zelfs indien zij alleen het noodzakelijke herstel zouden omvatten, zeer langdurig en kostbaar zouden zijn. Aanvankelijk werden die kosten geraamd op tien tot vijftien miljoen, te verwerken in tien tot vijftien jaar. In 1969 [20]) werden de kosten nader geraamd op *f* 16.300.000,—, waarbij per jaar ongeveer 1 miljoen zou kunnen worden besteed. Uit technisch oogpunt zou een snellere restauratie mogelijk geweest zijn, maar de beperkte omvang van de beschikbare middelen noodzaakte tot temporisering. Overigens werd toen reeds gesteld dat alleen al door de loon- en prijsstijgingen maar ongetwijfeld ook door vele op dat moment nog niet te voorziene omstandigheden wel verdere kostenstijgingen zouden gaan optreden. Van deze kosten nam het Rijk 66½%, de provincie 7½% en de gemeente 25% voor haar rekening. Ten laste van de Hervormde gemeente bleef dan 1% van de restauratiekosten, alsmede de niet-subsidiabele kosten.
Volgens de door de architekt ir. T. van Hoogevest opgestelde plannen werd dat jaar nog begonnen met de werkzaamheden aan de Jacobi- en de Nicolaikerk. Verwacht werd, dat deze werken en die aan de Janskerk binnen zes à zeven jaren voltooid zouden kunnen zijn. In de daarna volgende acht à negen jaar

20) Gedrukte Verzameling 1969, nr. 235. Voorts mb 1970, p. 74; 1972, p. 45, 94; rapporten *Het vijf kerken restauratieplan*, Utrecht, 1973.

zou dan gelijktijdig aan de Domkerk en de Buurkerk gewerkt kunnen worden. De documentatie wordt verzorgd door Th. Haakma Wagenaar.
Al spoedig echter bleek, dat de restauratiekosten - alleen al door de loon- en prijsstijgingen en de invoering van de b.t.w. - aanmerkelijk hoger zouden worden. Begin 1970 werden de kosten al op *f* 22.000.000,— geraamd.[21]) De tijdsduur werd - omdat het jaarlijks te verwerken bedrag nagenoeg gelijk bleef - in een gelijk tempo langer. Men mag dan ook concluderen dat Utrecht nog heel lang van deze werken getuige zal zijn voordat dit sluitstuk van Utrecht's grote restauraties is voltooid.

Pieterskerk

Voltooid werd wel de in 1954 o.l.v. ir. P. H. N. Briët begonnen en sedert 1968 in samenwerking met dr. ir. C. L. Temminck Groll uitgevoerde restauratie van de Pieterskerk.[22]) Ook hier riep de sterke stijging van de restauratiekosten grote moeilijkheden op. Daardoor werden de werkzaamheden van 1958 tot 1962 stilgelegd. Ook in 1966 dreigde stillegging omdat de gemeente geen verdere subsidiëring meer in het uitzicht stelde. Toen die er weer was en een speciale financieringslening door het kerkbestuur was aangetrokken, kon worden voortgewerkt.
Eind 1965 was de restauratie van het schip met de zijbeuken, van de Pieternellenkapel en van het noordelijke ingangsportaal gereed. Daarna werd verder gewerkt aan het koor met de zuidelijke Dekenkapel en de noordelijke zijkapel en het transept. In het najaar van 1970 was de hele restauratie afgesloten en werden de kosten vastgesteld op rond *f* 4.150.000,—.
De restauratie gaf de kerk een voor tijdgenoten ongekend aanzicht. Door de verwijdering van het orgelfront ging het hoogkoor weer bij de kerk behoren. Het herstel van de teruggevonden trappen naar het hoogkoor en het herstellen van de open verbindingen tussen het transept en de kapellen versterkten deze gedaanteverandering. Ook uitwendig kreeg de kerk door het verwijderen van het pleisterwerk en het slopen van aanbouwen een nieuw gezicht. Bij de restauratie kwamen vele unieke restanten van vroegere bouwfasen te voorschijn terwijl ook zeer verrassende vondsten werden gedaan. Zeker moeten hier worden genoemd de vier zandstenen reliëfs uit circa 1170, Romaans beeldhouwwerk van grote kunsthistorische betekenis, de tegelvloer in de Dekenkapel, de gewelfschilderingen en de 14e eeuwse sarcofaag met de voor Noord-Nederland volstrekt unieke fresco's.

Werven

Niet voltooid werd de restauratie van Utrechts meest unieke monument: de werven langs de oude grachten. Dat viel ook nauwelijks te verwachten bij een

21) Gedrukte Verzameling 1970, nr. 301.
22) Mb 1956, p. 73; 1964, p. 28; 1965, p. 44; 1970, p. 34, 79; *Pieterskerk Utrecht*, Utrecht 1973; Gedrukte Verzameling 1969, nr. 245, p. 90.

Pieterskerk, interieur naar het oosten, met de teruggevonden en herplaatste 12e eeuwse reliefs (Gem. Archief Utrecht, 1968).

zo omvangrijk werk. Toch vorderde het herstel regelmatig. De werven en walmuren - die in de vijftiger jaren geheel eigendom van de gemeente waren geworden - kwamen gereed, de werfmuren volgden stukje voor stukje. Veel eigenaren bleken - ondanks regelmatige acties door de gemeente - niet bereid tot overdracht van hun meters werfmuur. Hoewel - uitgaande van een jaarlijks te realiseren programma van ongeveer 75 meter werfmuur - nog tot rond 1990 moet worden gewerkt om alle nog niet gerestaureerde werfmuren te kunnen herstellen, kon in het begin van de zeventiger jaren toch worden gezegd, dat van de zeer verwaarloosde toestand, waarin dit monument nog rond 1950 verkeerde, weinig meer viel te merken.

Andere grote restauraties

Naast al deze grote werken zouden de minder opvallende bijna worden vergeten: de restauratie van de Catharijnekerk (ir. G. M. Leeuwenberg, ir. J. L. Volders), de ontglazing en vernieuwing van veel natuursteenwerk van de pandhof van de Domkerk, (1962, Rijksgebouwendienst), de werken aan de St. Augustinuskerk, (1965/69, ir. Th. van Gendt), het herstel van de kap van de Grote Vleeshal aan de Voorstraat, 1972, de werkzaamheden aan het hoofdgebouw van het Stadhuis, 1971, en de restauratie van de pandhof van St. Marie, 1973 (Dienst O.W.). Laatstgenoemd werk gaf het voormalig immuniteitsgebied weer een duidelijk herkenbare kern.
Dat in deze jaren ook plannen ontstonden voor de restauratie van het Catharijneconvent [23]) (dat met Nieuwegracht 63 huisvesting moet gaan bieden aan het Museum voor Religieuze Kunst) en voor uitvoerige herstelwerkzaamheden aan de Domtoren en het Domcarillon moet hier eveneens tenminste worden vermeld. Beide plannen waren jarenlang het onderwerp van overleg met het Rijk maar de uitvoering ervan bleef op de beperkte omvang van de financiële middelen steken. Zeer opmerkelijk was de beslissing van het Rijk niet mee te subsidiëren in de restauratie van het Domcarillon omdat dat herstel niet urgent zou zijn: de ijzeren klokkenstoel stond op instorten en het tractuur was doorgeroest.

Archeoloog

Hoewel Utrecht in het verleden opmerkelijke opgravingen te zien gaf, was het stelselmatig opgraven op iedere plaats, die door sloop van bebouwing daartoe mogelijkheden bood, een moeilijk te realiseren zaak. Ongetwijfeld gingen daardoor - ondanks inspanningen van velen - onvervangbare gegevens over de stadsgeschiedenis verloren. De benoeming van een gemeentelijke archeoloog, drs. T. Hoekstra, in 1971, was daarom zeer toe te juichen.

23) Jb 1943, p. 119; mb 1970, p. 68.

Tenslotte bracht het begin van de zeventiger jaren nog een belangrijke zaak voor de monumentenzorg in Utrecht: in 1972 werd - na haast eindeloos overleg tussen de gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg - door de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting een ontwerp beschermd stadsgezicht voor de Utrechtse binnenstad aan de Gemeenteraad voorgelegd.
De in 1961 in werking getreden Monumentenwet opende - naast de vaststelling van monumentenlijsten - de mogelijkheid „een geheel, een complex voor ontsiering te behoeden, wanneer (dit) door zijn bijzondere sfeer voor de schoonheid van stad of dorp van belang is." Binnen zo'n gezicht zou „het streven er op gericht moet(en) zijn, dat wenselijke of noodzakelijke veranderingen slechts geschieden op zodanige wijze, dat het aspect van het geheel niet, of althans zo weinig mogelijk, schade lijdt".[24]) Het voor de Utrechtse binnenstad opgestelde ontwerp omvatte ruwweg de hele oude stad binnen de stadsbuitengrachten, met uitzondering van Wijk-C en het Vredenburg. „Het maakt nog weer eens duidelijk dat monumentenzorg niet alleen is het restaureren van verspreid liggende gebouwen met een bijzondere architectuur-historische waarde maar dat deze zorg zich uitstrekt over hele stadskernen opdat het eigen karakter daarvan, zoals dat gevormd wordt door het samenspel van gebouwen, straten, pleinen, grachten en bomen, niet verloren gaat. Maar deze aanwijzing tot beschermd stadsgezicht houdt ook in dat binnen het gebied geen vernieuwing meer kan plaatsvinden door grootscheepse sloop van het bestaande en de bouw van nieuwe elementen, die een zo gunstig mogelijk economisch rendement opleveren. Het betekent dat een begin moet worden gemaakt met het afleggen van de vrijwel zeker lange weg van herstel, verbetering en aanpassing van het bestaande." [17])
Het opmerkelijke van het gezicht was dat het de oude stad in drie zônes (de klassen A, B en C) verdeelt. Geconstateerd mag worden dat de waarde van het stadsbeeld niet overal even groot is. Een gebied van 143 ha is uiteraard niet homogeen van karakter. Er zijn de werven, de vaak nog zeer gave gachtwanden, maar ook sterk verkrotte straten. Op een sterk vereenvoudigde manier weliswaar werd gepoogd deze heterogeniteit door de verdeling aan te geven. De ontwerpers van het gezicht achtten in de A-gebieden het stratenpatroon, de bebouwing (aard, type, hoogte, breedte en diepte, bekapping), de indeling van de openbare ruimten en de beplanting, maar ook de gevelindeling en het materiaalgebruik bepalend voor het stadsbeeld. In de C-gebieden valt h.i. de nadruk echter alleen nog op het stratenpatroon en aard, type en hoogte van de bebouwing; in de B-gebieden zijn gevelindeling en materiaalgebruik geen beeldbepalende elementen meer maar de overige wel. Zo werd gepoogd een geleidelijke overgang te bereiken, die aan de verschillen in waardering recht zou doen wedervaren. Tot de A-gebieden behoorden uiteraard de grachten, alsmede de v.m. immuniteitsgebieden van Domkerk, Jans-

24) Memorie van Toelichting bij het Ontwerp-Monumentenwet.

kerk en Pieterskerk. B-gebieden zijn de wallen en singels, het „tussengebied" tussen de grachten, de omgeving van de Nicolaaskerk, de Springweg en de Mariaplaats. De gebieden, waarin de oude stedebouwkundige structuur is verdwenen of waar de verkrotting reeds te ver is voortgeschreden om herstel mogelijk te laten zijn, vallen onder de klassering-C.
Deze zonering riep tijdens de behandeling nog al wat vragen op. De indeling werd vrij willekeurig, hier en daar onbegrijpelijk en daardoor verwarringstichtend genoemd. Burgemeester en Wethouders toonden zich echter in hun advies over het ontwerp (Gedrukte Verzameling 1973, nr. 215) voorstander van deze classificatie „juist omdat bij het ontbreken van een differentiatie de neiging zal ontstaan om het laagste niveau van bescherming aan te houden". In hun advies gaven Burgemeester en Wethouders de Gemeenteraad niet alleen in overweging met het ontwerp in te stemmen doch zelfs de omvang ervan nog iets te vergroten en wel met de bebouwing aan de oostzijde van de Lange Elisabethstraat en het Vredenburg. Op 28 juni 1973 sloot de Raad zich bij dit advies aan en verenigde zich daardoor met de daarin uitgesproken gedachte dat „het beschermde stadsgezicht beschouwd (moet) worden als een bouwsteen voor het structuurplan".

III. RESTAURATIES IN DE PROVINCIE

C. J. Bardet en C. L. Temminck Groll

Een overzicht over wat er in de afgelopen 50 jaar in de provincie aan restauratie is uitgevoerd, is nooit opgemaakt. De architekt C. J. Bardet, districthoofd bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, stelde thans een lijst samen met behulp van het Bulletin van de K.N.O.B., van de Jaarverslagen van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en van een aantal onderhoudsrapporten. Volledigheid kon hij daarbij uiteraard niet garanderen. Deze lijst vormde het uitgangspunt voor de onderstaande beschrijving, die dus wel een beeld geeft van wat men restaureerde, wat men belangrijk vond, maar die niet opgevat mag worden als een complete „catalogus".
Al direct valt op, dat het aantal werken in de eerste 25 jaar in het niet valt bij dat uit de tweede helft van onze halve eeuw. De restauratie-aktiviteit is enorm toegenomen. Toch weet ieder, dat onze historische stadskernen als totaliteiten toch haast overal meer verlies dan winst boekten. Tegenover groei van het aantal restauraties staat een nòg veel grotere groei van grootschalige vernieuwingen, van doorbraken, van sloop en van achterstand in onderhoud, van schikbarende en soms bewuste verwaarlozing. Vergelijking van het beeld van nu met b.v. het beeld van de provincie zoals dit uit het boek van A. Loosjes [25]) naar voren komt, laat zien hoe ontstellend veel er aan natuurlijke harmonie en samenhang is verloren. Zelfs het boek „De Steden" uit de serie Schoonheid van ons land [26]), uitgekomen in 1951, toont (voor de niet in de oorlog gehavende steden) een beeld, dat we alleen nog maar met een ver verleden kunnen associëren. Dit om te voorkomen, dat de lengte van onderstaand overzicht de indruk zou kunnen wekken van „wat gebeurt er toch veel en wat gaat het toch goed". *Het gaat namelijk helemáál niet zo goed!* Tegenover het opknappen staat inderdaad veel verminking, nog steeds in elk jaar méér dan in het daaraan voorafgaande!

In het onderstaande overzicht wordt met „kerk", wanneer niet anders omschreven, de Ned. Herv. kerk bedoeld. Architektennamen zijn zonder titel gegeven.
Ter Aa. Toren 1934 en kerk, 1955/6 (F. B. Jantzen).
Abcoude. Kerk en toren 1931/2 (A. Redert), 1950 (F. B. Jantzen), 1971

25) A. Loosjes, *Utrecht in beeld*, Amsterdam z.j.
26) Serie „De schoonheid van ons land", *De Steden*, Amsterdam/Antwerpen 1951.

Amersfoort, Muurhuizen 239-241 (C.L.T.G., 1959).

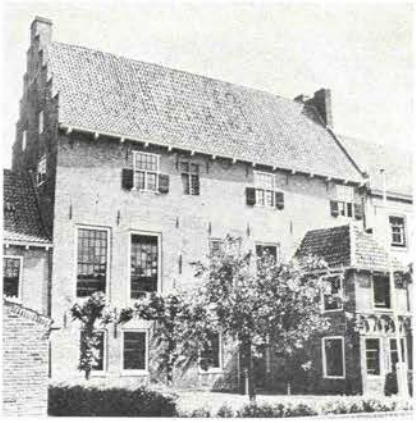

Amersfoort, Muurhuizen 1 (C.L.T.G., 1962).

(A. Oosting); de opvolgende werkzaamheden tonen duidelijk de verandering van benadering aan in onze periode van 50 jaar: probeerde men eerst alles zo „gothisch" mogelijk te maken, nu wordt meer gestreefd naar het laten zien van de historie. Woonhuis Rijksstraatweg/Kerkplein, 1948 en pastorie, 1969. *Amerongen.* Enig werk aan het kasteel, 1949 e.v. Kerk en toren, 1948/52 (J. G. A. Heineman). Van belang zijn hier vooral de ruim 20 woonhuisrestauraties in de periode vanaf 1964: aan de Burg. jhr. v. d. Boschstraat, de Gasthuisstraat, de Hof, de Kerkweg, de Nederstraat, de Overstraat, de Utrechtseweg en het Zandvoort. De zorg voor de zo lang goed bewaard gebleven kern vormt hier een van de eerste aanlopen tot de zorg voor een totaliteit, die zoveel belangrijker kan zijn dan de som van de op zichzelf dikwijls bescheiden samenstellende delen.

Amersfoort. De zorg voor een totaliteit kwam hier eerder naar voren dan waar ook in de provincie.[27]) Aansluitend aan de restauraties van de Kamperbinnenpoort (waarvan alleen nog de torentjes bestonden), 1930/3 (C. B. v. d. Tak) en de Plompe- of Dieventoren, 1934 (J. H. Blom), werd in de jaren 1940/50 een twaalftal Muurhuizen gerestaureerd (W. v. Gent, J. H. Blom e.a.), gevolgd door een twaalftal in 1950/60 (G. Adriaans, J. H. Blom, C. W. Royaards, Gem. Werken e.a.). Juist bij de Muurhuizen, met hun doorgaans veelvuldige wijzigingen, kwam relatief vroeg de visie van het naast elkaar laten zien van de bouwfasen naar voren.

Ook enkele „grote" monumenten werden al vóór '45 gerestaureerd, in de meeste gevallen echter volgde later nog eens een meer ingrijpende restauratie. O.L.V.toren, 1925/32 (Gem. Werken) en 1961/71 (T. v. Hoogevest); in de laatstgenoemde periode herkreeg de bekroning de vorm van vóór 1807; Koppelpoort, 1936 en 1948-53; in het laatste tijdvak ook de Waterpoort Monnikendam en de Walmuren Coninkspoort (Gem. Werken). Kapel van Is-

27) BOB 1959, kol. 193.

selt, 1922 (Rijksd. mon. zorg); enig werk aan de Lutherse kerk en de St. Agathakapel, 1941.
Na enkele werkzaamheden in 1949 werd in 1960 begonnen aan de zeer ingrijpende restauratie van de St. Joris, kerk en toren (A. J. v. d. Steur, later W. Snieder), voltooid 1969.[28]) Door het verwijderen van later ingezette muren is deze hallekerk veel ruimer geworden. De bouwgeschiedenis is duidelijker zichtbaar gemaakt. Belangrijke vondsten waren o.m. de gewelf- en muurschilderingen. Door het orgel naar het westen te verplaatsen kwam het beroemde oxaal beter tot zijn recht. St. Rochuskapel, 1956 (Baron van Hardenbroek). Elleboogkerk, 1966 (G. J. v. d. Grinten); de kerk werd architektenbureau.[29]) St. Agathakapel, 1969/72 (Th. Haakma Wagenaar); de overwelfde galerij van deze vm. dubbelkerk werd gereconstrueerd en om gebruiksredenen, in een afwijkende constructie, naar het oosten toe doorgetrokken (het gebouw kreeg de funktie van trouw- en raadszaal), de kapel kreeg wederom een dakruiter.[30]) „Mariënhof", 1949, e.v. (G.W.), geschikt gemaakt voor de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek [31]), „Randenbroek", 1957/60 (G.W.) voor culturele doeleinden. Tussen '40 en '50 vonden nog rond 25 woonhuisrestauraties plaats (G. Adriaans, J. H. Blom, W. v. Gent e.a.) gevolgd door een ruim tiental in '50/'60 en evenveel nadien (veelal G.W.).
Baambrugge. „Vredenrust", 1956/7 (J. Baanders); „Postwijk" en Dorpsstraat 22-25/27 (1972).
Baarn. Toren, 1955 (G.W.).
Benschop. Kerk en toren, 1957/9 (T. v. Hoogevest), het koor werd bij de restauratie heropend.[33]) Huis nr. 260, 1972.
De Bilt. Tolhuis (i.v.m. verplaatsing). Boerderij Groenesteyn.[34])
Blauwkapel. Kerkje, 1958/9 (W. Stooker). Dankzij een daarvoor in het leven geroepen stichting kon dit zo verzorgd gedetailleerde vroeg 16e eeuwse gebouw, waarvan het houtwerk door verwaarlozing bijna geheel was verrot, weer tot leven worden gebracht.[35]) Woonhuis Kapelweg 5-13, voorzijde (dienst O.W. Utrecht).
Breukelen. Toren en grafkapel, 1957/8 (Th. Haakma Wagenaar en W. Chr. de Haan). Gobelins „Gunterstein".
Bunnik. Toren, 1939 (A. v. Essen) en kerk, 1954/5 (H v. Overhagen). Huis „Cammingha", 1963/5 (W. Stooker).[36]) Een klein kasteel met een middeleeuwse woontoren als kern, dat door verwaarlozing in zeer ruïneuze staat verkeerde. Prov.weg 284 (H. v. d. Wielen).
Bunschoten. Kerk en toren, 1954/8 (T. v. Hoogevest). De heel interessante

28) Mb 1967, p. 48; H. E. Dekhuyzen, *De Sint Joriskerk van twaalfhonderd tot heden*, Amersfoort z.j.
29) Kunst in Utrecht 1965, p. 8.
30) Mb 1972, p. 52.
31) Mb 1953, p. 40.
32) Mb 1970, p. 51.
33) NBOB 1959, kol. 181; J. G. M. Boon, *De kerk van de hervormde gemeente te Benschop*, z.pl. 1960.
34) Mb 1973, p. 26.
35) Jb 1941, p. 42; mb 1960, p. 7; 1967, p. 10.
36) Mb 1967, p. 10; Tussen Rijn en Lek 1967, nrs. 2, 3 en 4.

toren werd zoveel mogelijk van latere verminkingen ontdaan. Dorpsstraat 36-38, 1954/5 (T. v. Hoogevest).
Cabouw. Cabouwseweg 92.
Cothen. Dorpsstraat 34-36; Brink 5, 1972 (H v. d. Wielen).
Doorn. Boerderij „Wijnberg" (J. B. Baron v. Asbeck).
Driebergen. Ridderhofstad „Hardenbroek". Huis „Sparrendaal", 1959/64, met bouwhuizen (J. B. Baron v. Asbeck). Het fraaie huis met zijn rijke interieurs werd ingericht tot gemeentehuis.[37])
Eemnes binnen. Toren 1953/6 (P. H. N. Briët). Wakkerendijk 9, 88 en 218; Meentweg 19 en 43.
Eemnes buiten. Toren en kerk, 1953/65 (P. H. N. Briët, P. C. v. Uchelen). Ingrijpende restauratie, waarbij het koor opnieuw voor het gebruik geschikt gemaakt werd. Enkele huizen aan de Kerkstraat, een uit stedebouwkundig oogpunt bijzonder karakteristiek pleinachtig straatje.
Harmelen. Duiventoren, 1951 (Rijksd. mon. zorg).
Houten. Stenen poort, 1949/50 (W. Stooker); Brink 25; enig werk aan de toren.
Jaarsveld. Kerk, 1954/9 (D. Visser); huis „Jaarsveld", 1972/3 (P v. d. Sterre).
Jutphaas. Kasteel „Oudegein", bouwhuis; Kasteel „Rijnhuizen", geschikt gemaakt voor de stichting F.O.M.; Herenstraat 14.
Kockengen. Kerk en toren, 1955/8 (J. B. Jantzen). Ingrijpende restauratie met heropening van het koor.[38]) Nieuwstraat 78, 1965 (F. B. Jantzen).
Lage Vuursche. Kerk, 1938 (A. van Essen). Kasteel „Drakestein" 1962/3 (D. Verheus), voor Prinses Beatrix. „Klein Drakestein", 1969 (D. Verheus). Enig werk aan huis „Pijnenburg".
Langbroek. Ridderhofstad „Zuilenburg" vnl. door de eigenaar.
Leersum. Kerk, 1938 (J. en T. Stuivenga). Poort „Zuylenstein", 1960 (J. J. v. d. Linden). Enig werk aan kasteel „Broekhuizen", 1971. Huis „de Ginkel", 1972 (G. Prins); Bovenhaarweg 12, 1971.
Linschoten. Toren, 1952 (H. v. d. Kloot Meyburg). Eén bouwhuis en enige tot het kasteel behorende boerderijen. Onderscheiden woonhuizen aan de Dorpsstraat en elders. Ook hier, als in Amerongen, weer een duidelijk sprekende zorg voor de totaliteit.
Loenen aan de Vecht. Toren, 1948/50 (A. A. Kok); kerk 1948/50 (F. B. Jantzen). Herstel na ernstige brand in 1945.[39]) Huis „Cronenburg", 1971, als raadhuis in gebruik, Huis „Weeresteyn"; hek van het huis „Vredenhof", het mooiste hek van de Vecht. Theekoepel van „Oud Over", 1958 (S. van Woerden). Voorts een tiental woonhuizen, vrij verspreid, hoewel een zorg voor het totaal toch wel meespeelde.
Loenersloot. Huis „Valckenheining", 1972; de rijke 18e eeuwse theekoepel werd gedemonteerd.
Lopik. Kerk 1966/7 (T. v. Hoogevest). Ingrijpende restauratie met heropening koor.[40])

37) Mb 1964, p. 33 en 51, 68; BOB 1964, kol. 107 en 123.
38) Mb 1957, p. 45; jb 1959, p. 73.
39) Jb 1953, p. 131.
40) Mb 1966, p. 26.

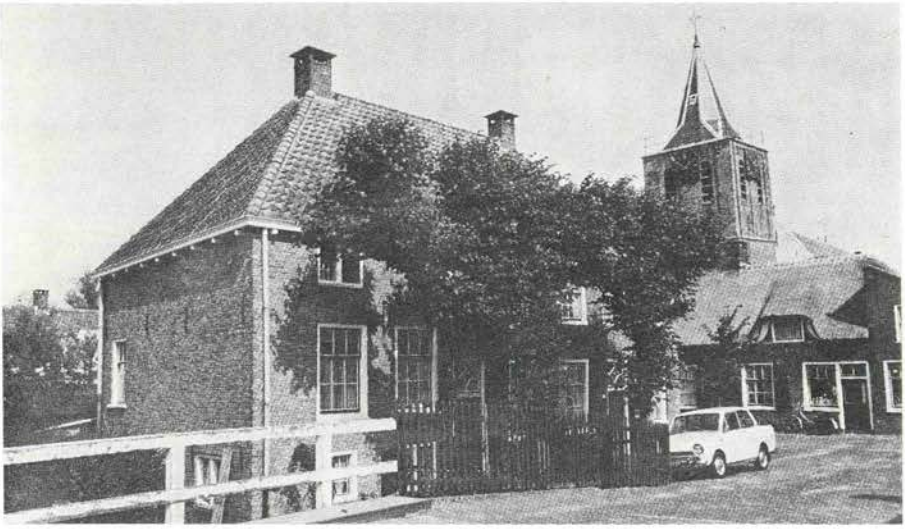

Linschoten, Dorpsstraat 28/30 en toren (W. Raue, 1969, jvsl. Ver. Hendrik de Keyser).

Lopikerkapel. Kerk, 1949/50 (T. v. Hoogevest).
Maarssen. Kerk en toren, 1965/9 (W. Stooker, C. L. Temminck Groll). Uitwendige restauratie, waarbij met nadruk de onderscheidene bouwperiodes zijn blijven meespreken.[41]) Huis „Ten Bosch", 1960 (B. O. v. d. Berg), het was ernstig verminkt tijdens de periode, waarin het als raadhuis in gebruik was. Belangwekkende plafondschilderingen. Huis „Goudestein", 1961 (A. J. v. d. Steur), gerestaureerd om als raadhuis te kunnen worden gebruikt. „Vechtoever", huis en theekoepel, 1963/9 (S. v. Woerden, W. Stooker, C. L. Temminck Groll).
Van „Doornburg" is het hek gerestaureerd (W. Stooker) [42]) en is de koepel naar de overzijde overgebracht naar het eveneens gerestaureerde huis „Bolesteyn" (B. O. v. d. Berg). Aan de Langegracht 7 huizen, elders in het dorp nog 5 huizen.
Maartensdijk. Toren, 1935.
Montfoort. Raadhuis en IJsselpoort, 1963/5 (Y. Kok). Het gebouw herkreeg een aantal aspekten en eerdere fasen van zijn geschiedenis, zoals de zijtrapgevel.[43])Walmuur en molen „de Valk", 1957/8 (G. Aling). Kloostergang vm. commanderij St. Jan 1970/1 (C. L. Temminck Groll). Een merkwaardig monumentje uit de periode van de overgang van gothiek naar renaissance, deels ingestort op de dag van de heropening van het raadhuis.[44])
Neerlangbroek. Ridderhofstad „Walenburg", 1965/7 (E. A. Canneman). In-

41) Mb 1967, p. 12; jb 1970, p. 9.
42) Mb 1967, p. 12 en 1969, p. 38.
43) Mb 1963, p. 60 en 1965, p. 34.
44) Jb 1967, p. 97.

grijpende restauratie van dit uit een middeleeuwse woontoren met latere woonvleugel bestaande gebouw; fraaie tuin. Poortgebouw „Groenesteyn", 1972 (E. A. Canneman), geschenk aan de oud-Commissaris der Koningin [45]), mr. C. Th. E. Graaf van Lynden van Sandenburg. Kasteel „Lunenburg", 1971/2 (E. A. Canneman). Van het in de oorlog zwaar beschadigde gebouw werd de middeleeuwse woontoren gerestaureerd en vrijgelegd, een woongedeelte werd aangepast gereconstrueerd.[46])

Nieuw Loosdrecht. Toren, 1938 (Oorschot): kerk, 1964. Nieuw Loosdr.dijk 160/162.

Nigtevecht. Pastorie.

Odijk. Enig werk aan de kerk, 1956/9 en 1971 (W. Stooker, C. L. Temminck Groll); Burgweg 4.

Oudewater. Kerk en toren, 1964/8 (T. v. Hoogevest). Zeer ingrijpende restauratie [47]), nadat ook in 1927/8 enige werken waren uitgevoerd (De Hoog). Raadhuis, 1970/2 (T. v. Hoogevest); Waag, 1938/43 (Hoogendoorn, E. A. Canneman).

Voorts 18 woonhuizen aan de Donkere Gaard, Havenstraat, Korte Havenstraat, Leeuweringestraat, Markt, Marktstraat, Noorderkerkstraat, Noordijsselkade, Peperstraat, Rodezand en IJsselveere, vanaf 1961 (J. Kruger, R. Visser, Hoogendoorn, Rijksd. Mon. zorg e.a.).

Oud Leusden. Toren, 1954/8 (G.W.).

Polsbroek. Toren, 1932. Nr. 41, 1950/1 (Y. Kok).

Renswoude. Kerk, een zeer streng opgezette centraalbouw, 1936/7 (G. v. Hoogevest) en 1972 (T. v. Hoogevest). Kasteel vanaf 1961 (J. Kruger), aan de voorzijde herkreeg het gebouw t.a.v. een aantal punten zijn 17e eeuws aanzien.

Rhenen. Cuneratoren, 1928 e.v. (B. T. Boeyenga), wederom na oorlogsschade 1940 en 44/45 (D. Wijma sedert het overlijden van B. T. Boeyenga) [48]) Kerk, 1934, 1949 (B. T. Boeyenga), een van de laatste grote restauraties volgens de opvatting van het ongepleisterde interieur. Bastion Kon. Elisabeth, 1949 (G.W.).

Schalkwijk. Toren 1956/8 (W. Stooker) [49]); koor, 1969/70 (C. L. Temminck Groll). Lagedijk 53, 1972.

Scherpenzeel. Kerk en toren gerestaureerd na oorlogschade, de toren is opgeblazen en iets westelijker herbouwd. Dorpsstraat 168, 1964 (H. Korswagen).

Snelrewaard. Noord Linschoterzandweg 24.

Soest. Kerk en toren, 1957/8 (A. J. v. d. Steur). Woonhuizen in de onmiddellijke omgeving, als samenhangend geheel beschouwd (H. F. Rappange e.a.)[50]).

Soestdijk. Oude Tolhuis, restauratie i.v.m. verplaatsing.

Tull en 't Waal. Toren, 1950 (W. Stooker).[51])

Veenendaal. Kerk, 1961 (A. van Essen).

45) Mb 1971, p. 45.
46) Mb 1971, p. 1.
47) BOB 1969, p. 29.
48) Jb 1964, p. 25; mb 1967, p. 64.
49) Mb 1967, p. 16.
50) Mb 1962, p. 42.
51) Mb 1967, p. 17.

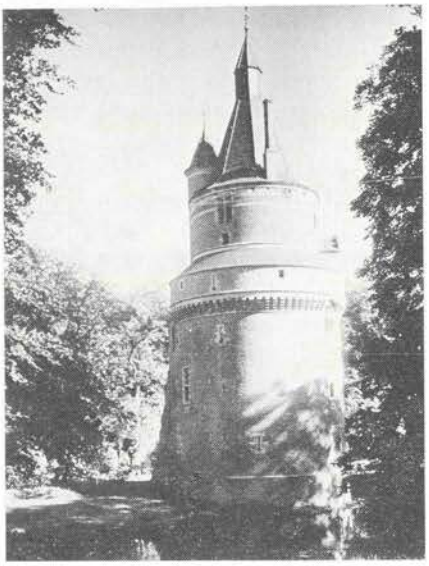

Wijk bij Duurstede, Bourgondische toren (C.L.T.G., 1957).

Jaarsveld, kerk en toren (C.L.T.G., 1956).

Vleuten. Toren, 1935/6 en 1943 (Rijksd. Mon. zorg); kerk, 1967/71 (D. Zuiderhoek) [52]); Hamtoren, 1964 e.v. (C. W. Royaards, D. Verheus). „Hoge weide", 1959.

Vreeland. Kerk en toren, 1967/71 (C. W. Schaling). Ingrijpende restauratie met heropening van het koor en terugbrengen van verschillende onderdelen (b.v. de koorgevel) in de toestand van een eerdere fase.

Vreeswijk. Kerk, 1963/5 (W. Stooker) [53]).

Werkhoven. Toren, 1951 (G.W.). Enig werk aan kasteel „Beverweerd", 1958, i.v.m. de aanpassing tot Quakerschool.

Westbroek. Enig werk aan de kerk, 1956 (Rijksd. Mon. zorg); toren 1963/65 (G. Adriaans).

Woudenberg. Toren, 1953 (T. v. Hoogevest). Koetshuis „Geeresteyn", 1966 (J. B. Baron van Asbeck), tot woonhuis ingericht.

Wijk bij Duurstede. Toren, 1967/70 (C. W. Royaards, na diens overlijden D. Wijma), ingrijpende restauratie van dit zeer belangrijke monument.[54]) Kerk, 1967 - heden (H. Korswagen, na diens overlijden D. Wijma). Raadhuis, 1965 (C. W. Royaard) met pompen en bestrating daarvoor. Kasteel „Duurstede", met name de Bougondische toren (welke zijn weergang herkreeg), 1948 e.v. (C. W. Royaards). Enkele werkzaamheden aan woonhuizen. Voor een zo interessante historische kern is echter de woonhuisrestauratie nog maar nauwelijks van de grond.

IJsselstein. Toren en kerk, 1925/8 (M. de Klerk, H. J. Baanders). De torenbekroning vormt het meest typische voorbeeld van „eigentijds" aanpas-

52) Mb 1971, p. 94.
53) Mb 1966, p. 42 en 62.
54) Mb 1970, p. 76.

sen, waarnaar men in de periode van de Amsterdamse School graag streefde.[55]) De zwierige vormentaal van De Klerk leende zich daar dan ook bij uitstek voor. R.K. kerk en toren, 1968/72 (Th. v. Gendt), de belangrijkste neogothische restauratie in de provincie. Kasteeltoren 1931/9 (Rijksgebouwendienst). Brandspuithuisje, 1972 (J. J. Raue); enkele huizen.

Zeist. „Slot Zeist", sedert '24 eigendom van de gemeente, 1961/69 (J. B. Baron van Asbeck). Zeer ingrijpende restauratie, mede t.g.v. oorlogsschade, van een van de belangrijkste monumenten uit de 2e helft van de 17e eeuw van het gehele land.[56]) Vele unieke interieurs uit de bouwtijd, aangevuld met 2 Utrechtse interieurs uit de beginjaren van de 18e eeuw. Broederplein 41 c.a., 1968/72 (J. B. Baron van Asbeck). Het in 1967 verbrande Broederhuis werd volledig hersteld en geschikt gemaakt voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De in de 18e eeuw ontworpen vleugel welke nooit was gebouwd, werd nu ten behoeve van de dienst toegevoegd. Broederplein 1/ Lageweg 3, 1969/70 (C. L. Temminck Groll). Woonhuis uit 1790/1, een van de laatste die gebouwd werden en daardoor al in allerlei opzichten van de opzet van 1748 afwijkend.[57]) Onderscheidene werkzaamheden aan de kerk en aan andere huizen, alle door de Broedergemeente zelf uitgevoerd. Kerk, 1965 (T. v. Hoogevest). Huis „Beek en Royen", 1955/56 (A. M. de Rouville de Meux), gerestaureerd tot burgemeesterwoning.

Zuylen. Slot „Zuylen", 1963 e.v., in kleine etappes (J. B. Baron van Asbeck) [58]).

Molenrestauraties [59])

Abcoude	Oostzijderpolder Delphine	1966
Abcoude	Broekzijder molen	1969/70
Abcoude	Eilinzon (uit Zijpe en Hazepolder)	herbouwd 1971
Abcoude	Het Hoog- en Groenland	1971/72
Elst	Korenmolen	1958/59
Groenekan	Korenmolen Geesina	1967/69
Jutphaas	Geinoord	1955 en 1968
Kockengen	Kockengen	1964/65
Kockengen	Spengen	1964/65
Loenen a/d Vecht	de Hoop	1963/64
Loenen a/d Vecht	Angstelkade	1968
Lopik	polder Lopik	1966/67
Montfoort	de Valk	1953/54
Maarssen	Westbroekpolder	1963

55) BOB 1922, p. 37; Wendingen 1929, nr. 4.
56) BOB 1961, kol. 33; jb 1969, p. 121; mb 1969, p. 85; Aleid W. v. d. Bunt, *Het Slot van Zeist*, Zeist 1969.
57) BOB 1970, p. 1.
58) Jb 1961, p. 55.
59) Mb 1965, p. 91; jaarverslagen „Stichting de Utrechtse Molens" en *Molenboek prov. Utrecht*, Utrecht 1972.

Nigtevegt	Garstenmolen	1965
Oud Ade	Vrouwvennepolder	1963
Onkoop	Polder Onkoop	1967
Rhenen	Korenmolen	1957 en 1970
Tienhoven	Oostelijke binnenpolder	1970
Veenendaal	De Nieuwe Molen	1968
Vreeland	Hoekerpolder	1963
Wilnis	Karnmolen	1949
Wilnis	Westveen	1963/64
Wilnis	Korenmolen	1965
Wijk bij Duurstede	Rijn en Lek	1934 en 1964/65

Vijftig jaar en langer musea in de stad Utrecht

Johanna Maria van Winter

„Het is niet gemakkelijk, onze zoogenaamde musea van oudheden logisch in te deelen. De beste zijn afkomstig uit den tijd, toen men uit was op het verzamelen van 'rariteiten', voorwerpen, merkwaardig door hunne oudheid of door hunne herkomst uit verre landen. Deze rariteiten-kabinetten zijn reeds lang uit de mode en zeker wel voor goed; maar, hoe ook gezuiverd, onze musea blijven hun oorsprong verraden. Toch verlangt men tegenwoordig iets anders, iets beters dan de liefhebberende 18e eeuw. Men stelt aan de musea, die men samenstelt, andere, hoogere eischen, - eischen ook van zeer verschillende aard".

Aldus mr. S. Muller Fz. in de Inleiding van zijn Catalogus van het Museum van Oudheden, 2e veel vermeerderde druk, Utrecht 1904, blz. XVI. Het hierboven gegeven citaat is de aanloop tot een verantwoording waarom hij als museumbeheerder - een functie die mr. S. Muller Fz. sinds 1874 vervulde als onderdeel van die van gemeentearchivaris van Utrecht - was overgegaan tot een geheel nieuwe indeling van het museumbezit, gepaard met een nieuwe opzet van de catalogus. Let wel: geen nieuwe opstelling of presentatie van de museumstukken, want deze was ongewijzigd gebleven sinds 1891, toen de collectie van het stadhuis was overgebracht naar het huis Het Hoogeland (tussen de Biltstraat en de Emmalaan, waar tegenwoordig Staatsbosbeheer zetelt).

Bij de opzet van de catalogus liet hij zich leiden door drie gedachten: in de eerste plaats „dat een museum een overzicht behoort te geven van de ontwikkeling der verschillende kunstindustrieën", ten tweede dat er op wetenschappelijke wijze de beschavingsgeschiedenis moet kunnen worden bestudeerd, en tenslotte „dat de betrekkelijk weinige relieken, die ons van onze nationale heiligen zijn overgebleven, op passende wijze gehuisvest en ter vereering door het nageslacht tentoongesteld zullen worden". Kortom een ambachtelijk (door hem artistiek genoemd), een wetenschappelijk en een conserverend uitgangspunt. Daarmee brak hij met de opzet die sinds de opening van het museum in 1838 had gegolden, te weten dat het belang voor de geschiedenis van de stad Utrecht voorop zou staan.

Deze ommezwaai van historisch museum naar museum voor „kunstindustrieen" werd niet ingegeven door het artistiek belang van de schilderijencollectie, want deze was in 1872 in bruikleen gegeven aan het Genootschap Kunstliefde, dat haar tentoonstelde in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats; maar het was het beeldhouwwerk, waaronder vooral

de houten beeldengroepen, de mensen en dieren voorstellende architectuurfragmenten en de pijpaarden heiligenbeeldjes uit de middeleeuwen, dat de beheerder tot deze nieuwe indeling had bewogen. Want van bevoegde zijde was hem erop gewezen, dat zijn museum van alle lokale centra de rijkste verzameling Noordnederlandse beeldhouwkunst bevatte, hetgeen gezien de schaarste aan dit soort kunstuitingen in andere openbare collecties een hergroepering van het Utrechtse museumbezit rechtvaardigde. Dit argument gaf de doorslag, en zo werd het museum van oudheden herschapen in een museum van „kunstindustrieën".
Zonder classificatiemoeilijkheden ging dit niet, want de meeste stukken hoorden zowel bij de historische oudheden als bij een kunstindustrie thuis; maar mr. S. Muller Fz. zag niet op tegen het doorhakken van knopen. Wel besefte hij, dat hij van de kunsthistorische en artistieke kant van zijn stukken niet genoeg afwist; en jaren later, in 1918, verzuchtte hij dat er voor dit soort werk eigenlijk een geschoold kunsthistoricus moest worden aangetrokken - kunstgeschiedenis kon men trouwens pas sinds 1907 in Nederland, en wel te Utrecht, studeren - maar dan zou men aan zo'n kracht ook een behoorlijk tractement moeten aanbieden; en dit laatste was eigenlijk niet verantwoord, aangezien een museumdirecteur geen vaste bezigheden, ja zelfs geen vaste bureautijden had: als hij zijn collectie eenmaal had beschreven en af en toe een stuk had aangekocht, was zijn werk klaar.[1]) Dat een museumdirecteur iets met een bezoekerspubliek te maken zou kunnen hebben, was een gedachte die nog niet bij hem was opgekomen, waarschijnlijk omdat er in zijn dagen nauwelijks een museumpubliek bestond.
Dat is ook wat het meest opvalt, wanneer we het museumbeleid van het begin van deze eeuw met het huidige vergelijken: hoezeer de accenten zijn verschoven onder invloed van het publiek en hoe in verband daarmee twee aspecten naar voren zijn gekomen die omstreeks 1900 blijkbaar nog weinig meetelden: het educatieve en het recreatieve element.
Toch was het educatieve aspect althans in theorie wel aanwezig, wanneer we tenminste letterlijk nemen wat alweer mr. S. Muller Fz. in zijn catalogus van 1904 over de bestudering van de cultuurgeschiedenis aan de hand van beeldend materiaal te berde brengt: „De gelukkige voorkeur van onzen tijd voor aanschouwelijk onderwijs leidt er toe, de geschiedenis meer en meer te illustreeren. Vooral de beschavingsgeschiedenis heeft aan illustratie dringend behoefte; en de geschiedenis, vroeger in hoofdzaak diplomatieke en krijgsgeschiedenis, wordt meer en meer beschavingsgeschiedenis. Naast de ethnographie der Nieuw-Zeelanders en der roodhuiden, die tegenwoordig zooveel aandacht trekt, wenscht men nu ook de ethnographie van Nederland in beeld te brengen. Het leven onzer vaderen, in kerk en raadhuis, in en buiten hunne woningen, wil men zich voorstellen, hunne zeden en gewoonten bestudeeren." (blz. XVI-XVII). Maar daaraan verbond hij niet de consequentie dat zijn museum dan ook in de praktijk aantrekkelijk moest zijn voor het geven van dat aanschouwelijk onderwijs, bij voorbeeld aan schoolklassen. En dat een

1) Zijn tekst staat geciteerd in *125 jaar Centraal Museum Utrecht* blz. 23, ontleend aan het *Verslag van den toestand der Gemeente Utrecht in 1918*.

museum een eigen educatieve dienst zou hebben, was nog volstrekt ongehoord.
Een museum in de stad Utrecht dat oorspronkelijk wel een educatieve taak had gehad, maar dan niet in de zin van opvoeding van het publiek in het algemeen maar speciaal van beeldende kunstenaars, is het Aartsbisschoppelijk Museum. Dit ontstond omstreeks 1860 als particuliere verzameling van een Utrechts geestelijke, mgr. G. W. van Heukelum, die als uitdrukkelijk doel voor ogen had, de kerkelijke kunstenaars van zijn tijd terug te voeren tot de inspiratiebron van wat in zijn ogen religieuze kunst bij uitstek was: de gothiek. Door confrontatie met middeleeuwse schilderijen, beeldhouwwerken, kazuifels, edelsmeedwerk en dergelijke kunstuitingen moesten de kunstenaars van de 19e eeuw opgevoed, we zouden haast zeggen geïndoctrineerd worden tot het produceren van neo-gothiek. De toenmalige aartsbisschop van Utrecht, mgr. Schaepman, stond van harte achter dit streven en hielp mee om van zolders en uit stoffige hoeken van pastorieën en parochiekerken de verborgen schatten te voorschijn te halen en ze voor de collectie te verwerven. Deze werd in 1872 voor het publiek opengesteld in het huis Loenersloot, Nieuwegracht 20, waar ze bleef tot de verhuizing naar het Centraal Museum in de Agnietenstraat in 1921. Dat ze haar „opvoedende" taak goed vervulde, blijkt wel uit de vlucht die de neo-gothiek aan het einde van de 19e eeuw nam; een vlucht waarmee niet iedereen gelukkig behoeft te zijn. Het indoctrinerende standpunt werd ook niet meer aangehangen door de latere conservatoren, onder wie Jan-Eloy Brom, die in 1934 als moderne afdeling van het Aartsbisschoppelijk Museum het Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst stichtte, dat werd ondergebracht in het Catharijneconvent aan de Lange Nieuwstraat. Hier was het tot voor kort nog te bezichtigen en hier zal het over enige tijd weer te zien zijn als onderdeel van het geprojecteerde Rijksmuseum het Catharijneconvent. Brom wilde niet langer de kunstenaars opvoeden tot één of andere kunstrichting, maar gewoon afwachten wat ze maakten en dat aan het belangstellend en eventueel opdrachtgevend publiek tonen.
Met het Museum van Oudheden en het Aartsbisschoppelijk Museum, die in 1921 samen werden ondergebracht in het tot Centraal Museum verbouwde en uitgebreide voormalige Agnietenconvent, hebben we wel de grootste twee musea van de stad genoemd maar niet de enige die er omstreeks de eeuwwisseling waren. In chronologische volgorde van openstelling voor het publiek waren er verder in Utrecht omstreeks 1900:
— het Munt- en Penningkabinet van 's Rijks Munt, ingericht op grond van KB van 18 mei 1845 om alle Nederlandse munten, penningen en stempels vanaf ca. 800 te verzamelen, gevestigd in het gebouw van de Munt aan de Oudegracht bij de Neude, in 1911 verhuisd naar Leidseweg 90, waar het zich nog steeds bevindt.
— het Museum van Oudheden van het Provinciaal Utrechts Genootschap, dat vooral Romeinse en prehistorische vondsten uit de provincie Utrecht bevat, opgericht in 1847 en oorspronkelijk op het stadhuis, vervolgens sinds 1890 in het huis Het Hoogeland tentoongesteld, waarvandaan het in 1921 met het Stedelijk Museum mee zou verhuizen naar het vernieuwde Agnietenconvent. Daar werd het opgesteld in de „kloosterkeuken", die echter in

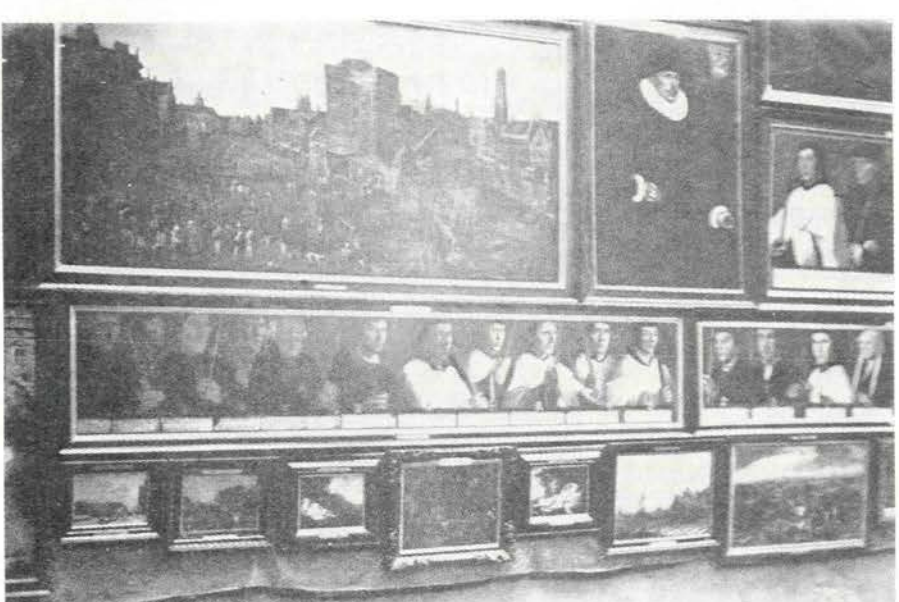

Opstelling van de schilderijen in het Museum Kunstliefde, Oudegracht 152, omstreeks 1906-1910 (foto Centraal Museum).

1930 moest wordt ontruimd om plaats te maken voor het toen gevonden Utrechtse Schip. Sedertdien heeft de archeologische verzameling gezworven door het museumgebouw en de aangrenzende Fundatie van Renswoude, totdat ze in 1959 twee zalen in de Historische afdeling van het Centraal Museum kreeg toegewezen; de naam luidt sinds 1964 Provinciaal Oudheidkundig Museum;

— het Museum Kunstliefde, dat sinds 1873 was ingericht in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats maar in 1905 werd verplaatst naar een particulier huis, Oudegracht 152 achter de Jacobikerk, waar het tot zijn sluiting in 1911 bleef - het aanzienlijke schilderijenbezit dat Kunstliefde van de gemeente in bruikleen had, moest toen voorlopig worden opgeslagen, maar kon sinds 1921 in het Centraal Museum worden tentoongesteld samen met 63 schilderijen van oude meesters uit de eigen collectie van Kunstliefde, die inmiddels door de gemeente waren aangekocht; en tenslotte

— het Museum voor Kunstnijverheid, Wittevrouwenkade 6a, dat sinds 1884 streefde „naar eene verzameling van voorwerpen van Kunstnijverheid, zooveel mogelijk gerangschikt naar volk en tijdorde, en daarbij in het bijzonder van voorwerpen van Nederlandsche Kunstnijverheid - hetzij in natura of reproductie", met als doel „de verheffing van het Kunstambacht en de veredeling van den Kunstzin bij het volk" (citaten uit de inleiding van de Catalogus van het Museum van Kunstnijverheid te Utrecht, 1902). Dit museum had dus van meet af aan een educatief doel, zoals uit het laatste citaat blijkt;

bovendien behoorde het bij de Kunstnijverheidschool aan de Wittevrouwenkade en bevatte het onder meer een schoolcollectie van stijlfragmenten. Tengevolge van de reorganisatie van de school moest het in 1920 worden gesloten, waarna in 1922 de originele stukken door de gemeente werden aangekocht en geplaatst in de nieuwe afdeling Kunstnijverheid van het Centraal Museum.
De collecties van al deze musea zijn voor een groot deel voor Utrecht behouden gebleven, ook al bestaan nu niet meer alle instellingen die ze bijeenbrachten. Of dat ook geldt voor een aantal verzamelingen die tussen 1895 en 1930 voor het publiek werden opengesteld, laat zich minder gemakkelijk vaststellen. Want in die jaren blijkt er een hausse in het stichten van musea te zijn geweest, waarvan de meesten nu niet meer bestaan. Het waren, weer in chronologische volgorde van openstelling voor het publiek:
— het museum van het Tandheelkundig Instituut, 1895-1951; heropend in 1958 als Tandheelkundige Afdeling van het Utrechts Universiteits Museum; van meet af aan gevestigd in het Tandheelkundig Instituut, dat zich oorspronkelijk bevond aan de Wittevrouwenstraat 9, sinds 1911 Oudegracht 320 en sinds 1929 Jutfaseweg 7, en dat momenteel bezig is te verhuizen naar de Uithof;
— het Museum van het Staatsbosbeheer, 1916 - ca. 1956, bij de oprichting gevestigd in het gebouw Nieuweroord, op de plaats waar nu het derde hoofdgebouw van de Nederlandse Spoorwegen staat, in 1919 met Staatsbosbeheer verhuisd naar Het Hoogeland, Museumlaan 2, waaruit het Museum van Oudheden toen moest vertrekken; ca. 1956 wegens plaatsgebrek gesloten;
— het Museum ten dienste van het Onderwijs, 1916 - ca. 1965, oorspronkelijk zonder vaste standplaats, sinds 1925 gevestigd aan de Nieuwegracht 41, waar nu de Volksuniversiteit zetelt, die jarenlang met dit museum heeft samengewoond; sinds 1965 geleidelijk overgebracht naar de Stichting Onderwijscentrum Utrecht, Ondiep 63, waar de collectie, voorzover niet aan bruikleengevers teruggegeven, ligt opgeslagen zonder museale functie;
— het Utrechts Zondagsschool-museum, 1922-1947, Achter Sint Pieter 14 in de dienstwoning bij de school van de stichting „Inrichting voor haveloze kinderen te Utrecht", door het hoofd van deze school bijeengebracht; wegens plaatsgebrek in 1947 opgeheven;
— het Brandweermuseum, 1926-1944, in het Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38; opgeheven in 1944 en heropend in 1963 te Hellevoetsluis als Nationaal Brandweermuseum;
— het Museum voor de Grafische Vakken, 1927-1945, oorspronkelijk gevestigd op de zolder van de school voor de Grafische Vakken, Jutfaseweg 3, en in 1934 verhuisd naar Nicolaasdwarsstraat 3; het overleefde de oorlog maar werd na de bevrijding door Canadese soldaten vernietigd, die de drukpersen en koperplaten aanzagen voor gedumpt oorlogsmaterieel;
— het Nederlands Spoorwegmuseum, geopend in 1928 in de Moreelselaan 4 met als kern een particuliere verzameling spoorweg-curiosa die zich al sinds 1917 in één van de administratiegebouwen van de NS bevond; in 1936 naar het oudste hoofdgebouw, Moreelsepark 1, verhuisd; tijdens de oorlog ondergebracht in het Rijksmuseum te Amsterdam, daarna enige jaren opge-

slagen, totdat het eind 1953 gedeeltelijk en in 1954 geheel in het voormalige Maliebaanstation, Joan van Oldenbarneveltlaan 6, heropend kon worden en in 1961 van een buitenterrein worden voorzien, dat nog steeds wordt uitgebreid;

— het Oud-Katholiek Museum voor Kerkelijke Kunst en Geschiedenis in Nederland, geopend in 1928 in de voormalige schuilkerk van Sint Gertrudis aan de Mariahoek; in 1970 overgebracht naar het Catharijneconvent aan de Lange Nieuwstraat, waar het nu is opgeslagen in afwachting van de verbouwing van dit complex tot het geprojecteerde Rijksmuseum het Catharijneconvent; voorlopig zijn de belangrijkste stukken eruit, vooral textilia, sinds 1972 tentoongesteld in het Aartsbisschoppelijk Museum aan de Agnietenstraat; en tenslotte

— het Schriftmuseum Blanckertz, geopend in 1930 aan de Oudegracht 201 hoek Haverstraat; in 1948 overgenomen door de heer J. A. Dortmond, die de collectie, tot dan toe grotendeels uit copieën bestaande, als particuliere verzameling uitbreidde met vele originele handschriften, die hij sindsdien in zijn woonhuis te Bilthoven bewaart; de copieën en schrijfgereedschappen huisvestte hij in zijn bedrijf, Jade - J. A. Dortmond N.V., Kromme Nieuwe Gracht 38, Utrecht, waar ze nog steeds op aanvraag te bezichtigen zijn.

Van al deze kleinere musea bestaan nu in Utrecht alleen nog het Munt- en Penningkabinet van 's Rijks Munt, het Provinciaal Oudheidkundig Museum van het PUG, de verzameling Tandheelkunde, het Spoorwegmuseum, en het Oud-Katholiek Museum; de andere gingen door verschillende oorzaken als museum te gronde. Maar de Utrechters kregen ruimschoots compensatie door de opening na 1930 van een nog groter aantal verzamelingen, die het voor het grootste deel wel tot nu toe hebben uitgehouden. Het zijn, wederom in chronologische volgorde van openstelling, de volgende:

— het Corps-Museum van het Utrechts Studentencorps, geopend in 1931 in de Societeit PHRM, Janskerkhof 14, in 1972 grotendeels overgebracht naar het Utrechts Universiteitsmuseum;

— het hierboven reeds vermelde Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst, in 1934 in het Catharijneconvent geopend als moderne afdeling van het Aartsbisschoppelijk Museum; thans opgeslagen in afwachting van de opening van het nieuwe Rijksmuseum het Catharijneconvent;

— de particuliere verzameling van Jan-Eloy en Leo Brom, voor het publiek opengesteld in 1936 in het woohuis tevens atelier van de edelsmeden Brom, Drift 15, en aldaar te bezichtigen gebleven tot de opheffing van de edelsmidse, 30 januari 1962; vele belangrijke middeleeuwse stukken eruit zijn na de dood van Leo Brom (1965) in 1966 door het Aartsbisschoppelijk Museum verworven;

— het Nederlands Goud- en Zilvermuseum, Keur en Ambacht, geopend in 1937 in een kamer van het Belastingkantoor aan het Janskerkhof 13a, naast de Societeit PHRM, waar toen ook het kantoor van de Waarborg was gevestigd; in 1948 verhuisd naar het Catharijneconvent, en in 1970 samen met het Klokkenmuseum (zie hieronder) overgebracht naar Achter de Dom 12;

— het Utrechts Universiteitsmuseum, geopend in 1938, Trans 8, waar het zich nog steeds bevindt;

— het Voorlichtingscentrum en Verkeersmuseum, in 1948 geopend als eigendom van het Verbond voor Veilig Verkeer, Servetstraat 5; wegens plaatsgebrek opgeheven omstreeks 1960;
— het dr. F. H. Fentener van Vlissingenhuis, Maliebaan 42, geopend voor het publiek in 1952 als afdeling Kunst na 1850 van het Centraal Museum;
— het Museum en Archief van Tijdmeetkunde (Klokkenmuseum), geopend in Amsterdam in 1902; in 1953 naar Utrecht overgebracht, waar het samen met het Goud- en Zilvermuseum werd tentoongesteld in het Catharijneconvent; in 1968 werden de beide musea samengevoegd tot het Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum, dat in 1970 in zijn geheel verhuisde naar Achter de Dom 12;
— de afdeling Diergeneeskunde van het Utrechts Universiteitsmuseum, geopend in 1954 in het hoofdgebouw der Diergeneeskundige Faculteit, Biltstraat 172;
— het Nationaal Museum van Speeldoos tot Pierement, geopend in 1958 in het Catharijneconvent, in 1971 verhuisd naar Achter de Dom 12, naast (maar met dezelfde ingang als) het Klokkenmuseum;
— het Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit, voor het publiek opengesteld sinds de verhuizing in 1960 naar het huidige adres, Domplein 24;
— de Pijpenkamer van Douwe Egberts, opengesteld in 1965 in het fabrieksgebouw van Douwe Egberts, Keulsekade 143;
— het Museum Van Baaren, particuliere verzameling van de heer L. H. van Baaren en mejuffrouw J. F van Baaren, die in 1966 na beider dood als museum voor het publiek werd geopend in hun vroegere woonhuis, Oudegracht 317;
— het museum van de NV Levensverzekeringmaatschappij „Utrecht", in 1968 geopend op een zolder van het gebouw van „De Utrecht", Leidseweg 2; medio 1974 zal het met „De Utrecht" mee verhuizen naar een nieuw kantoorgebouw aan de Rijnsweerd; en tenslotte
— de verzameling Hedendaagse Kunst-Utrecht, geopend in 1970, Achter de Dom 14.

Na dit overzicht van de kale feiten betreffende opening, sluiting en verhuizing van de bijna dertig kleinere openbare verzamelingen die Utrecht sinds de eeuwwisseling blijkt te hebben geherbergd, willen we ons afvragen wat al deze musea beoogden met hun collecties en of hun doelstellingen in de loop der jaren veranderingen ondergingen. Het liefst zouden we ook weten of de presentatie van het museumbezit met deze doelstellingen in overeenstemming was, maar zeker voor de inmiddels opgeheven musea is dit moeilijk meer te achterhalen.
Wat betreft de beginselen die als uitgangspunt voor een museum-beleid konden dienen, zagen we al dat er voor mr. S. Muller Fz. in 1904 drie golden, en wel een ambachtelijk, een wetenschappelijk en een conserverend principe. Uitgangspunten zijn nog geen doelstellingen, al vallen ze soms samen; willen we zijn principes in doelstellingen vertalen, dan doen we hem hopelijk geen onrecht als we hem een conserverend, een wetenschappelijk en flauw

zichtbaar ook een educatief doel toeschrijven: conserveren wilde hij de Utrechtse oudheden, al dan niet tot een „kunstindustrie" behorend, en de „relieken, die ons van onze nationale heiligen zijn overgebleven" (waarmee hij historisch belangrijke personages bedoelde); wetenschap wilde hij bedreven zien op het gebied van de beschavingsgeschiedenis; en educatief wilde hij werken in de zin van aanschouwelijk onderwijs om diezelfde beschavingsgeschiedenis te illustreren.
Toen een commissie uit de Stichtse Culturele Raad in 1971 een nota over het provinciaal museumwezen opstelde om daarmee Gedeputeerde Staten van advies te kunnen dienen over een subsidiebeleid, hanteerde ze vier mogelijke doelstellingen voor de opzet van een museumcollectie, te weten een conserverend, een wetenschappelijk, een educatief en een recreatief doel. Vergeleken met de doelstellingen uit 1904 is er dus niet veel veranderd, behalve dat één zeer belangrijk aspect is toegevoegd: het recreatieve.
Met het toenemen van hun vrije tijd zoeken mensen meer afwisseling en hebben ze meer lust om dingen te ondernemen waar ze vroeger niet aan toekwamen. Dat ondervinden onder andere de musea, wier bezoekersaantallen de laatste jaren met sprongen zijn gestegen en nog steeds blijven stijgen; zozeer zelfs dat de museumstaven het soms nauwelijks meer kunnen opvangen en het gevoel hebben van roofbouw op zichzelf en hun collecties. Dit geldt natuurlijk in de eerste plaats voor musea die als typisch recreatief worden ervaren, bij voorbeeld doordat er allerlei apparaten staan te draaien of geluid te geven. De meest markante voorbeelden daarvan zijn in de stad Utrecht momenteel het Spoorwegmuseum en het museum Van Speeldoos tot Pierement, op slechts geringe afstand gevolgd door het Universiteitsmuseum. Demonstraties met rijdende treintjes, met draaiorgels en speeldozen, en ook met allerlei wetenschappelijke meetapparatuur, bij voorbeeld op het gebied van het geluid, kunnen recreatief werken in die zin dat de bezoeker erdoor „herschapen" wordt in een mens met meer innerlijke mogelijkheden. Recreatie wordt hier niet opgevat in de oneigenlijke zin van zich passief laten amuseren zonder eigen inspanning, want daarvoor dient een museum niet. Wie naar een museum gaat, moet zich willen inspannen, in die zin dat hij zich door het tentoongestelde wil laten inspireren. Recreatie in de betekenis van inspiratie is natuurlijk niet nieuw en evenmin beperkt tot musea waar iets beweegt of geluid geeft: van een kunstwerk dat doodstil aan de muur hangt, kan op de ontvankelijke toeschouwer een even grote inspiratie uitgaan als van bewegende wissels en seinen op de knutselaar, of van een orchestrion met drie violen die door een ronddraaiende strijkstok worden bespeeld, op de muziekliefhebber.
Pas ongeveer in de laatste tien jaar zijn museumbeheerders zich expliciet gaan bezinnen op de recreatieve mogelijkheden en taken van hun collecties. Maar dat wil niet zeggen dat het element van recreatie in de zin van inspiratie in de vroegere musea ontbrak. Het onderstrepen van artistieke schoonheid naast ambachtelijke kunstvaardigheid kan die functie hebben, en het confronteren van kunstenaars met de religieuze kunstuitingen van de middeleeuwen teneinde hen te inspireren tot eigen neo-gothische scheppingen - de opzet immers van het Aartsbisschoppelijk Museum - had die bedoeling zeker.

De „Gothische kamer" op Het Hoogeland, 1906 (foto Gemeentelijk Archief, Utrecht)

Zo werkt bij voorbeeld ook het kijken naar potten uit de prehistorie en de Romeinse tijd, gevonden in de Utrechtse bodem, bepaald prikkelend op mensen met een schatgraversinstinct: voor hen is dus het Provinciaal Oudheidkundig Museum van het PUG bij uitstek een plaats van recreatie.
De verschillende doeleinden van een museum laten zich niet strikt scheiden; maar we kunnen proberen aan de hand van de gevonden onderscheiding zekere accenten te leggen en eventuele veranderingen te signaleren.
Het oudste museum van de stad, het Museum van Oudheden, later het Centraal Museum, had in de eerste plaats een conserverende taak met betrekking tot voorwerpen uit de geschiedenis van de stad Utrecht, speciaal uit de middeleeuwen; maar daarnaast van meet af aan een wetenschappelijk doel, namelijk om de kennis te bevorderen van de kunsten uit die middeleeuwse periode, die tot dan toe voor achterlijk en onkunstzinnig was gehouden. Ondanks de gewijzigde opzet van de catalogus van 1904 veranderde mr. S Muller Fz. deze beide doeleinden niet. Hoogstens breidde hij de wetenschappelijke bestudering uit tot de beschavingsgeschiedenis, het dagelijks leven en de zeden en gewoonten van onze Utrechtse voorouders, naast de wetenschappelijke bestudering van de verschillende producten van „kunstindustrie". Slechts in theorie voegde hij een educatief element in, met zijn zinsnede over aanschouwelijk onderwijs; want de presentatie van de verzameling op Het Hoogeland nodigde daartoe niet uit. In overvolle zalen, gedeeltelijk als

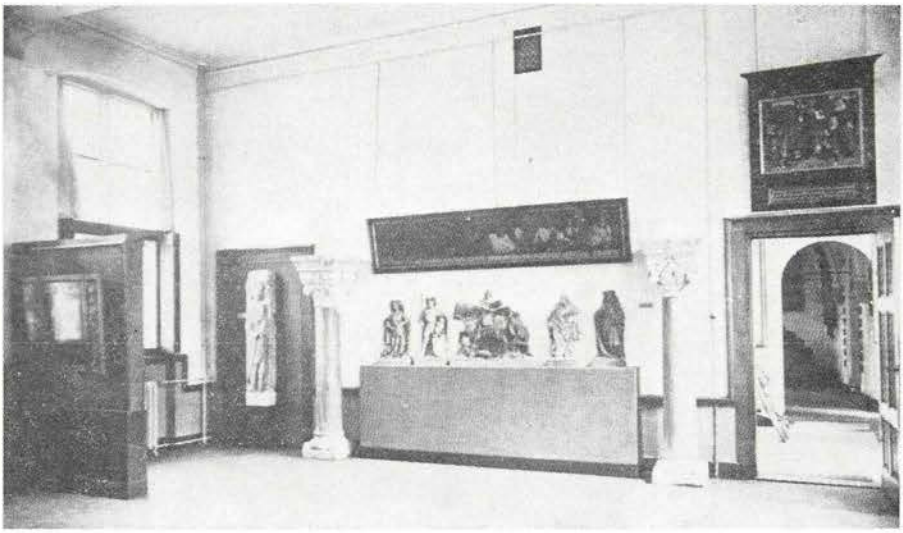

Gezicht in een museumzaal van het Centraal Museum na de reorganisatie van 1925 (foto Gemeentelijk Archief, Utrecht)

stijlkamer ingericht maar dan met veel voor dat doel overbodige voorwerpen, werd het gehele museumbezit getoond; een dépôt was er blijkbaar niet. Pas na de verhuizing naar de Agnietenstraat in 1921 en vooral na de ingrijpende verandering van de opstelling in 1925 kwam hierin verbetering, al bleef ruimtegebrek de grote klacht. De aan Kunstliefde in bruikleen gegeven schilderijen waren immers teruggekomen en met een groot aantal werken van oude meesters aangevuld, en voor het eerst ging men bewust de nadruk leggen op een stijlkritische benadering. Sinds 1917 behoorde er een kunsthistorica tot het museumpersoneel, Jkvr. dr. C. H. de Jonge, die in 1920 conservator werd en eindelijk in 1940 directrice. Tot dan toe was steeds de gemeentearchivaris tevens directeur. Op het gebied van oude meesters werden sinds 1921 systematisch werken uit de Utrechtse School van de 17e eeuw verzameld, zodat hiervan een vrijwel compleet overzicht ontstond. Daarnaast richtte de afdeling Kunst na 1850 , die in 1952 in het Fentener van Vlissingenhuis aan de Maliebaan een eigen onderkomen kreeg, zich niet alleen op Utrechtse meesters maar op kunstenaars uit heel Nederland.

Zou men dit alles tot de conserverende en wetenschappelijke taken van het museum kunnen rekenen, een duidelijk educatieve koers werd ingeslagen onder de tweede directrice, mejuffrouw dr. M. E. Houtzager (1951-1972). Dit kwam vooral tot uiting in het organiseren van een groot aantal tentoonstellingen met populariserende strekking, die gedeeltelijk uit het eigen museumbezit werden samengesteld of aan Utrechtse kunstenaars gewijd (bij voorbeeld Utrechts Zilver in 1952 en 1972, Caravaggio en de Nederlanden in 1952, Paus Adriaan VI in 1959, Saenredam in 1961), gedeeltelijk ook de aandacht vestigden op verre en vreemde culturen (bij voorbeeld Hedendaagse kunst van

Bali, en de Kunst der Hethieten in 1962, 5000 jaar Kunst uit Pakistan in 1963). Sinds 1970 heeft het Centraal Museum een speciale educatieve medewerker in dienst, onder andere voor de begeleiding van schoolklassen, terwijl uit dat jaar ook de „creatieve werkplaats" voor kinderen van 6 tot 12 jaar dateert. Het museumbezit mag nu ook worden uitgebreid met niet-Utrechts materiaal, als dit voor een didactische opstelling nodig wordt geacht. Hiermee is geleidelijk ook een levendiger presentatie naar buiten gepaard gegaan, niet alleen meer in de vorm van catalogi of museumgidsen (die er al sinds 1838 zijn geweest) maar ook door middel van prentbriefkaarten en dia's, door tentoonstellingsaffiches in stad en land, en sinds 1973 door een eigen mededelingenblad, dat per nummer (ieder kwartaal) door een andere beeldende kunstenaar geredigeerd en gemaakt zal worden. Zo is het gezicht van de collectie wel ingrijpend veranderd, ondanks het feit dat ze nog in hetzelfde gebouw is gehuisvest als vijftig jaar geleden.
Een enigszins andere koerswijziging in het beleid valt op te merken bij het Aartsbisschoppelijk Museum, dat oorspronkelijk educatief was ingesteld in de zin van beïnvloeding van kunstenaars in de richting van de neo-gothiek. Dit trekje raakte evenwel in de 20e eeuw op de achtergrond en ontbrak geheel bij de moderne afdeling, het Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst in het Catharijneconvent, waar de bemiddeling tussen kunstenaars en publiek het hoofddoel was. Bij de middeleeuwse verzameling viel de nadruk sinds de eeuwwisseling meer op het conserverend en wetenschappelijk karakter, zozeer zelfs dat de aanwezigheid van deze collectie in Utrecht één van de motieven vormde voor de vestiging van de eerste Nederlandse leerstoel in de kunstgeschiedenis in Utrecht in 1907. Sinds 1920 werd er bij het aankopen ook gelet op de tot dan toe verwaarloosde perioden van renaissance en barok, en onder de huidige directie van dr. D. Bouvy (conservator sinds 1946, directeur sinds 1952) werden er bovendien voorwerpen uit het Rijke Roomse Leven van de 19e en 20e eeuw aangeschaft. Het museum zal binnenkort opnieuw een verruiming van zijn doelstelling ondergaan als onderdeel van het geprojecteerde Rijksmuseum het Catharijneconvent, waarvan ook de Nieuwe Religieuze Kunst en het Oud-Katholiek Museum deel zullen uitmaken. Want daarin zal het gaan om de geschiedenis van de religieuze sensibiliteit in de noordelijke Nederlanden in de breedste zin, dus inclusief het Protestantisme. Op dat laatste gebied is momenteel het aankoopbeleid gericht, terwijl ook overeenkomsten omtrent bruiklenen in de maak zijn. In het nieuwe Rijksmuseum zullen de opstelling van de collectie en de begeleiding van het publiek een uitgesproken eductief karakter krijgen, maar dan educatie in een totaal andere zin dan waarin mgr. van Heukelum het bedoelde, toen hij omstreeks 1860 met de verzameling begon.
Musea met duidelijke koerswijzigingen in hun beleid zijn natuurlijk ook de drie instellingen die boven al werden aangeduid als bij uitstek recreatief: het Spoorwegmuseum, het Universiteitsmuseum en het Museum van Speeldoos tot Pierement. Toen ze werden geopend, respectievelijk in 1928, 1938 en 1956, was dit nog geen aspect waarvoor bij museumdirecties bewust belangstelling bestond. Ze waren alle drie conserverend van opzet en hebben dit element ook niet verloochend. Maar door de aard van het geconserveerde ma-

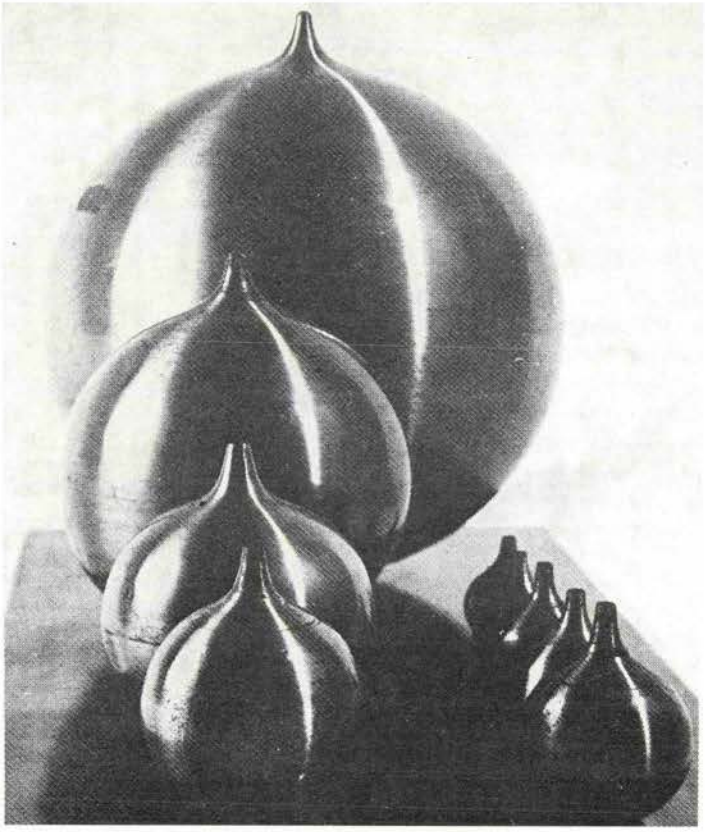

Een van de spectaculaire instrumenten van het Universiteitsmuseum: resonantiebollen van Helmholtz, door Donders gebruikt bij het onderzoek van de spraakklanken (foto Universiteitsmuseum)

teriaal en de activiteit van de staven kwam vooral in de laatste jaren de nadruk geheel te liggen op de begeleiding van steeds grotere groepen bezoekers, kinderen en volwassenen, die niet alleen worden voorgelicht met woorden, maar demonstraties krijgen van de werking van allerlei instrumenten en apparaten. Hier is een sterke educatieve inslag aangebracht op een manier die een breed publiek blijkt aan te spreken en die het als een vorm van recreatie ondervindt. Educatie is hier dan ook veel meer dan opvoeding en onderwijs, zoals het in de vroegere musea werd opgevat.

Onder de musea die sinds de vorige eeuw in de stad Utrecht werden geopend, was er een heel aantal onderwijzend van opzet. Het Museum voor Kunstnijverheid uit 1884 met zijn collectie stijlfragmenten in origineel of afgietsel ten dienste van de Kunstnijverheidschool is er een voorbeeld van, evenals de verzameling van het Tandheelkundig Instituut van de Universiteit sinds 1895, het Museum van het Staatsbosbeheer en het Museum ten dienste van het Onderwijs uit 1916, het Zondagsschool-museum (1922), het Museum voor de Grafische Vakken (1927), het Schriftmuseum Blanckertz (1930), het Ver-

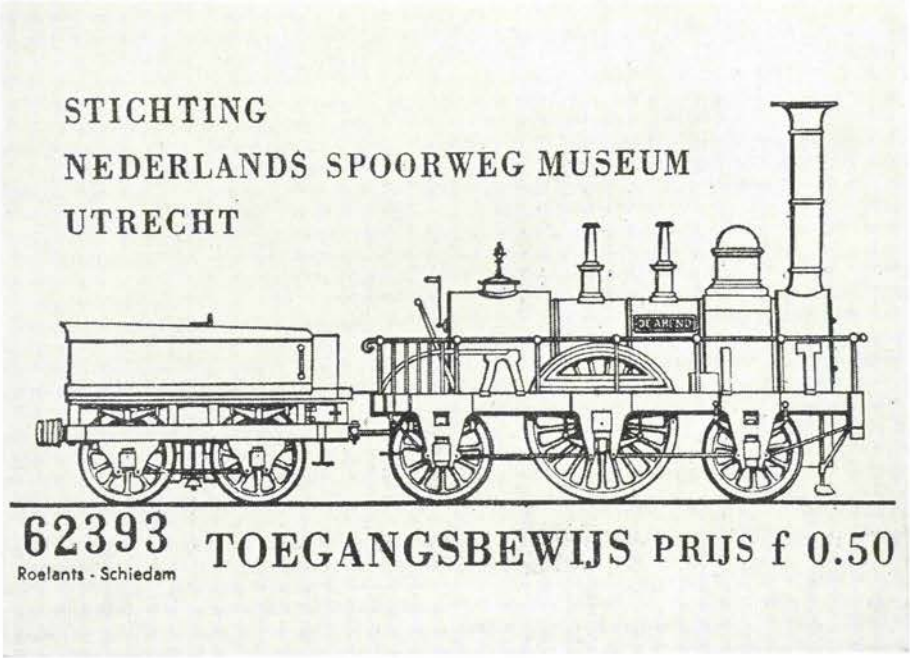

Om de saaiheid van de meeste toegangskaartjes te helpen doorbreken, heeft het Spoorwegmuseum in 1972 een nieuw type biljet ontworpen. Op de voorkant staat een afbeelding van een belangrijk stuk uit de collectie, de locomotief „De Arend", en op de achterkant een korte tekst over het museum (cliché Spoorwegmuseum)

keersmuseum (1948), de afdeling Diergeneeskunde van het Universiteitsmuseum (1954) en de verzameling van het Archeologisch Instituut (1960).
Het Museum van het Staatsbosbeheer had inzendingen van Staatsbosbeheer naar landbouwtentoonstellingen tot grondslag en bevatte diorama's van landschappen, opgezette vogels en andere dieren, een grote verzameling nesten met eieren, schelpen, fossielen, houtmonsters en andere zaken die bruikbaar waren voor het onderwijs in de natuurlijke historie. Het werd dan ook veel door schoolklassen bezocht. Voor schoolklassen was ook het Museum ten dienste van het Onderwijs bedoeld, dat afdelingen voor natuurlijke historie, aardrijkskunde en geschiedenis bevatte, met veel aandacht voor het vroegere Nederlands-Indië. Daarover konden onder meer lantaarnplaatjes bekeken en boeken gelezen worden.
Voor het onderwijs in de Bijbelse geschiedenis diende het Utrechts Zondagsschool-museum, met modellen, kaarten, munten, vruchten en planten uit het Heilige Land. De School voor de Grafische Vakken profiteerde bij haar onderwijs van het historisch overzicht over alle grafische technieken, in de vorm van prenten, boeken waaronder incunabelen, houtblokken, geëtste en gegraveerde platen, en drukpersen, dat was te bewonderen in het Museum voor de Grafische Vakken. Het Schriftmuseum Blanckertz wilde met zijn verzameling voorwerpen betreffende schrift- en tekenkunst, in origineel en af-

gietsel (onder meer van spijkerschrift), gefinancierd door de Berlijnse schriftkundige Rudolf Blanckertz, eveneens in de eerste plaats een educatieve functie vervullen (tegenwoordig, nu het een particuliere collectie is, die uitsluitend met originele stukken wordt uitgebreid, ligt de nadruk meer op het wetenschappelijk belang). Verkeersonderwijs kon men krijgen in het Voorlichtingscentrum en Verkeersmuseum, dat een documentatie bevatte over het verkeer vroeger en nu, wegen en wegenbouw, veiligheidspropaganda, jeugd en veilig verkeer.

Voor het onderwijs aan universiteitsstudenten tenslotte waren en zijn in de eerste plaats bedoeld de verzamelingen van het Tandheelkundig Instituut, de Diergeneeskundige Faculteit en het Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit, met respectievelijk instrumenten betreffende de ontwikkeling van de tandheelkunde sinds de 16e eeuw en documenten betreffende het tandheelkundig onderwijs; stukken betreffende ontwikkeling van het diergeneeskundig onderwijs; en Egyptische, Griekse, Romeinse en Etrurische oudheden, die een representatief beeld van de verschillende stijlen geven.

Een categorie apart op het gebied van de educatieve verzamelingen vormt de Hedendaagse Kunst - Utrecht, geopend in 1970 als „educatieve expositie van blijvende aard van hedendaagse kunst" onder leiding van de gemeentelijke consulent voor de beeldende kunst, Wouter Kotte. Naast het opbouwen van een eigen verzameling, die zich momenteel op de stroming van de „nieuwe figuratie" richt en niet beperkt is tot Utrechtse of zelfs Nederlandse kunstenaars, heeft hij de taak wisselende tentoonstellingen in te richten en bovendien kunstlessen te organiseren voor scholieren. Dit gebeurt in de ruime expositiezaal op de eerste verdieping van Achter de Dom 14 (dikwijls opgevrolijkt door flarden draaiorgelmuziek van het Museum van Speeldoos tot Pierement, dat zich in hetzelfde pand gelijkvloers bevindt), waarbij wordt gestreefd naar een sfeer van creatief spel en maximale participatie. Zoals het hele begrip „educatie" zich in de loop van de jaren heeft gewijzigd van passief luisteren en kijken naar een alwetende meester en diens lesmateriaal tot actief meezoeken naar oplossingen die ook voor de docent niet van te voren behoeven vast te staan, zo is ook de filosofie achter het opzetten van een educatieve verzameling totaal veranderd. Geen van de oude onderwijskundige musea bestaat trouwens meer, behalve alleen de verzamelingen die bij een universiteitsinstituut behoren.

Of men uit dit laatste nu moet afleiden dat een onderwijskundige collectie zich in een wetenschappelijke omgeving beter laat aanpassen aan moderne eisen dan een verzameling die deze steun mist, òf dat het overleven van de universitaire collecties op andere factoren berust, is een vraag die hier niet behoeft te worden beantwoord. Misschien speelt ook het feit een rol dat zulke verzamelingen ook voor wetenschappelijk onderzoek gebruikt kunnen worden, zodat ze door hun meervoudig karakter een grotere flexibiliteit bezitten dan al te eenzijdig gerichte musea. Het wetenschappelijk aspect is één van de vier doelstellingen die boven werden genoemd als pijlers van een museumbeleid, naast het conserverende, het educatieve en het recreatieve aspect.

Bij een klein aantal verzamelingen in deze stad zou men het wetenschappelijk

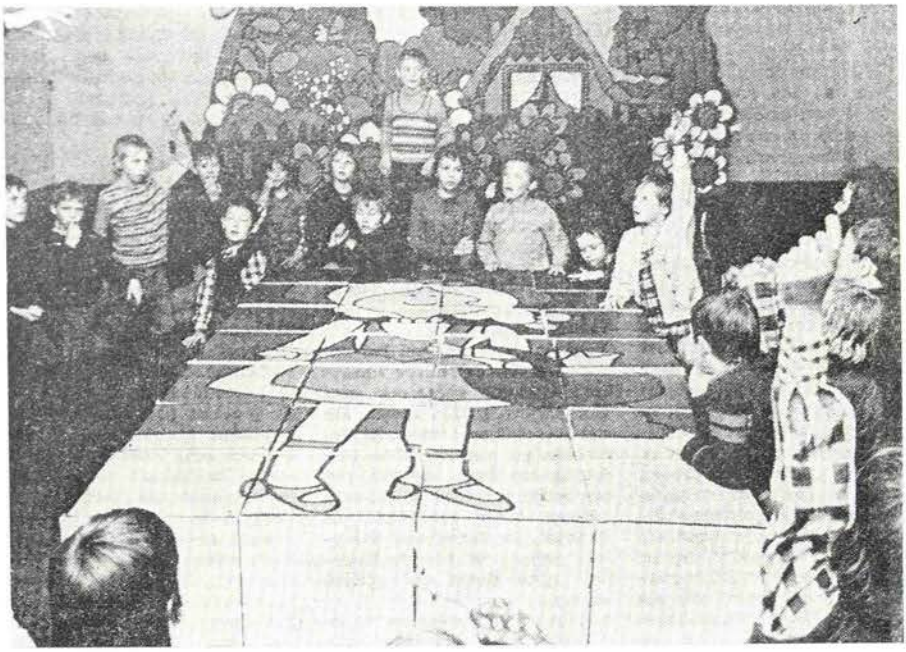

„Spelen met Sprookjes", een educatief project voor leerlingen van de tweede klas van het basisonderwijs, uitgevoerd in de expositieruimte van Hedendaagse Kunst - Utrecht, april 1973 (foto „U")

aspect zelfs voorop kunnen stellen als doelstelling, overigens verbonden met een conserverend aspect. Het zijn het Munt- en Penningkabinet van 's Rijks Munt, de archeologische verzameling van het PUG, het Goud- en Zilvermuseum en het Klokkenmuseum.

In het Munt- en Penningkabinet worden sinds de hermunting van 1842-1851 specimina verzameld van alle munten die in Nederland geslagen of gevonden zijn, van de vroege middeleeuwen af tot heden. Verder is er een collectie penningen van de 16e eeuw af, een collectie even oude munt- en penningstempels en stempelgereedschap, en een verzameling historische gewichten en apparatuur ter bepaling van het zilvergehalte. Want de Munt bepaalt zelf het gewicht en gehalte van zijn zelf geslagen munten en ijkt zelf de daarbij gebruikte gewichten. Ook voor dit ijken is enig historisch gereedschap aanwezig, maar wil men dit nader bestuderen, dan wordt men naar de Oudheidkamer van de hoofddirectie van het IJkwezen in Den Haag verwezen. Ook het bepalen van het zilvergehalte is maar een nevenaspect van de Munt in Utrecht, want voor alle andere voorwerpen dan munten is dit de taak van de Waaarborg. Deze heeft zijn nationale verzameling in de vorm van het Goud- en Zilvermuseum te Utrecht, dat in 1937 werd geopend als het „Nederlandsch Waarborgmuseum", bijeengebracht door de heer B. J. J. van Baaren, die destijds hoofd-essaieur van de Waarborg te Utrecht was. Tegen-

woordig bevinden zich de historische gereedschappen voor het bepalen van het gehalte van gouden en zilveren voorwerpen, benevens een verzameling keur- en meestertekens van gilden en enig ambachtelijk gereedschap van edelsmeden op de zolderverdieping van het Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum, Achter de Dom 12. Dit gebouw herbergt ook de verzameling uurwerken, zonnewijzers, sextanten en uurwerkmakersgereedschap van het Museum en Archief van Tijdmeetkunde of Klokkenmuseum. In de doelstelling en opzet van deze musea is niet veel verandering gekomen, al worden de voorwerpen tegenwoordig in aantrekkelijker vitrines getoond dan vroeger en al wordt bij het aankoopbeleid van zilver de nadruk meer gelegd op de esthetische dan op de ambachtelijke waarde.

Tenslotte is er nog een aantal kleinere musea te vermelden, wier doelstelling tot dusverre evenmin is veranderd, gedeeltelijk doordat ze nog heel jong zijn, die in hoofdzaak conserverend van aard waren of zijn: het allang verdwenen Museum Kunstliefde met zijn grote schilderijencollectie (nu wat de oude meesters betreft, ondergebracht in het Centraal Museum, maar dan wel in totaal andere opstelling); het inmiddels naar Hellevoetsluis verplaatste Brandweermuseum; het Oud-Katholiek Museum met zijn unieke verzameling middeleeuwse weefsels, die in het toekomstige Rijksmuseum het Catharijneconvent zeker veel beter tot hun recht zullen komen dan in de schuilkerk aan de Mariahoek; het Corps-Museum van het Studentencorps met onder andere kostuums en ontwerpen voor maskerades, dat sinds kort is overgebracht naar het Universiteitsmuseum; de schilderijencollectie Van Baaren met werken van 19e en 20e-eeuwse meesters, niet heel bevredigend opgehangen in het voormalige woonhuis van de erflaters; en tenslotte de twee bedrijfsmusea die Utrecht rijk is: de Pijpenkamer van Douwe Egberts met een aantrekkelijke verzameling voorwerpen betreffende koffie, thee en tabak en hun geschiedenis, en het museum van De Utrecht, dat vooral verzekeringscuriosa bevat.

Of dit blijvertjes zullen zijn, moet nog worden afgewacht; veel zal daarbij afhangen van de vraag of ze de dynamiek zullen kunnen opbrengen die tegenwoordig van een museum wordt gevraagd en die de hoogste eisen stelt aan outillage van het gebouw, presentatie van het museumbezit, opvang van de bezoekers en bovenal inzet van staf en personeel. Want dat een museumdirecteur eigenlijk geen vaste bezigheden meer zou hebben als hij zijn collectie eenmaal heeft beschreven, zoals mr. S. Muller Fz. in 1918 meende, dat is wel een opmerking uit een heel ver verleden.

Verantwoording

De gegevens voor dit artikel werden grotendeels verkregen uit schriftelijke en mondelinge mededelingen van huidige museumdirecties en van mensen die bij de inrichting van inmiddels opgeheven musea betrokken zijn geweest. Aangezien deze laatsten alleen op hun geheugen konden afgaan, bestaat er over het sluitingsjaar van sommige musea onzekerheid, aangegeven met ca voor het jaartal.

Geraadpleegd werden verder de vijf drukken van de gids De Nederlandse Musea, respectievelijk uit 1938, 1954, 1956, 1967 en 1970; de Catalogus van het Museum van Oudheden door mr. S. Muller Fz., 2e druk, Utrecht 1904; de Catalogus van het Museum van Kunstnijverheid te Utrecht, samengesteld door P. J. Houtzagers, directeur, 1902; het Verslag omtrent de openbare verzamelingen der gemeente Utrecht over het jaar 1921, blz. 8-9; het Verslag omtrent het archief en het museum over het jaar 1922, blz. 30 vlg.; het Verslag over het jaar 1921 der Ver. tot bevordering van Nijverheidskunst te Utrecht, blz. 4; de Baedeker-gids voor Belgique et Hollande y compris le Luxembourg, 19e édition, Leipzig-Paris 1910, blz. 445-452; Centraal Museum Utrecht, Catalogus van het Historisch Museum der stad, Utrecht 1928; Centraal Museum Utrecht, Catalogus der schilderijen, Utrecht 1933; en de inleiding door dr. Maria Elisabeth Houtzager in de catalogus van de tentoonstelling 125 Jaar Centraal Museum Utrecht, 14 maart - 31 mei 1964.
Tenslotte verleende het Gemeentelijk Archief zijn zeer gewaardeerde medewerking door uit verslagen en adreslijsten het stichtingsjaar en het adres van het Museum van Kunstnijverheid op te diepen.

Kroniek

1971

januari 1971

5. Op het stadhuis wordt de nieuwjaarsreceptie gehouden, welke in zoverre van de traditie afwijkt, dat nu naast burgemeester en mevrouw Van Tuyll ook de wethouders met hun dames recipiëren.
7. De gemeenteraad herdenkt het overlijden van mr. D. Schuitemaker, in leven voorzitter van de VVD-fractie.
8. De NV Verenigde Bedrijven Bredero koopt Hotel Noord-Brabant; het bedrijf zal echter onveranderd onder directie van de heer N. Mulders worden voortgezet.
13. Wethouder C. Pot opent aan de Lanslaan het nieuwe gebouw van de Openbare en Chr. School voor BLO.
15. Mevrouw J. M. Donia-Brugman, raadslid voor de PvdA bedankt voor het raadslidmaatschap.
22. Wethouder T. Harteveld hijst de vlag op het hoogste punt van het winkelcentrum Kanaleneiland.
23. De heer H. Albracht, huisarts in Tuindorp, neemt afscheid van zijn patiënten wegens zijn benoeming tot geneesheer-directeur van een nieuw verpleegtehuis voor langdurige zieken in Overvecht.
25. De heer B. Kormelink, oud-koster van de Domkerk overleden (77 jaar).
28. De heer W. P. C. van Willigenburg wordt geïnstalleerd als raadslid voor de VVD.
29. Dr. G. Stellinga, algemeen rector van de Openbare Schoolgemeenschap Hendrik van der Vlist op het Kanaleneiland neemt afscheid uit zijn functie.

februari 1971

3. In het Transitorium I van de Rijksuniversiteit aan de Leuvenlaan in de Uithof wordt een overzichtstentoonstelling over de ontwikkeling van het Universiteitscentrum geopend.
9. Aan het begin van de begrotingsdebatten worden drie nieuwe raadsleden geïnstalleerd: mevrouw L. Koning-Roessingh (PvdA); mevrouw M. Lamsma-Visser en de heer S. Vlak (ARP). Met beide laatstgenoemden is de ARP-fractie voor

februari 1971

het eerst sedert de nieuwe zittingsperiode van de raad compleet.

18. De gemeenteraad besluit tot het herstel van de woningen in de Sterrenwijk; dit in afwachting van de definitieve sloping omstreeks de jaren 1975-1977 in verband met de aanleg van de oostelijke invalsweg.
18. Prof. dr. F. L. Polak, futuroloog, opent in het Centraal Museum de tentoonstelling „Ruimtetijdkunst" - een verzameling van - optische en kinetische objecten van de Peter Stuyvesant Stichting. Tevens wordt in het museum voor de tweede maal een „creatieve werkplaats" ingericht.
19. Prof. dr. F. J. L. Jordan, hoogleraar in de interne geneeskunde aan de Rijksuniversiteit, te Zeist overleden (65 jaar).
24. De heer C. H. J. van den Heuvel (33) begint zijn taak als sociaal raadsman.
26. De heer Jac. van Campen neemt afscheid als directeur van Esplanade.

maart 1971

2. Bij zijn afscheid als loco-secretaris en chef van de afdeling Bedrijven van de secretarie ontvangt de heer L. van der Meijden de zilveren stadsmedaille.
3. Wethouder C. Pot opent aan de eerste Daalsedijk het Utrechtse Instituut voor Logopedie.
11. De gemeenteraad besluit tot het doen bouwen van een nieuwe hoofdpost voor de Reinigingsdienst op het Vaaltterrein.
16. In „Nieuw Clarenburg" wordt het beeld „De Landmeter", vervaardigd door prof. V. P. S. Esser onthuld. Het is een geschenk van de gezamenlijke aannemers, die veel werk voor de Dienst van Openbare Werken verrichten.
17. Aan de Lieven de Keylaan opent jhr. mr. L. E. de Geer van Oudegein, lid van Gedeputeerde Staten het nieuwe gebouw van Chr. Beroepsschool „Nedervecht".
17. Het Nationaal Museum van Speeldoos tot Pierement sluit voorgoed zijn deuren in het Catharijneconvent in de Lange Nieuwstraat. Dit in verband met de verhuizing naar het geheel gerestaureerde pand Achter de Dom 12 (het voormalige postkantoor).
17. Wethouder T. Harteveld bedankt als lid van Provinciale Staten voor het PAK. Hij zal worden opgevolgd door de heer C. Fris uit Driebergen.
19. In het ziekenhuis „Zonnestraal" te Hilversum opent staatssecretaris Kruisinga de hartrevalidatie-inrichting van het Academisch Ziekenhuis te Utrecht.
22. Prof. dr. J. Kloek neemt afscheid als directeur van de Psychiatrische Observatiekliniek van het gevangeniswezen.
26. Wethouder mr. A. J. Bransen stelt officieel het aula-complex op de begraafplaats „Daelwijck" in gebruik.

Onthulling van het beeldje De landmeter van professor G. P. S. Esser in het nieuwe gebouw van de Dienst van Openbare Werken op 16 maart 1971.

maart 1971

27. maart - 4 april: Het Utrechts Studenten Corps viert het lustrum 1971 o.m. met opvoeringen van het spel van Shakespeare „Coriolanus". Gedurende de lustrumweek wordt de Geertekerk herschapen in een Elisabethaans theater, terwijl op het Janskerkhof een dorp in oud-Engelse stijl, herinnerend aan Stratford-on-Avon wordt gebouwd.

27. De heer G. Witteveen, oud-sigarenfabrikant en o.m. medeoprichter van de Politiemuziekvereniging, oud-voorzitter van de zangvereniging Aurora, stichter van het Padvindershoofdkwartier aan het Jansveld enz. wordt gehuldigd bij zijn 80ste verjaardag.

28. Tijdens een speurtocht van een groepje amateur-archeologen in de bouwput voor het nieuwe gebouw van V & D aan het Vredenburg worden de fundamenten ontdekt van de ommuring van het voormalige Kapittel van Sint Marie. Een deel van dit uit uitzonderlijk grote „kloostermoppen" bestaande stuk muur wordt overgebracht naar de tuin van het gemeente-Archief aan de Alexander Numankade.

30. Mr. P. J. Verdam, commissaris der koningin, opent officieel het nieuwe gebouw van de Bertha Müllerschool voor kinderen met spraak- en gehoormoeilijkheden in Overvecht.

31. Na ruim 36-jarige trouwe dienst neemt zr. Goudswaard afscheid als directrice van het Akademisch Ziekenhuis.

april 1971

6. Bij verdere graafwerkzaamheden op het Vredenburg ten behoeve van het warenhuis voor V & D worden nog steeds nieuwe ontdekkingen gedaan; zo worden o.m. vermoedens, dat hier eertijds een Rijnloop gelegen heeft, bewaarheid.
16. De gemeenteraad besluit o.m. tot het instellen van een adviesraad voor de ontwikkeling van de binnenstad, zoals die in de nota's „Kernbeeld" en „Inspraak op Kernbeeld" is voorgesteld.
17. Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nederlandse Genealogische Vereniging wordt in het archiefgebouw een tentoonstelling op dit gebied gehouden, welke wegens de grote belangstelling later nog een week verlengd zou worden.
18. Aan de Marokkodreef in Overvecht wordt het nieuwe RK kerkcentrum „De blijde boodschap" in gebruik genomen.
19. Wethouder T. Harteveld slaat als portefeuillehouder voor de ruimtelijke ordening van de KMU de eerste paal voor het wooncomplex Nieuwegein in het Vreeswijkse bestemmingsgebied Hoog-Zendveld.
26. Bij KB is de heer J. A. P. Aarts benoemd tot notaris als opvolger van mej. H. J. M. Le Nobel.
28. De opkomst voor de verkiezingen voor de Staten-Generaal blijkt belangrijk hoger te zijn dan die bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten het vorig jaar; het aantal uitgebrachte stemmen steeg van 111.005 (63,4%) tot 133.347 (76%).
29. Kolonel N. J. de Klei van de Technische Dienst van de Kon. Landmacht draagt het commando over aan de kolonel van de technische Staf J. J. Pop.
30. Ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de Verenigde Bedrijven Bredero NV geeft het USO in de congreszaal van het Beatrixgebouw een feestconcert. Bij deze gelegenheid blijkt o.m. dat deze zaal zich zeer goed leent voor het optreden van symfonie-orkesten.

30 april - 31 mei: In het Fentener van Vlissingenhuis wordt een tentoonstelling van Tsjechoslowaakse grafici 1960-1970 gehouden.

mei 1971

4. In de Stationswijk wordt een definitief begin gemaakt met het slopen van de aldaar aanwezige panden in verband met de realisatie van het projekt Hoog Catharijne.
5. Na een ziekbed van enkele maanden overlijdt in het Sint Antonius Ziekenhuis mevrouw A. A. Baronesse van Tuyll van Serooskerken-Beets, echtgenote van de burgemeester.

mei 1971

8. De heer Tj. Schotanus, oprichter van drukkerij Schotanus & Jens, overleden (84 jaar).
10. De heer W. Geijtenbeek treedt af als voorzitter van de Utrechtse Handels Vereniging; tot zijn opvolger wordt de heer W. J. Westdijk, voorzitter van de afdeling Utrecht van de Nederlandse Vereniging voor de Middenstand, benoemd.
12. Drs. W. M. Zuidwijk, Chef Kabinet van de commissaris van de koningin neemt afscheid wegens zijn benoeming tot burgemeester van Raalte.
13. Oud-burgemeester jhr. mr. C. J. A. de Ranitz overhandigt in het Stadhuis een maquette van de melkfabriek in Nepal, waarvoor de burgerij, als geschenk bij zijn afscheid, een ton bijeenbracht.
13. De gemeenteraad besluit bij wijze van proef met ingang van 1 september a.s. de commissievergaderingen in het openbaar te doen houden. Uitgezonderd hiervan zijn de vergaderingen van de commissie voor de beroepsschriften. Voorts wordt een voorstel van B. en W. om met de Westduitse stad Hannover een vriendschapsverdrag te sluiten met 22 stemmen voor en 18 tegen aanvaard.
14. De heer J. Meijers, eigenaar van de apotheek „Jaffa", overleden (65 jaar).
18. Op het Vredenburg wordt de laatste paal geheid voor het nieuwe warenhuis van V & D.
19. De tweede verbindingsweg tussen Utrecht en De Bilt wordt officieel in gebruik genomen.
27. De gemeenteraad besluit o.m. tot een belangrijke verbetering en uitbreiding van het GEVU-stadsbussennet, zulks ingaande bij de winterdienst in oktober a.s.
27. Tot rector van de openbare schoolgemeenschap Hendrik van der Vlist op het Kanaleneiland wordt de heer G. J. Erdtsieck (40) uit Almelo benoemd.
28. Wethouder C. Pot opent het nieuwe gemeentelijke kampeerterrein „De Berekuil" in de Voorveldse Polder alsmede een complex schoolsportvelden.

juni 1971

3. De gemeenteraad besluit o.m. om bij wijze van proef met ingang van 1 september a.s. een koopavond op donderdag in te voeren.
7. De heer F. G. van der Gun, hoofdbestuurslid van het KNV neemt afscheid als zodanig wegens zijn benoeming tot lid van de Tweede Kamer.
11. Ir. F. Tanja, hoofdingenieur van DOW neemt afscheid uit zijn funktie wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

13. Te Doorn is de bekende schrijfster Fré Domisse overleden (71 jaar).
16. Drs. A. J. van 't Veer bedankt als gemeenteraadslid voor de PvdA.
17. Mr. C. J. A. Koning wordt benoemd tot ondervoorzitter van de Centrale Raad van Beroep; tot lid van de Raad wordt voorts benoemd mr. B. S. Frenkel.
19. De heer J. Vermaas, oud-hoofdonderwijzer, overleden (88 jaar).
21. In het Raadhuis van de Westduitse stad Hannover opent burgemeester Van Tuyll de tentoonstelling „Utrecht-unsere Partnerstadt stellt sich vor". De expositie werd ingericht door het Bureau Voorlichting in samenwerking met DOW en het Gemeentelijk Archief. Zij duurde tot 18 juli.
22. B en W besluiten de Amsterdamse architekt prof. ir. Herman Herzberger als adviseur bij de ontwikkeling van de plannen voor de bebouwing van het Vredenburg te betrekken voor zover deze van belang zijn voor een aldaar te stichten muziekcentrum.
23. In een speciale feestelijke zitting van de Hannoverse gemeenteraad wordt het vriendschapsverdrag tussen Utrecht en Hannover officieel bezegeld door Bürgermeister Otto Barche en burgemeester Van Tuyll.
26. Wethouder W. A. Kieboom opent in het fraai gerestaureerde pand Achter de Dom 12 het nieuwe onderkomen van het Nationaal Museum van Speeldoos tot Pierement. Bij deze gelegenheid wordt de oud-conservator en mede-oprichter, Jules Jongenelen hartelijk gehuldigd.
30. De heer J. Wildschut, oprichter van Wildschut's bouwbedrijf NV, overleden (87 jaar).

juli 1971

1. Met ingang van heden hebben de gemeenten Jutfaas en Vreeswijk officieel opgehouden te bestaan; zij zijn samengevoegd tot één gemeente, die de naam Nieuwegein heeft gekregen. Tot burgemeester van Nieuwegein is de heer F. J. Hermsen benoemd.
5. Het nieuwe ziekenhuis Overvecht aan de Paranadreef in Overvecht, dat in de plaats is gekomen van het oude ziekenhuis Sint Joannes de Deo op de Mariaplaats, wordt in gebruik genomen.

16 juli - 5 september: In Achter de Dom 14 wordt een expositie „Eigen bezit" van Hedendaagse kunst gehouden.

17. Tot burgemeester van Harmelen wordt benoemd mr. A. G. Smallenbroek (34), voordien projekt-manager voor Hoog Catharijne bij de gemeentesecretarie van Utrecht.
26. De heer J. J. M. Douwes, bekend journalist, overleden (81 jaar).

augustus 1971

2. DOW begint met de aanleg van het voetgangersgebied in de binnenstad. Als eerste gedeelte worden de westelijke c.q. zuidelijke rijbaan van de Oudegracht tussen de Stadhuisbrug en de Jansbrug alsmede de Bakkerstraat onderhanden genomen.
12. Zonder enig feestelijk vertoon wordt de J. M. de Muinck Keizerbrug over de Vecht, die Utrecht-noord direct met Overvecht-noord verbindt, geopend voor het verkeer.
13. Mr. P. J. Verdam, commissaris der koningin opent aan de Reactorweg in de Lage Weide het nieuwe gebouw van het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland.
14. Uit een kast in de burgemeesterskamer van het Stadhuis worden de twee kostbare ambtsketens gestolen.
17. Het gedeelte van de Catharijnesingel tussen het Leidseveer en het (nieuwe) verkeersplein Paardenveld wordt voor het verkeer in de richting Utrecht-noord opengesteld. Intussen wordt ter plaatse van de gedempte singel hard gewerkt aan de bouw van een nieuw viaduct, dat in de plaats komt van de noordelijkste van de Catharijnebruggen.
17. Aan de Vliegend Hertlaan wordt de nieuwe opleidingsschool voor de 5-jarige HAVO en het 6-jarige Atheneum A en B van de Vereniging voor Chr. voortgezet onderwijs in gebruik genomen.
19. De gemeenteraad besluit tot verplicht gebruik van plastic vuilniszakken; voor de vernieuwing van de verlichting van het Stadion Galgenwaard wordt een bedrag van *f* 120.000,— gevoteerd. In dezelfde zitting worden twee nieuwe raadsleden beëdigd: mevrouw J. P. Jobse-Felkers (D'66) en de heer G. W. Voormeulen (PAK), die de plaatsen innemen van resp. de heren J. C. Terlouw en A. J. van 't Veer.
24. Wethouder T. Harteveld installeert in de raadzaal van het Stadhuis de adviesraad voor de binnenstad. Tot voorzitter kiest de raad - voorlopig voor de tijd van een jaar - prof. dr. Sj. Groenman.
25. Na een tip van een burger aan de politie worden de twee gestolen ambtsketens door duikers van de brandweer opgevist uit het Amsterdam-Rijnkanaal.
25. In het Centraal Museum opent prof. dr. A. M. W. J. Hammacher een unieke tentoonstelling van werken van Paul Klee. De expositie duurt tot 12 oktober.
26. De raad besluit tot instelling van een wijkmarkt bij het Grootwinkelcentrum Overvecht ingaande april 1972 en bij wijze van proef voor de duur van vijftien maanden.
27. Wethouder C. Pot slaat de eerste paal voor het nieuwe gebouw van de Openbare Schoolgemeenschap „Hendrik van der Vlist" op het Kanaleneiland.

september 1971

1. Met ingang van 1 oktober zal het RK Dagblad „Het Centrum" worden opgeheven. Dit is een gevolg van een fusie tussen de NV Uitgeversmaatschappij Neerlandia-Het Centrum en de NV Utrechtsch Nieuwsblad v/h Joh. de Liefde NV.

1. Voor het eerst in de geschiedenis heeft een raadscommissie (die van Volkshuisvesting en Openbare Werken) in het openbaar vergaderd.

2. Eveneens voor de eerste maal in de geschiedenis wordt - voorlopig nog bij wijze van proef - een koopavond gehouden; de reacties van de winkeliers lopen nogal uiteen.

7. Tot rector-magnificus voor 1971-1972 wordt prof. dr. Sj. Groenman benoemd. Hij volgt als zodanig prof. dr. F. van der Bijl op.

8. Tot rechter-plaatsvervanger wordt mevrouw W. L. de Koning-Beij geïnstalleerd bij de Arrondissementsrechtbank.

8. Ir. W. A. M. Pompe, voorzitter van de Stichting voor RK Nijverheidsonderwijs aan jongens, slaat de eerste paal voor de tweede RK Lagere Technische School Sint Maarten aan de Australiëlaan.

15. Mevrouw U. Tellegen-Veldstra bedankt om gezondheidsredenen voor het lidmaatschap van Gedeputeerde Staten en voor Provinciale Staten voor de PvdA, in welke laatste functie zij 25 jaar zitting heeft gehad.

16. Dr. D. P. R. A. Bouvy, directeur van het Aartbisschoppelijk Museum viert zijn zilveren jubileum. Hij zal directeur worden van het nieuwe Rijksmuseum voor kerkelijke kunst dat zal worden ondergebracht in het voormalige Catharijneconvent en het voormalige Catharijne Gasthuis aan de Nieuwegracht. Op dezelfde middag wordt de tentoonstelling „Banden met het Zuiden" in het ABM door dr. G. Vansina, cultureel attaché van de Belgische Ambassade officieel geopend. De heer Bouvy wordt onderscheiden met het ridderkruis in de pauselijke Orde van Gregorius de Grote.

20. De heer G. C. van Tussenbroek, oud-raadslid voor de VVD en bestuurslid van de Kon. Rederijkerskamers met Jan van Beers en van de Sociëteit „De Vereeniging", overleden (87 jaar).

20. De heer A. C. Schouten neemt afscheid als directeur van het Gasbedrijf Centraal Nederland.

23. Het bestuur van de NV Stadsschouwburg geeft de Utrechtse architekt Sj. Wouda opdracht een plan te ontwerpen voor de modernisering en verbouwing van de Stadsschouwburg.

24. Bij de opening van het nieuwe hoofdgebouw van de NV AGAM aan de Elektronweg ontvangt Prins Bernhard een compleet uitgeruste hartrenwagen, welke hij op zijn beurt overdraagt aan de Nederlandse Hartstichting.

oktober 1971

3. De heer A. Koppert, oud-raadslid voor de PvdA overleden (68 jaar).
6. De heer A. W. G. Wiegerink, rustend pastoor van de RK H. Hartkerk en deken van Utrecht, overleden (83 jaar).
9. De heer J. H. E. Reeskamp, free-lance journalist en schrijver van tal van artikelen en boeken over Utrecht, overleden (63 jaar).
9. Te Zeist is overleden ir. J. W. Bartelds, oud-directeur van NV PUEM.
12. Ir. T. Michielsen, hoofddirecteur van het GEVU neemt afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
13. Ter afsluiting van de feestelijkheden ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de RK Industrie- en Huishoudschool „Maria in den Wijngaard" aan de Oude Kamp wordt een zeer druk bezochte receptie gehouden.
16. Dr. mr. A. J. S. van Lier, oud-raadslid voor de Liberale Staatspartij, oud-lid van de Provinciale Staten en oud-directeur van de NV Utrechtse Hypotheekbank, overleden (96 jaar).
17. Het Kon. Utrechtsch Dilettanten Orkest (KUDO) behaalt op een concours in Doetinchem de eerste prijs en promoveert daardoor naar de Vaandelafdeling.
20. Minister mr. C. van Veen van Onderwijs opent het nieuwe gebouw van de Nederlandse Slagersvakschool aan de Prof. Pompelaan.
21. Het bekende Ruteck's restaurant aan de Leidseweg sluit voor goed zijn deuren.
22. Na urenlange debatten besluit de gemeenteraad met 29 tegen 14 stemmen het voorstel van B en W te aanvaarden met betrekking tot het tracé van rijksweg 27, dat oorspronkelijk door Rijkswaterstaat dwars door Nieuw-Amelisweerd was geprojecteerd. Mede dankzij een groots opgezette actie vanuit de burgerij kan dit landgoed voor het grootste deel ongerept blijven.
23. Het Utrechtsch Mannenkoor „Euterpe" viert zijn 75-jarig bestaan.
28. Burgemeester Van Tuyll opent het wandelcentrum in de binnenstad.
29. Prinses Beatrix opent het nieuwe Ziekenhuiscentrum aan de Oudlaan. In dit gebouw zijn de Nationale Ziekenhuisraad en het Nationaal Ziekenhuis Instituut ondergebracht.
29. Tijdens de bijeenkomst in de Geertekerk reikt burgemeester Van Tuyll aan vijf kunstenaars de z.g. Edisons uit voor klassieke grammofoonplaten.
29. Het Nationaal Museum van Speeldoos tot Pierement ontvangt zijn tienduizendste bezoeker.

oktober 1971

30. De heer G. H. Brands, oud-voorzitter van de afdeling Zuilen van de PvdA overleden (80 jaar).

november 1971

1. Rector J. M. Doesburg, geestelijk adviseur van het NKV viert zijn veertigjarig priesterjubileum.
4. Uit de aanbiedingsbrief voor de begroting voor 1972 blijkt dat de gemeente Utrecht een tekort heeft van ruim 24 miljoen gulden.
4. In het Diakonessenhuis wordt een nieuwe revalidatie-afdeling officieel in gebruik gesteld.
8. De wijkvereniging „Volksbelang Ondiep en omgeving" bestaat 25 jaar.
15. Staatssecretaris H. J. L. Vonhoff van het ministerie van CRM opent officieel het Archiefgebouw aan de Alexander Numankade, waarin zoals bekend het Rijks- en het gemeentelijke Archief zijn ondergebracht. Bij deze gelegenheid opent de bewindsman tevens de tentoonstelling „Utrecht en zijn bisschoppen".
16. De heer P. Bloemendaal (75) wordt gehuldigd bij zijn zestigjarig jubileum als pistonblazer bij het Zuilen's Fanfare Korps. Hij wordt bij deze gelegenheid onderscheiden met de eremedaille in zilver verbonden aan de Orde van Oranje Nassau.
17. Mevrouw U. Tellegen-Veldstra, oud-lid van Gedeputeerde Staten voor volksgezondheid, maatschappelijk werk, culturele zaken en volksontwikkeling neemt afscheid van de leden van de Provinciale staten.
17. Provinciale Staten aanvaarden het rapport „Openheid en openbaarheid in de provincie Utrecht".
23. Burgemeester Van Tuyll reikt de zilveren stadsmedaille uit aan de heer J. M. Fentener van Vlissingen „wegens betoonde grote liefde voor de stad Utrecht en zijn brede belangstelling in haar ontwikkeling".
26. De - voorlopig laatste - uitbreiding van het Sint Antonius Ziekenhuis, bestaande uit een gebouw met nieuwe afdelingen voor röntgen-diagnostiek, voor de haemodialyse en voor de diagnostiek van hart- en vaatziekten, wordt officieel in gebruik gesteld.

december 1971

6. In het Universiteitsmuseum wordt een tentoonstelling geopend ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Diergeneeskundige faculteit.
8. Aan de Brandenburgdreef wordt het nieuwe gebouw van de RK MTS in gebruik genomen.

Plechtige bijeenkomst in de Domkerk ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Diergeneeskundig onderwijs in Utrecht op 9 december 1971.

9. In de Domkerk wordt een plechtige herdenking van het jubileum der Diergeneeskundige faculteit gehouden, welke o.m. wordt bijgewoond door koningin Juliana.
13. Burgemeester Van Tuyll opent het nieuwe Informatie Centrum Utrecht (ICU) in de Lange Jansstraat 5.
15. De afdeling bereden politie verhuist van de oude Veemarktstallen naar de nieuwe stallen bij de politiepost aan de Kaap Hoorndreef.
17. Wethouder mr. A. J. Bransen slaat de eerste paal voor de tweede beschutte werkplaats van de Koningin Wilhelmina Stichting aan de Mississippidreef.
28. De vanouds bekende politieposten Rode Brug en Norbruislaan worden voorgoed gesloten; aan de Kaap Hoorndreef wordt een nieuwe post in gebruik genomen.
31. Ds. G. Gerbrandy, emeritus-predikant van de N.H. Kerk overleden (73 jaar).

Kroniek

1972

januari 1972

5. Bij wijze van proef wordt de traditionele nieuwjaarsreceptie van B en W tijdens een promenade-concert van het USO in Tivoli gehouden.
5. Het Domhotel zal met ingang van 15 mei voorgoed worden gesloten; het pand is verkocht aan de NV Van Gend & Loos.
6. De gemeenteraad besluit tot integratie van de vijf openbare MAVO-avondscholen. Tevens wordt besloten tot opheffing van de Centrale keuken.
6. Mej. J. Koning, directrice van de Chr. Scholengemeenschap voor Nijverheidsonderwijs „De Oudenoord" overleden (64 jaar).
19. De Utrechts Universiteitsraad benoemt prof. dr. Sj. Groenman voor een periode van vier jaar tot rector-magnificus.
25. Prof. dr. C. F. A. van Dam, hoogleraar in de Spaanse taal en letterkunde, directeur van de Stichting „Het Spaans-Portugees en Ibero-Amerikaans instituut" der Rijksuniversiteit overleden (72 jaar).
25. Tot notaris is benoemd mr. J. W. Voerman uit Leusden als opvolger van de heer T. Zoutman, die zijn functie heeft neergelegd.
27. Wethouder C. Pot slaat de eerste paal voor de honderdste MUWI-school op een terrein aan de Marco Pololaan. Het gebouw is bestemd voor de tweede openbare LOM school.
30. Ds. H. van Schothorst, predikant van de NH Marcusgemeente gaat met emeritaat.

februari 1972

2. De heer A. Swaan, oud-raadslid voor de PvdA en later tot zijn pensionering referendaris in algemene dienst bij de gemeentesecretarie, overleden (71 jaar).
4. De heer Hans Ponten, dirigent en organist en o.m. leraar aan het Koninklijk Instituut voor RK kerkmuziek, overleden (68 jaar).
6. Te Bilthoven is overleden de heer G. D. Zegers, oud-raadslid en oud-wethouder voor de KVP (74 jaar).

1972

9. Burgemeester Van Tuyll opent het Bejaardencentrum Titus Brandsma aan de Grote Trekdreef.
14. De Utrechtse afdeling van de RK Kapperspatroonsvereniging Sint Cosmas bestaat veertig jaar.
14. Burgemeester Van Tuyll ontvangt de hele hofhouding van de carnavalsvereniging „De zwarte katers" in het Stadhuis. Er worden met milde hand „onderscheidingen" uitgedeeld.
15. Mej. H. M. A. de Haan wordt benoemd tot directrice van de Chr. Scholengemeenschap „De Oudenoord" als opvolgster van wijlen mej. J. Koning.
17. De overschakeling op een nieuwe centrale van een zeer groot aantal telefoonaansluitingen beginnend met het cijfer 1, alsmede die welke met een 2 beginnen en bovendien een geheel andere cijfercombinatie kregen, leidt tot chaotische toestanden.
17. De gemeenteraad stemt in met het voorstel een parkeergarage aan de Strosteeg te doen bouwen. Tevens wordt besloten de jaarlijkse grote kermis op het parkeerterrein aan de Kruisstraat te houden.
18. Burgemeester Van Tuyll opent het nieuwe complex van de Avery-etikettenfabriek aan de Sint Laurensdreef.
24. Mevrouw J. C. M. Boschloo-ten Bosch neemt tijdens een openbare receptie afscheid als presidente van de Stichting Utrechtse Federatie voor Maatschappelijk werk. Zij ontvangt bij deze gelegenheid de zilveren stadsmedaille.
25. De heer D. van Dreumel, inspecteur van het LBO slaat de eerste paal voor de tweede Chr. Technische School aan de Columbuslaan.
29. Wethouder Pot opent het nieuwe gebouw van de tweede Da Costa kleuterschool „Klimop" aan de Wijnesteinlaan.

maart 1972

2. De heer A. Lens, coördinerend rijksinspecteur van het lager onderwijs neemt afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
2. De heer C. G. Bekkering, oud-fractieleider van de KVP in de gemeenteraad, voorzitter van de vereniging „Tuindorps Belang", bestuurslid van de Stichting Stadsontspanning, bestuurslid van het Katholiek Sociaal Centrum, van het Centrum Katholieke bejaardenzorg enz. overleden (77 jaar).
9. De gemeenteraad besluit af te zien van verdere pogingen om Mereveld als renbaan voor Utrecht te behouden.
10. De heer A. G. J. de Gier uit Maarn wordt tot notaris benoemd; hij zal zich associëren met notaris Tjabbes en is de twintigste notaris in Utrecht.
15. Dr. P. Singelenberg, hoofdmedewerker in de geschiedenis van de bouwkunst aan het Kunsthistorisch Instituut der RU wordt

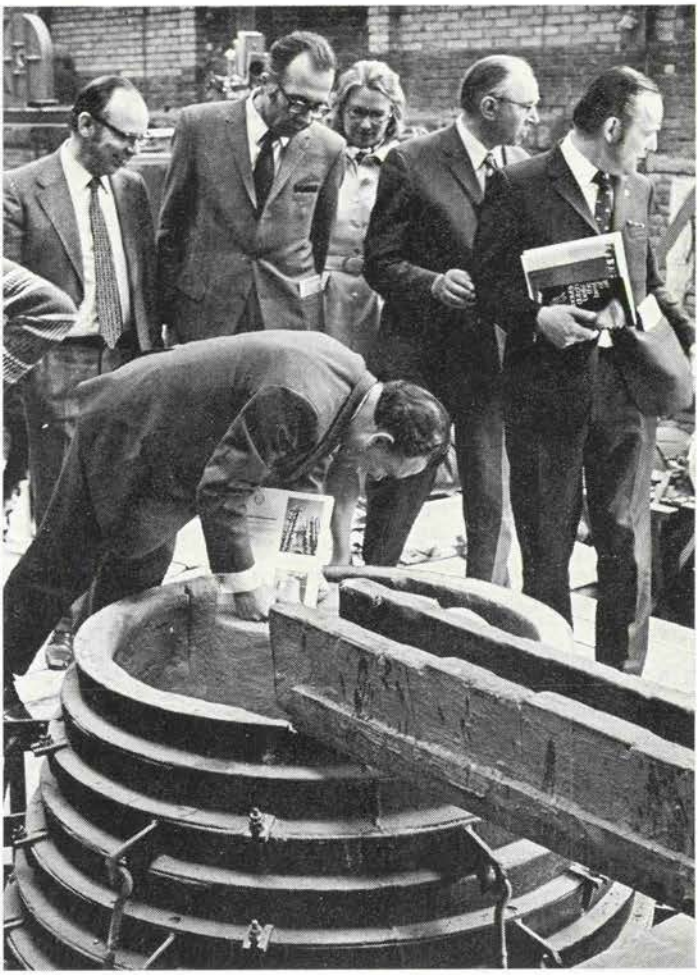

Op 24 april werd in de Koninklijke Klokkengieterij Eysbouts te Asten op feestelijke wijze de eerste van de drie grote basklokken voor het Domcarillon gegoten.

onderscheiden met de Berlageprijs naar aanleiding van zijn
1972 proefschrift „H. P. Berlage, Idea and style".

20. Te Amsterdam is op 71-jarige leeftijd de dichter Jan Engelman overleden.
20. De heer H. H. Dekkers, directeur van de Coöperatieve Levensverzekering maatschappij Concordia, overleden (54 jaar).

april 3. De heer H. Kroon, directeur van de prot.-chr. LAVO-school
1972 aan de Onyxweg neemt afscheid uit zijn funktie.

6. In de Zamenhofdreef wordt de eerste wijkmarkt in Overvecht gehouden; voorlopig zal deze markt elke donderdag worden gehouden gedurende een proefperiode van vijftien maanden.

april 1972

8. Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de gemeentelijke Hogere Zeevaartschool wordt tijdens de Nationale Onderwijs Tentoonstelling in de Jaarbeurs een receptie gehouden.
15. Het Clubhuis Utrecht-noord viert zijn 25-jarig bestaan.
18. Uit een rapport dat het Architektenbureau Wouda NV heeft uitgebracht, blijkt dat het gebouw van de Stadsschouwburg zeer ernstige gebreken vertoont. Vernieuwing en herstel zullen ruim 7,8 miljoen gulden kosten.
20. Het lid van Gedeputeerde Staten jhr. mr. L. E. de Geer van Oudegein neemt afscheid. Hij wordt opgevolgd door mej. mr. E. A. Haars.
24. Drs. J. Boersma. minister van Sociale Zaken, opent het nieuwe Centrum voor Vakopleiding voor Volwassenen aan de Reactorweg.
27. Wethouder mr. A. J. Bransen opent het nieuwe gebouw van de Richard Hoogland Stichting voor bejaarden aan de Neckardreef.
27. De gemeenteraad aanvaardt de veelomstreden verordening op het voortgezet openbaar onderwijs. Tijdens de zitting doen zich zowel binnen als buiten het stadhuis ongeregeldheden voor.

mei 1972

15. Mr. P. J. Verdam, commissaris van de koningin, opent het nieuwe gebouw van de Stichting Gezondheidsdienst voor dieren aan de Montelbaendreef.
15. Wethouder W. A. Kieboom opent in het gemeente-archief de tentoonstelling „Burger in Utrecht", die ter gelegenheid van het feit, dat op 2 juni 1122 keizer Hendrik V stadsrechten aan Utrecht verleende, is ingericht.
18. Mevrouw mr. C. Venzelaar-de Boer, lid van gedeputeerde staten opent het gezinsverzorgend tehuis voor gehandicapten „'t Bolwerk" van de Stichting Christofoor.
19. Wethouder mr. H. J. Zeevalking stelt de voetgangerstunnel onder de 't Goylaan in gebruik.
24. De ongelijkvloerse kruising van de 't Goylaan met rijksweg 222 wordt in gebruik genomen.
24. Met een koene duik stelt wethouder C. Pot de verwarmingsinstallatie van het zwemwater van het Noorderbad in gebruik.
26. De heren mr. W. H. Verloop en M. J. Leembruggen nemen afscheid van de AMEV-verzekeringsmaatschappijen resp. als voorzitter en als lid van de Raad van Beheer.
27. Opening van de tentoonstelling „Gezichten op Utrecht", een map litho's van William D. Kuik. Georganiseerd door de vereniging Oud-Utrecht ter herdenking van het feit dat Utrecht 850 jaar geleden stadsrechten verkreeg.

1972

27 - 28. In het kader van de stedeband tussen Utrecht en Hannover bezoeken ongeveer 135 sportliefhebbers uit de Nedersaksische hoofdstad onze stad.

29. Burgemeester Van Tuyll opent de nieuwe politiepost aan de Kaap Hoorndreef.

31. Het Maatschappelijk advies- en inlichtingenbureau in de Lange Nieuwstraat 50 bestaat 25 jaar. De taak van het bureau is het laatste jaar belangrijk uitgebreid mede doordat het werk van de Stichting huishoudelijke- en gezinsvoorlichting om financiële redenen moest worden gestaakt. Het MAI-bureau werd tevens uitgebreid met het pand, dat voorheen door genoemde stichting werd gebruikt.

31. De commissaris van de koningin opent officieel het nieuwe ziekenhuis Overvecht, waarvan de stichtingskosten ongeveer 52 miljoen gulden hebben bedragen.

juni 1972

2. Prof. dr. H. A. Weijers, hoogleraar in de kindergeneeskunde overleden (58 jaar).

4. Ds. C. M. van Endt, voorzitter van de centrale kerkeraad van de NH-gemeente neemt afscheid wegens emeritaat.

9. Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Credieten Effectenbank NV krijgt de burgemeester uit handen van de directeur een chèque van *f* 50.000,— ten bate van de Stichting het Utrechts Monumentenfonds.

14. Mr. D. van Zeben, een der vice-presidenten van de Arrondissementsrechtbank neemt afscheid wegens zijn benoeming tot president van de Rechtbank te Zutphen. Tezelfdertijd worden twee nieuwe rechters geïnstalleerd: mr. C. L. van Harinxma thoe Slooten en mr. T. W. A. Sterk.

19 - 22. In het kader van de het vorig jaar tussen Hannover en Utrecht bezegelde stedeband bezoekt een officiële delegatie Utrecht.

21. Ir. P. N. Vogelaar, o.m. bestuurslid van de oudercommissie van de Thorbecke Scholengemeenschap overleden (52 jaar).

22. Ir. K. van der Gaast, architekt van de NV Nederlandse Spoorwegen maakt de plannen voor de bouw van een nieuw Centraal Station bekend. Met de bouw van de eerste fase is inmiddels reeds begonnen.

22. Mr. H. J. Zeevalking, wethouder van Openbare werken, slaat de eerste betonpalen voor de parkeergarages Strosteeg en Rijnkade en stort het laatste beton op de hoogste punten van de reeds in aanbouw zijnde ondergrondse parkeergarages Vredenburg en Stationswijk, die in 1973 gereed zullen zijn.

23. Dr. G. J. Laman neemt afscheid als rector van het Reformatorisch College Blaucapel, wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

In mei en juni herdacht Utrecht het feit, dat keizer Hendrik V op 2 juni 1122 Stadsrechten aan Utrecht schonk met een tentoonstelling in het gemeentelijk Archief „Burger in Utrecht".

juni 1972

25. De heer A. Schreuder, oud-ambtenaar ter secretarie en secretaris en promotor van het Koningin Wilhelminafonds voor de kankerbestrijding, afdeling Utrecht, overleden (67 jaar).
27. Te Bilthoven is overleden prof. dr. M. C. Verloop, hoogleraar in de haematologie en geneeskunde aan de RU (55 jaar).
29. De gemeenteraad besluit tot uitbreiding van het voetgangersgebied in de binnenstad en tot reconstructie van de Mariahoek en omgeving - o.m. inhoudend dat de destijds door de Duitsers gebouwde bunker zal verdwijnen en dat de Romaanse Mariakloostergang achter het gebouw voor K en W wederom in het stadsbeeld ter plaatse zal kunnen worden opgenomen. Ook wordt besloten tot de aanleg van een werfboulevard op het gedeelte van de oostzijde van de Oudegracht tussen de Viebrug en de Stadhuisbrug.

juli 1972

6. Bij een brand in een opslagplaats van de vioolbouwer Otto Stam in de Lange Jufferstraat gaat een aantal oude en kostbare muziekinstrumenten en schilderijen teloor.

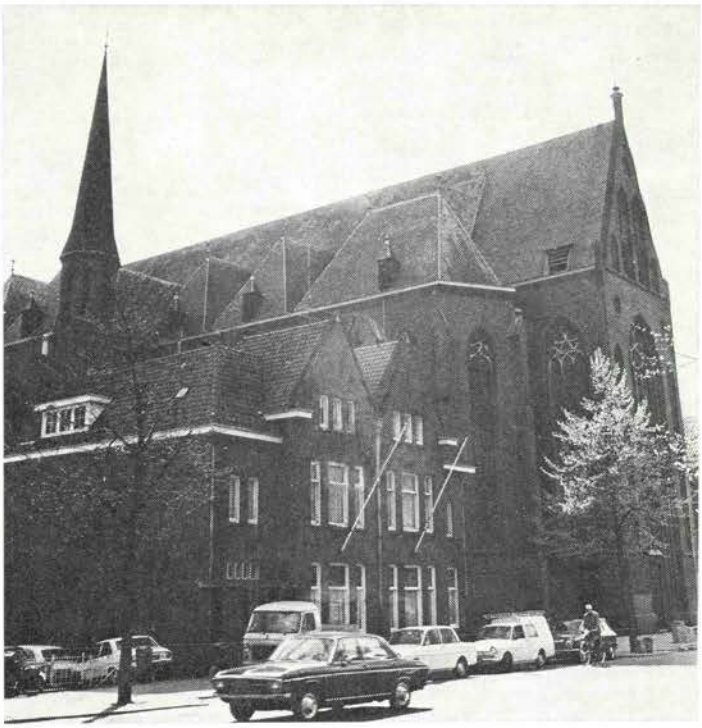

In de zomermaanden verdween de RK Onze Lieve Vrouwekerk aan de Biltstraat uit het stadsbeeld; het gebouw was te groot geworden en zal vervangen worden door een nieuwe, kleinere kerk.

juli 1972

7. Wethouder W. A. Kieboom opent in de Margriethal van de Jaarbeurs het „Jeugdspektakel 1972" van het Comité Vakantieontspanning.
10. De eerste vier echtparen betrekken de bij het NVV-bejaardencentrum „het Huis aan de Vecht" aan de Costa Ricadreef in Overvecht gebouwde „aanleunwoningen".
18. De heer W. Oosthoek, oud-leraar in de oude talen en oude geschiedenis aan het chr. Gymnasium, overleden (85 jaar).
22. Te Bilthoven is overleden ir. J. A. Dumont, o.m. oud-directeur van de HTS voor de Bouwkunde aan de Vondellaan en oud-wetenschappelijk medewerker aan de RU (74 jaar).
23. Mgr. Th. G. A. Hendriksen, vicaris-generaal en hulpbisschop van het Aartsbisdom Utrecht, viert zijn veertigjarig priesterfeest.

augustus 1972

4. Bij de officiële sluiting van het „Jeugdspektakel 1972" in de Margriethal door wethouder C. Pot wordt bekend gemaakt, dat in vier weken tijds circa 18.000 kinderen dit door het Comité Vakantieontspanning georganiseerde evenement hebben bezocht.

augustus 1972

7. De heer W. C. van Kouwen, oud-voorzitter van de Katholieke bond van leidinggevend en hoger personeel, overleden (68 jaar).
10. Burgemeester Van Tuyll neemt tijdens de zitting van de gemeenteraad afscheid van mej. M. M. Th. van der Heijden, lid van de raad voor de samenwerkende chr. fracties.
13. Met een kerkdienst in de Domkerk wordt de vergadering van het Centrale Comité van de Wereldraad van kerken geopend. Prinses Beatrix en prins Claus behoorden tot de aanwezigen.
14. Dr. mr. D. Vreugdenhil, leraar in de biologie aan het dr. F. H. de Bruïne Lyceum, oud-raadslid voor de ARP en voorzitter van de wijkvereniging „Wij op ons Eiland", overleden (51 jaar).
16. De heer C. R. Brest van Kampen, bekende figuur in de kringen van de amateurfotografie en oud-voorzitter van de UAFV, overleden (75 jaar).

20 augustus-3 september. De Utrechtse Amateurfotografen Vereniging UAFV viert het 65-jarig bestaan met een tentoonstelling in Kunstliefde.

20. Te Bilthoven is overleden de heer D. Das, oud-voorzitter van de Vereniging „Ornithophilia" (89 jaar).
21. Tijdens de inschrijving van nieuwe studenten bij het Bureau van de Rijksuniversiteit op het Domplein, doen zich ongeregeldheden voor o.m. in verband met de protesten tegen de verhoging van de collegegelden tot *f* 1.000,—.
24. Burgemeester Van Tuyll opent officieel het dialysecentrum van het Wilhelmina Kinderziekenhuis, dat overigens al in maart van dit jaar in bedrijf was gesteld. Het Wilhelmina Kinderziekenhuis is het eerste van die aard, dat zulk een inrichting voor de behandeling van nierafwijkingen bij kinderen bezit.
24. In het kader van een driedaags werkbezoek aan de provincie Utrecht bezichtigen prinses Beatrix en prins Claus het krantenbedrijf van het Utrechtsch Nieuwsblad.

september 1972

1. De gemeenteraad verenigt zicht met een voorstel van B en W om een railverbinding aan te leggen tussen Nieuwegein-IJsselstein via Lunetten.
9. Ir. J. W. M. Stevens, oud-hoofdinspecteur-directeur van de Arbeidsinspectie overleden (77 jaar).
15. Drs. E. Lopes Cardozo neemt afscheid als voorzitter van de Raad van Overleg en Advies op Maatschappelijk terrein. Hij wordt opgevolgd door mr. A. de Jong.
20. Het vijftigjarig bestaan van de NV Provinciaal en Gemeentelijk Utrechtsch Stroomleveringsbedrijf (PEGUS) wordt o.m. feestelijk gevierd met een drukbezochte receptie in Esplanade.

september 1972

Het jubilerende bedrijf stelt een ligplaats ter beschikking van het Nederlandse Roode Kruis voor het hospitaalschip Henri Dunant.

25. De heer B. Dirkse, bekend bloemist en o.m. oprichter van de School voor de bloemsierkunst wordt 80 jaar.
29. De Kamer van Koophandel en fabrieken adviseert het gemeentebestuur de proef met de donderdagse koopavond met een jaar te verlengen.

oktober 1972

2. Te Dieren is overleden de heer J. W. van Geelen, oud-directeur-voorzitter van de NH Diakonie en vele jaren lid van de Utrechtse Gemeenteraad voor de ARP (81 jaar).
4. Een zware bomontploffing veroorzaakt schade aan een gedeelte van de gevel van het restaurant van het Holiday Inn Hotel.
4. Prof. dr. G. A. W. Rutgers, hoogleraar in de technische natuurkunde aan de RU overleden (58 jaar).
6. Wethouder mr. A. Bransen opent de peuterspeelzaal „Dwergland" in het gebouw Pieter Bothstraat 31.
11 - 13. Het 75-jarig bestaan van het Chr. Gymnasium aan de Diakonessenstraat wordt met vele festiviteiten herdacht.
11. Het St. Bonifatiuslyceum aan de Fockema Andreaelaan bestaat vijftig jaar.
14. Met enig feestelijk vertoon wordt de Steenweg officieel bij het voetgangersgebied in de binnenstad „ingelijfd"; een week later volgde ook de Choorstraat.
18. Dank zij de oplettendheid van een voorbijganger wordt een nieuwe bomaanslag, nu gemunt op het nieuwe gebouw van de Zwolsche Algemeene Verzekerings Maatschappij aan de Oudenoord, verijdeld.
20. De theaterzaal in de Studentensociëteit PHRM aan het Janskerkhof wordt geheel door brand verwoest.
24. Wethouder C. Pot geeft in de Theo Thijssenschool aan de Noordse Parklaan het startsein voor een experiment op het gebied van de onderwijsvernieuwing. Het betreft hier een nieuwe methode om een betere aansluiting van het kleuteronderwijs op het basisonderwijs mogelijk te maken.
31. Ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag wordt de heer J. Jongenelen, oprichter van het Nationaal Museum van Speeldoos tot Pierement hartelijk gehuldigd. Hij ontvangt uit handen van staatssecretaris Vonhoff van CRM de zilveren Museummedaille en van de burgemeester de zilveren stadsmedaille.

november 1972

2. Mevrouw S. H. M. Freriks-van den Berg neemt na twintig jaar afscheid als lid van de gemeenteraad voor de PvdA. Zij heeft zich vooral beijverd op de gebieden van het cultureel

november 1972

beleid en voor de totstandkoming van bejaardentehuizen.

3. De heer M. Wevers, penningmeester van het Kon. Ned. Gymnastiek Verbond overleden (54 jaar).
8. Blijkens de aanbiedingsbrief voor de gemeentebegroting van 1973 is er een tekort van 30,4 miljoen geraamd; een aantal tarieven en heffingen zal verhoogd moeten worden.
8. Dr. E. J. W. Keuter, neuroloog, overleden (47 jaar).
10. Bij de promotie tot doctor in de letteren van mr. G. J. B. Hiltermann, radio-commentator en publicist doen zich enkele incidenten voor.
14. Wethouder W. A. Kieboom opent in een verbouwd deel van het badhuis in de Spaarnestraat 11 het Dienstencentrum voor bejaarden „Rivieren- en Dichterswijk".
14. De hoofddirecteur der posterijen opent het nieuwe postbestelkantoor dat is gevestigd in de voormalige fabriek van de Verblifa aan de Everard Meysterlaan.
17. De heer J. P. A. Dekker, rector van het Atheneum De Munnik neemt afscheid.
17. Het zestigjarig bestaan van de Utrechtse Politie Muziek Vereniging wordt met een galaconcert in Tivoli gevierd.
17. Burgemeester Van Tuyll opent het nieuwe opleidingsinstituut voor verpleegkundigen van het AZU dat onder architektuur van Sj. Wouda is gebouwd op een terrein tusen de Adriaen van Ostadelaan en de Israëlslaan.
21. De Oberbürgermeister van onze partnerstad Hannover Herbert Schmalstieg, zijn echtgenote, drie raadsleden en de chef van het Kabinet planten bij de ingang Vinkenburgstraat naar het voetgangersgebied een lindenboom. Nadien opent burgermeester Van Tuyll in het ICU de tentoonstelling „Terug naar levend water", welke de watervervuiling tot onderwerp heeft en die tot 29 december zal duren.
21. De heer E. L. Musquetier, directeur van het reclame-adviesbureau Alta, overleden (68 jaar).
22. Wethouder W. A. Kieboom plant de eerste van 72 bomen op het nieuwe speelterrein aan de Zaagmolenkade.
22. Wethouder C. Pot opent het gerestaureerde gebouw van de St. Willibrordusschool aan de Poortstraat. Tevens wordt afscheid genomen van de directeur G. Heystee, die met pensioen gaat. De heer Heystee wordt benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.
23. De heer W. Kats wordt geïnstalleerd als raadslid voor de PvdA. Hij volgt als zodanig mevrouw S. H. M. Freriks-van den Berg op. In deze raadszitting worden tevens vele tarieven en heffingen verhoogd.
24. Na een langdurig debat besluit de gemeenteraad met 27 stemmen voor en 14 tegen de koopavonden op donderdag te handhaven.

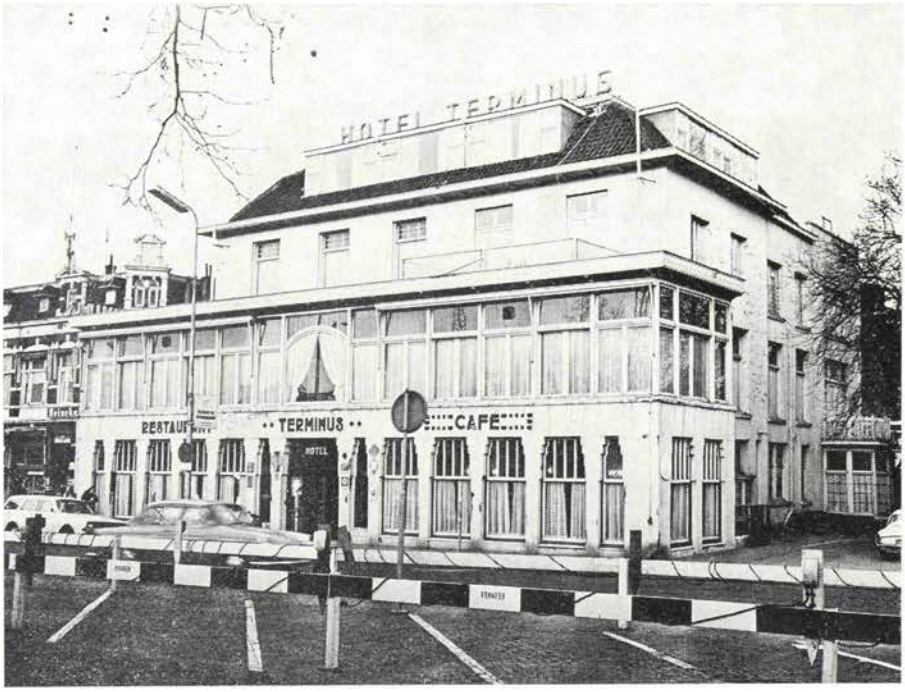

Het alom in den lande bekende hotel „Terminus" aan het Stationsplein werd in december definitief gesloten en kort daarop met de grond gelijk gemaakt ten behoeve van de nieuwe bebouwing voor het projekt Hoog-Catharijne.

november 1972

25. De jeugdverkeersbrigade, die vele jaren achtereen op zaterdagen de politie heeft geassisteerd op de drukke oversteekplaatsen in de binnenstad, doet voor de laatste maal dienst. De reden van de stopzetting is gelegen in het feit, dat het gemeentebestuur geen vergoeding meer beschikbaar stelt.
25. Drs. J. Lupgens, directeur van de Nationale Ziekenhuisraad en bestuurslid van het Pensioenfonds voor katholieke instellingen en het Pensioenfonds voor de gezondheid, geestelijke en maatschappelijke belangen, overleden (56 jaar).
26. Ds. J. J. F. Franck neemt in de Domkerk afscheid als predikant van de NH gemeente. Hij is een der oprichters van de Mytylschool en zal tijdens zijn emeritaat nog geestelijk verzorger van het rusthuis Zuylenstede in Overvecht blijven.
29. Mr. A. G. H. Beijaars wordt geïnstalleerd als vice-president van de Arrondissementsrechtbank.
29. De opkomst van de kiezers voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal is belangrijk hoger dan voor de soortgelijke verkiezingen in 1971. Er namen ditmaal 154.945 (82%) kiezers deel, tegen 133.395 (76%) in 1971. Voor het eerst hadden nu ook 18-jarigen stemrecht.

november 1972

27. De werkgroep „Lunetten" brengt onder het motto „Betaalbaar Lunetten haalbaar" een rapport uit, waarin de door de gemeente gegeven exploitatieberekening fel wordt aangevallen.
27. In zijn inaugurele rede als hoogleraar in de anaesthaesie veroorzaakt prof. dr. B. Smalhout veel opschudding met zijn stelling, dat er jaarlijks 200 mensen sterven door fouten die bij de anaesthaesie worden gemaakt.
28. Na 43 jaar café „Tramzicht" aan de Amsterdamsestraatweg 361 te hebben beheerd, neemt de familie Christiaanse afscheid van haar stamgasten.
29. In het Universiteitscentrum, Trans 8, wordt de Van Cittertkamer waar kostbare microscopen zijn opgesteld, opengesteld.
29. Dr. ir. J. R. de Jong ontvangt de „Gilbreth Award" voor zijn baanbrekend werk op het gebied van de wetenschap der arbeidskunde.
30. De Utrechtse beeldhouwster Willy Blees krijgt een belangrijk stipendium van het gemeentebestuur.

december 1972

1. Tot hoogleraar in de thoraxchirurgie aan de R.U. is benoemd drs. H. A. Huysmans, als chirurg verbonden aan het St. Antonius Ziekenhuis.
1. Het St. Antonius hartteam viert zijn 25-jarig bestaan.
1. Het vernieuwde interieur van het restaurant „Juliana" aan de Amsterdamsestraatweg wordt heropend.
2. Te Rotterdam wordt het huwelijk voltrokken van Utrechts' burgemeester H. G. I. Baron van Tuyll van Serooskerken met mejuffrouw M. L. Kars uit Leiden.
2. De reeds bestaande samenwerking m.b.t. de hartchirurgie tussen het Sint Antonius Ziekenhuis en het Academisch Ziekenhuis is nu definitief geregeld.
4. De bij crematie verplichte lijkschouwing en het houden van toezicht op het sluiten en verzegelen van de lijkkist zal voortaan *f* 50,— gaan kosten.
4. De Dienst van Openbare Werken is begonnen met de aanleg van een vrijliggend fietspad in de Lange Jansstraat.
5. Voor het houden van demonstraties of betogingen is voortaan geen vergunning meer nodig; wel blijft de verplichting tot aanmelding bij de burgemeester bestaan.
5. De Sportschool van Anton Geesink aan de naar hem genoemde straat wordt met sluiting bedreigd en daarmee komt ook de Kokodan Dojo, Utrechts' grootste judokavereniging in de knel.
7. Er is een begin gemaakt met het slopen van de bunker in de tuin van het Gebouw voor K. en W. aan de Mariaplaats.
7. Gedeputeerde Staten van Utrecht maken een voorlopig struc-

december 1972

tuurplan bekend voor het westelijk weidegebied in de provincie Utrecht.

7. Uit protest tegen de „Duizend gulden wet", waarbij het collegegeld tot dat bedrag wordt verhoogd, bezetten veertig studenten het Inschrijvingsbureau van de R.U. in de Nobelstraat.
8. Het restaurant Châlet Den Hommel aan de Willem Pijperlaan zal blijven bestaan; het plan om er een zusterhuis van het Militair Hospitaal Dr. A. Matthijsen van te maken is van de baan.
9. De Utrechtse Politie Muziekvereniging viert haar zestigjarig bestaan.
9. Wethouder W. A. Kieboom opent het nieuwe gebouw van de Stichting Scouting Jeugd Hoograven aan de Opaalweg.
11. Een brand in het Modehuis Bastiaanse, Oudegracht 159, richt grote vernielingen aan.
13 - 16. In een van de etalages van juwelier Schaap in de Steenweg is een door de bemanning van de Apollo 11 meegebrachte maansteen te zien.
15. In het Ned. Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum Achter de Dom wordt een tentoonstelling van de belangrijkste voetbaltrofeeën van Ajax en Feijenoord „De Cup achter de Dom" gehouden (tot 28 januari).
15. Anton Geesink wordt voorlopig door de Nederlandse Budobond geschorst.
15. De actie „Kom over de brug" heeft in Utrecht een bedrag van *f* 1.116.355 opgebracht.
16. Prinses Beatrix en Prins Claus brengen met hun drie zoontjes een bezoek aan het Ned. Spoorwegmuseum.
18. Het fraai gerestaureerde pand Drakenborch aan de Oudegracht 114 wordt officieel door de bankiersfirma Vlaer & Kol in gebruik genomen; na de restauratie in de zestiger jaren heeft het pand eerst nog andere bestemmingen gehad, o.m. als meubeltoonzaal.
18. Een uit vijf leden bestaand bestuur zal voortaan worden belast met het toezicht op de directie van de Willem Arntszstichting.
19. In Abcoude wordt „Het Molenboek der Provincie Utrecht" ten doop gehouden.
19. Het t.z.t. nieuw te bouwen Sint Antonius Ziekenhuis zal niet, zoals oorspronkelijk de bedoeling was in Lunetten verrijzen doch zal in Nieuwegein worden gesticht.
19. Mr. dr. T. Vorstius Kruyff, die met zijn echtgenote mevrouw Kruyff-Dames Visser, een zeer groot aandeel heeft gehad in de totstandkoming van de restauratie van de Pieterskerk, overleden (77 jaar).
19. In het hoofdpostkantoor aan de Neude wordt de z.g. „Indiëcel" weer in gebruik genomen; nu echter ten behoeve van

december 1972

Marokkanen en andere buitenlandse gastarbeiders uit niet-Europese landen.

19 - 21. Wederom verdwijnt een stukje vanouds bekend Utrecht: de inboedel van Hotel Terminus wordt geveild. Het hotel moet verdwijnen i.v.m. de realisatie van het projekt Hoog Catharijne.

19. Een delegatie van bewoners uit de Kievit-, Kwartel- en Kievitdwarsstraat bieden wethouder T. Harteveld een petitie aan tegen de toenemende prostitutie in de Vogelbuurt.

19. Studenten in de culturele antropologie bezetten een gedeelte van de elfde verdieping van het Transitorium II in de Uithof.

20. De Universieitsraad besluit de richtlijnen van de minister van Onderwijs voor de uitvoering van de „Duizend-gulden-wet" voorlopig te negeren.

20. In de Statenzaal van het Provinciehuis vergadert het leerlingenparlement van de lagere Vierde Da Costaschool op het Kanaleneiland.

20. Harry Körner neemt na 25 jaar als docent-teksttoneel aan de Utrechtse Amateur Toneelschool verbonden te zijn geweest, afscheid.

21. Voor de twintigste maal wordt in de Margriethal van de Jaarbeurs de Volkskerstzang gehouden. Er zijn 2300 bezoekers.

21. In De Uithof wordt de uit plastic bestaande sporthal „opgeblazen".

21. Een gedeelte van Rijksweg 27 (Utrecht-Hilversum) tussen het Robert Kochplein en de Biltsche Rading wordt voor het verkeer opengesteld.

21. Ludek Pachman, de Tsjechoslowaakse schaakgrootmeester, komt de leerlingen van de Anne Frankschool aan de Van Bijnkershoeklaan bedanken voor de tekeningen die zij hem twee jaar geleden in de gevangenis van Praag toezonden.

21. De sportprijs 1972 van de stad Utrecht wordt uitgereikt aan de landskampioen hockey, de S.V. Kampong.

22. De Sociëtas Studiosorum Reformatorum (S.S.R.) wordt opgeheven.

24 - 26. Er rijdt weer een paardentram over de Utrechtse Heuvelrug, weliswaar op luchtbanden en zonder rails, maar de sensatie is er niet minder om! Het vehikel is eigendom van de heer J. W. Houtzager uit Doorn.

25. Frater Hieronymus Wisman van het St. Gregoriushuis viert zijn gouden jubileum als organist van de kapel van de fraters.

28. Een brand richt veel schade aan in de Dr. Bolkesteinschool aan het Victor Hugoplantsoen.

29. Mr. dr. A. E. Th. Koolen neemt afscheid als rechter van de Arrondissementsrechtbank.

Clara Lennart

30. De bekende schrijfster Clare Lennart (pseudoniem van mevr. Clara Helena van den Boogaard-Klaver), overleden (68 jaar).

Jaarverslag 1971

Hoewel de onstuimige groei van het ledental afnam, bleef de stijgende lijn voortduren van 1237 leden naar 1252. Hoe verheugend deze toeneming ook is, toch heeft de vereniging „Oud Utrecht" nog niet de 2.000 leden, die redelijkerwijs in het verspreidingsgebied te verwachten zijn.
Smartelijk werd de vereniging getroffen door het overlijden van A. J. S. van Lier, een van de leden van het eerste uur, die niet volstaan heeft passief aan de wieg van de vereniging te staan maar ook vele en voortreffelijke bijdragen geleverd heeft aan het leven van de vereniging en aan onze publicaties. Niet minder zwaar viel het ontijdig heengaan van J. H. Reeskamp, kenner van Utrechts' historie, vooral van zijn geliefde trams, die èn in onze bladen èn door een keur van boeken en artikelen met zijn vlotte pen de doelstellingen van onze vereniging in praktijk bracht.
Het Jaarboek-1971 bevatte opnieuw een aantal lezenswaardige artikelen voor allerlei smaak, ook al viel de verschijningsdatum laat wegens de voorrang van kalenders en jaaroverzichten en ook al was de omvang sterk ingekrompen met het oog op de kosten.
Het Maandblad stond dankzij de opvallend vaardige eindredaktie dicht bij de actualiteit van het provinciaal en stedelijk gebeuren zonder de historische dimensie te verliezen.
Tot het bestuur traden als nieuwe leden toe mej. drs. L. J. van Tongerloo en de heer A. F. E. Kipp, een dubbele verbinding met de Rijksuniversiteit op historisch en kunsthistorisch terrein. De secretaris werd herkozen.
Op de jaarvergadering van 23 maart 1971 zijn 54 leden aanwezig. Na afloop van de vergadering wordt het fraaie pas gerestaureerde gebouw bezichtigd. Dr. J. H. Engelbrechts behandelt de raadsels over de samensteller van het Utrechtse psalterium, de Saksische monnik Godescale met een kostelijke illustratie uit de vele afbeeldingen in het waardevolle Utrechtse manuscript. Op 22 mei brachten 46 leden een bezoek aan de „dochterstad" Amersfoort. 14 augustus vond een stadswandeling van 50 deelnemers plaats langs het her-ontdekte 14e eeuwse huis Achter Clarenburg 2 en de Oud-Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer. Wegens de grote belangstelling werd op 21 augustus door nogmaals 50 belangstellenden deze excursie herhaald.
Een uitnemend geslaagde uittocht voor 66 leden gold op 4 september het rivierslot Loevestein. Niet minder dan 125 personen bezichtigden op 2 oktober het fort Rhijnauwen, dat een onderdeel vormt van het Universiteitscom-

plex „de Uithof". Tenslotte werden 32 belangstellenden rondgeleid door de expositie „Utrecht en zijn bisschoppen" op 23 november.
In de bescherming van stadsschoon en monumenten had onze vereniging een belangrijk aandeel, allereerst door de deelneming aan het pas opgerichte Comité Binnenstad, verder door een groot aantal artikelen in het Maandblad en tenslotte tot een poging enkele delen van het blootgelegde kasteel Vreeburg te conserveren.
Alles tezamen genomen kan dit jaar gekarakteriseerd worden als een succesvolle periode waarin de nog steeds groeiende belangstelling op velerlei wijzen werd bevredigd.

De secretaris,
J. E. A. L. Struick.

Jaarverslag 1972

De aantrekkelijkheid van de uiteenlopende activiteiten van onze vereniging was de oorzaak voor een nieuwe sprong omhoog in het ledental, dat steeg van 1252 naar 1461 leden met het niet geringe percentage van 14%. Zeker hebben het bijzondere Jaarboek-1972 en de litho's van William Kuik ertoe bijgedragen dat de vereniging weer eens op forse wijze is vergroot.
Tegen deze verblijdende gebeurtenis steekt de toestand van de financiën somber af, al is de situatie verre van hopeloos. Stijging van het ledental betekent immers ook stijging van inkomsten. Bovendien hebben vele leden in het begrip van de noodzaak hun contributie vrijwillig verhoogd boven het eveneens gestegen bedrag van *f* 20,— en ook aangeboden op andere wijzen door dienstverlening geld te besparen. Toch heeft slechts een anonieme gift van *f* 10.000,— voorkomen, dat het nadelig saldo nog hoger werd en dat de reserve geheel verdween. Drastische bezuinigingsmaatregelen werden getroffen om de geldelijke situatie gezond te houden. Besloten is dat het Maandblad met ingang van 1 januari 1973, voorlopig althans, slechts 10 maal per jaar zal verschijnen en wel in het goedkopere klein-offset-procédé. Het jaarboek zal aan banden worden gelegd, tenminste wat de kosten betreft. Nauwlettend zal, tenslotte, iedere uitgave op zijn noodzaak worden getoetst. Desondanks is het bestuur zich bewust dat de onvermijdelijke stijging van de druk en portokosten, die als voornaamste, zo niet de enige, oorzaak, van de malaise moet worden aangewezen, zich in de toekomst zal voortzetten. De excursies en de uitgave van de litho's gaven daarentegen een batig saldo te zien.
De 80e verjaardag van ons erelid, de verdienstelijke architect W. Stooker, op 24 februari werd op passende wijze gememoreerd in het maandblad van februari. Onze voorzitter, dr. ir. C. L. Temminck Groll, werd op 27 juni aan de Technische Hogeschool te Delft benoemd als gewoon hoogleraar met als leeropdracht: architectonisch ontwerpen en restauratie. Merkwaardigerwijs werd de redacteur, B. Kieboom, eveneens aan dezelfde onderwijsinstelling benoemd om zich bezig te houden met de perszaken.
Het jaarboek 1972 stond in het kader van de herdenking van 850 jaar stadsrechtsverlening. Negen uitgelezen auteurs behandelden op kundige en boeiende wijze de 9 voorbije eeuwen. De gunstige beoordeling en de belangstelling van leden en van niet-leden hebben voor het eerst in het bijna 50-jarige bestaan van onze vereniging een totale uitverkoop van dit aparte jaarboek-1972 tot gevolg gehad.

Onder de bekwame leiding van de redacteur, B. Kieboom, bevatte het Maandblad zoals altijd een boeiende en bonte mengeling van artikelen. Helaas ontnam de bovengenoemde verandering van werkkring te Delft onze vereniging deze vaardige penvoerder. Nog tijdens dit verslagjaar is de heer H. Sneijder bereid gevonden de leiding van de nieuwe jaargang over te nemen. Behalve in een ruime schakering van historische artikelen muntte dit tijdschrift uit door aandacht voor de actualiteit en met name voor de bescherming van het stadsschoon in deze tijd van vernieuwing, sanering en sloop; in dit verband werden o.a. behandeld de Mariaplaats en omgeving, de neo-gothische kerken, de bastions van het kasteel Vredenburg, het fort Rhijnauwen en het bedreigde Jugendstilgebouw van „De Utrecht". Restauratie-nieuws en gegevens over archeologische vondsten vormden vaste rubrieken.
Uit het bestuur traden mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa en de heren B. Kieboom en J. E. A. L. Struick. Herkozen werden mevrouw E. L. S. Offringa-Boom en de heren dr. ir. C. L. Temminck Groll, J. van der Laan en W. Uittenbogaard. Als nieuwe leden werden in het bestuur verkozen mevr. S. Hooykaas-v. d. Berg en de heren dr. P. H. Kylstra en G. J. Röhner.
Er vonden 2 ledenvergaderingen plaats. Op 29 maart woonden 38 leden de bijeenkomst bij. Deze werden nadien door de voorzitter onthaald op een rijk geïllustreerd en uitvoerig gedocumenteerd bezoek aan de gebouwen van de Broedergemeente te Zeist. Een nieuwigheid was een tweede vergadering op 21 november, mede ter bespreking van de begroting-1973. 43 aanwezigen beluisterden een muzikaal omlijste inleiding van drs. H. J. van Rooyen over èn op de historische instrumenten van het Instituut van Muziekwetenschap.
De herdenking van het feit dat 850 jaar geleden keizer Hendrik V de stadsrechten, die bisschop Godebald kort tevoren aan Utrecht had verleend, bevestigde, vond op verschillende manieren plaats. Behalve door het reeds genoemde jaarboek werd deze belangrijke gebeurtenis gememoreerd door de vervaardiging van de map „Gezichten op Utrecht", bevattende 10 litho's van de hand van William Kuik, waarvan de losse nadrukken tegen een gering bedrag door de leden der vereniging verkregen konden worden. Op 27 juni opende burgemeester H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, burgemeester van Utrecht, de tentoonstelling van deze bijzonder geslaagde prenten. Door de overgrote belangstelling werd dit huldeblijk aan 850 jaar stedelijk leven en werken behalve een éclatant aesthetisch succes ook een financieel voordeel door een ruim batig saldo. Speelser was de Middeleeuwse maaltijd, die Jkvr. dr. J. M. van Winter en haar staf van keukenprinsessen en -prinsen een 100-tal leden op 3 juni voorzetten, al bleken de 20e eeuwse eters minder robuust dan de Middeleeuwse smulpapen, die stellig de gerechten minder zwaar op de maag hebben gelegen . . .
De excursies vormden zoals gewoonlijk een attractieve en druk bezochte reeks. Op 29 februari 1972 bracht een 20-tal leden een bezoek aan het museum „Van Speeldoos tot Pierement", waar zij door de conservator drs. J. J. L. Haspels werden rondgeleid. Meer dan 100 deelnemers reisden langs kasteel Ammersoyen, de eveneens pas gerestaureerde kerk te Kerkwijk en het schilderachtige Zaltbommel. Tweemaal werd een bezoek gebracht aan de herdenkingstentoonstelling „Burger in Utrecht, 1122-1972" in het Gemeentelijk Archief

door in totaal 60 leden. Op 11 november tenslotte vergastte de architect T. Haakma Wagenaar twee groepen elk van 50 belangstellenden op een bezoek aan de Domtoren en omgeving; velen gaven zich vergeefs op, zodat een herhaling in het programma van 1973 is toegezegd. Bij alle excursies bleek het aantal opgegeven deelnemers groter dan de groep die de rondleider aan kan. Hoewel herhaling niet altijd mogelijk is, werd in dit opzicht toch het uiterste gedaan.

De bescherming van het stadsschoon had de volle aandacht van bestuur en leden op de eerste plaats in het Comité Binnenstad en de Adviesraad voor de Binnenstad, waar mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa en dr. P. H. Kylstra de vereniging op energieke en kundige wijze vertegenwoordigden. Buitendien werden door artikelen in het Maandblad en door adressen aan de raad van de gemeente Utrecht separate pogingen in het werk gesteld ten gunste van bedreigde punten of gebouwen. De beraamde Noord-tangent, die door zijn aanleg nog eens te meer aan een gedeelte van de singelgordel zou knabbelen, verdient in dit verband apart genoemd te worden.

Door de speciale activiteiten vertoonde dit jaar een levendig beeld, wat op vele punten tot grote tevredenheid kan stemmen; ondanks de sombere lucht van financiële donderwolken is het toch mogelijk met veel vertrouwen het 51e jaar van de vereniging in te gaan, gesteund door de geestdrift van een opnieuw gestegen aantal zeer actieve leden.

De wnd. secretaris
E. L. S. Offringa-Boom

Naamlijst der leden

Beschermvrouwe: Hare Majesteit de Koningin.

Ere-voorzitter: De Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht mr. P. J. Verdam.

Ere-leden: W. Stooker.
Ir. J. D. M. Bardet
Mr. J. W. C. van Campen

Bestuur:

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen. Tel. 03462 - 23 62.

Secretaris: Drs. H. L. P. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alex Numankade 201, Utrecht. Tel. 71 00 44.

2e Secretaris: G. J. Röhner, p/a Gemeentelijk Archief, Alex. Numankade 199, Utrecht. Tel. 71 18 14.

Penningmeester: J. C. van der Laan, Tuindorpweg 74, Maarn. Tel. 03432 - 19 25, (postrek. no. 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht).

W. Uittenbogaard, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten.
Tel. 03407 - 19 86.
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Karel Doormanlaan 204, Utrecht.
Utrecht. Tel. 71 22 35.
Mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht.
Tel. 71 72 26.
F. Kipp, Nieuwegracht 101, Utrecht. Tel. 31 53 32.
Dr. P. H. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, Utrecht.
Tel. 51 29 40.
Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht.
Tel. 51 09 97.
Mevr. drs. B. E. Buys-de Geus, v. d. Leelaan 15, Doorn.
Tel. 03430 - 45 09.
Mevr. Sj. Hooykaas-v. d. Berg, v. Goyenlaan 2, Bilthoven.
Tel. 78 63 46.

Red. Jaarboek: Dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, tel. 51 64 88.

Red. Maandblad: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. 61 60 91.

Administratrice: Mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. 03407 - 19 86.

Begunstigers: Jhr. P. H. A. Martini Buys te Rotterdam.
De gemeente Utrecht.

Leden:

Aartsbisschoppelijk Museum
Mevr. J. A. Acket-van Riemsdijk
Mr. C. Adelaar
E. L. Ahlrichs
G. Akkerman
J. Albersen
Mgr. dr. B. J. Alfrink
Mevr. A. S. Ali Cohen-Vos
Ambachtsschool
J. W. M. Ambaum
A. van Amerongen
n.v. Amev
Amsterdamsche Bank n.v.
mr. drs. J. C. Andries
W. K. H. Anten
Mej. mr. M. B. Appelman
Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit
Gemeentearchief, Utrecht
Rijksarchief in Utrecht
J. van Arkel
Firma van Arkel en CS
Mej. M. A. Asselberghs
Mej. W. Assink
Mr. A. J. H. Athmer
A. Augustinus
J. van Baak
C. A. Baart de la Faille
Mej. mr. G. M. Baartmans
Mej. A. Bakker
Mevr. J. Bakker-van der Vooren
Mej. F. W. Barbé
Ir. J. D. M. Bardet
J. P. Barentsen
J. C. Barnard
A. F. Barnhoorn
H. E. Becherer
R. M. A. Bedaux
A. W. J. van Beeck Calkoen
A. N. van Beek
G. H. Bekkering
D. A. Belderbos
Frank Belderbos
W. J. Bemer
A. van Benthem
Drs. D. A. Berents
W. C. A. ten Berg
A. van de Berg
Mej. G. v. d. Berg
Mevr. dr. H. A. v. d. Berg-Noë
Mej. drs. H. M. van den Berg
J. van den Berg
Mevr. A. v. d. Berg-v. d. Tempel
Mevr. A. A. van den Berg-Mantels
C. J. A. M. Bergé
P. H. Berger
A. J. van den Bergh
K. van Berkel
Mej. T. M. Berlage
Mr. A. M. G. Bernard
Mej. J. A. Bertoen
Mevr. E. M. Besier-Sloet van Marxveld
J. W. in de Betouw
A. A. Beukema
Dr. H. M. Beumer
Mevr. M. T. C. van Beurden-Moerer
W. van Beusekom
E. Beijaert
Mej. L. Beyaert
Mevr. H. M. Beyaert-Drost
Mej. L. Beijers
F. van Beynum
filiaal Antonius bibliotheek
Openbare leeszaal, filiaal Kanaleneiland
Openbare leeszaal, filiaal Hoograven
R.K. Openbare leeszaal St. Maartenslibrije
Leeszaal en bibiliotheek, filiaal Oog in Al
Openbare leeszaal, filiaal Overvecht
R.K. Openbare leeszaal, Burg. Norbruislaan 1
R.K. Openbare leeszaal, Maria v. Hongarijedr. 164
Bibliotheek Rijksuniversiteit
R.K. Openbare leeszaal, Nieuwe Gracht 30
Openbare leeszaal, filiaal Tuinwijk
Openbare leeszaal, Voetiusstraat 2
J. Biegelaar jr.
J. H. A. Biekart
C. L. Bilars
Mevr. D. Biró-Das
Mevr. J. F. Bisschop
W. M. Bitter
W. R. Blankert
Ir. W. P. van den Blink
Mr. A. Blom
D. Blom
W. Bodde
Drs. A. van Boecop
J. H. Boele
D. E. L. de Boer
M. Boerdam
J. Boerman
L. D. Bogerd
F. Bogers
Mevr. J. M. Bolkestein-Kraft
J. F. C Bolwerk
J. H. Bomer
Mevr. S. de Bont-de Vries
E. P. Boode
Apotheek Boogaerdt
Mevr. H. Boogman-Wesselo
Ir. H. J. Boon
Mevr. G. Boon-Vroegop
M. M. S. Boot
J. W. Borgers
A. Borgstein
C. J. Borleffs
Mevr. V. Borrias-Van Tongeren
Mevr. G. J. Borst-de Breuk
Chris Bos
W. S. Bos
Mr. dr. A. G. Bosch
Jhr. drs. A. M. Gh. Bosch van Drakestein
Mevr. E. N. Bosch-Reitz
Ir. G. Boschloo
J. F. Bosman
P. C. Bosselaar
J. Bostelaar
D. G. Boswijk
Mej. J. M. Boutier
A. J. Braak
M. Braam
J. Braat
Mr. Ph. M. de Brabander
C. van den Braber
F. S. L. Bracht
W. H. Brakkee
Mevr. J. Brandt-van der Veer
Mr. A. J. Bransen
Jhr. ir. R. de Brauw
Drs. P. den Breejen
A. van den Brink
G. Brinkhuis
Mevr. A. M. G. den Broeder
H. J. Broekman
J. M. Broekman
Mevr. H. Brom-Fischer
M. G. Brouwer
Mej. H. Brouwer Nijhoff
Dr. G. de Bruin
Mevr. L. H. de Bruin-Tapperman

G. J. R. Bruinsma
J. Bruinvels
Dr. F. F. de Bruyn
Mevr. J. H. de Bruyn-Alberts v. Dompselaer
Mevr. W. G. de Bruyn-Wachter
P. W. Buisman
A. Buitenhuis
J. H. van der Burg jr.
Burgemeester en wethouders der gemeente Utrecht
Ir. H. Burger
E. Buysman
Dr. M. P. van Buijtenen
Mej. dr. E. A. C. Buyze
H. Bijlsma
Prof. U. G. Bijlsma
Mr. J. W. C. van Campen
Mevr. W. S. Capetti-Veenendaal
Centraal Museum
Mevr. dr. J. G. van Cittert-Eymers
J. van Cleef
Mej. S. Cohen
Mevr. J. M. Colenbrander-Donkers
Mej. A. C. Coolsma
C. J. Cornet
C. T. van Craaikamp
W. F. Cramer
Crediet- en Effectenbank n.v.
O. J. Crommelin
P. van Daal
G. A. den Daas
ir. H. Dam
Mej. C. J. Dambrink
J. Davelaar
A. M. M. Dekker
Drs. W. H. J. Dekker
Mej. D. Desplanque
Detam
C. A. van Deventer
Dienst van openbare werken
C. van Dieren van Karsbergen
H. W. van Diest
C. N. Dieters
Drs. H. J. D. Dieters
Mr. F. Doeleman
H. van Doesburg
H. van Dokkum
W. H. Doorman
Mej. P. van Doorn
C. van den Dorpe
M. Dorrestein
T. Dorresteyn
J. A. Dortmond
J. Draak
J. E. C. Drabbe
J. G. Drewes
F. L. Driessen
Mevr. W. van Dries-Buitenhuis
J. v. d. Drift
Mej. C. Drok
B. Droste
Drukkerij Van Rossum
Drukkerij De Boer-Cuperus b.v.
J. A. Dubois
Mevr. M. G. B. Duitemeyer-Meffort
Zr. E. M. F. van Duren
Mevr. E. P. Duvekot-de Lint
P. van Dijk
P. van Dijk
Mr. G. H. C. van Diiken
Prof. dr. J. H. Dijkhuis
Mr. L. A. Dijksman
S. Dijkstra
F. H. Ebell
Mevr. G. J. Eekhoff-Blits
G. J. Eggink
P. A. G. C. B. Th. Ehrenfeldt-ten Bosch
Mei. G. W. van Ekeris
J. Elsenaar
Mei. N. Elsenaar
J. D. A. van Embden
Mr. P. J. Emmelot
P. W. Emmelot
Ds. C. M. van Endt
Mr. H. W. Engelbrecht
L. B. Engelen
A. A. Engelman
A. J. Engelsman
A. Enklaar
Ir. F. E. D. Enschedé
Mevr. N. van Es-Floor
H. van Essen
G. J. Th. Eyzenbach
Mevr. F. van der Feen de Lille-Voet van Vormiacele
Mevr. W. J. Feikema-Bout
Mevr. N. C. ten Feld-Kercher
H. Ferwerda
A. P. M. Festen
Mevr. M. M. v. Feye
G. Flantua
Mr. A. P. J. Fortuin
Prof. dr. M. Freudenthal
Mej. J. Fukkink
Mevr. S. van der Gaast-Bakker Schut
Mevr. A. H. L. Gadella-Hornix
P. van Geelen
Mgr. dr. J. Geerdinck
Prof. dr. J. G. van Gelder
Gevu
Gemeente Politie
H. Geraerts
ir. P. Gerbranda
Sjoerd van Geuns
Mevr. E. S. van Geuns-Ingen Housz
Mevr. A. de Geus-Schuurman
Ds. B. van Ginkel
M. Goedhart
Mevr. A. Goedvree-van Heesbeen
Mevr. L. Gombos
Drs. A. B. van Gool
A. C. de Graaf
A. Graafhuis
Mej. W. W. H. Craner
n.v. schildersbedrijf Ph. J. Greep
direkteur van het St. Gregoriushuis
Mej. H. C. Gremmée
H. W. Gresnigt
A Greve
L. M. J. A. van der Grinten
Mr. W. Ch. Groen
J. H. Groenen
Mej. D. Groeneveld
G. Groeneveld
J. Groeneveld
C. M. Groenewoud
G. J. van Groningen
A. de Groot
Mr. A. W. J. de Groot
ir. C. de Groot
C. P. de Groot
Mej. P. de Groot
Mej. E. M. Grootegoed
Dr. D. Grosheide
Mevr. C. van Gruting-Venlet
C. D. Grijns
H. L. Gumbert
J. M. Gunneman
P. J. F. C. de Haan
J. van der Haar
Mevr. E. S. de Haas-Tuymelaar
A. Haazevoet
R. W. Haentjens Dekker

Prof. dr. C. B. van Haeringen
Mej. M. Hageman
Mevr. L. Hagens-Groosman
H. F. van Halem
Mevr. C. L. R. Hallewas-Falger
J. N. Halverhout
Mevr. H. W. E. Hamel-Visser
H. W. van Hardeveld
B. van Harn
T. Harteveld
J. R. den Hartog
I. I. L. Haspels
Drs. P. van Hees
Mej. Mr. J. Hefting
W. J. Hefting
G. Heilema
A. Heins
J. M. Hellenberg Hubar
A. T. J. Hendriks
Dr. J. W. A. van Hengel
J. Heniger
N. Hermans
W. Hessel
Mej. W. Hessing
H. van Heuven
P. Heijmerink
Aannemingsbedr. Heymerink
P. van Heyningen
Dr. H. Heyster
A. J. Hilbers
J. Th. M. van Hintum
Mevr. M. E. Hoejenbos-van Kalken
Mej. B. Hoekstra
R. 't Hoen
Mej. A. Hoestra
F. M. A. Hofhuis
H. Hofsté
Mej. C. J. Hofstee
J. Hogendoorn
A. Hogeweg
H. Hol jr.
J. G. Hol
Mr. H. Hollestelle
Mevr. N. Holtkamp-Vellinga
Jhr. F. F. Hooft Graafland
Mevr. J. Hoogakker
Mej. M. Hoogendoorn
Fa. J. R. Hoogezand
R. A. Hoogland
Mevr. J. J. C. van Hoorn-Groneman
Mej. J. E. van der Horst
Ad Hosman
Mej. Th. M. Hougée
J. in 't Hout
J. W. van den Hout
Mej. dr. M. E. Houtzager
C. J. Huging
D. van den Hul
J. M. C. van 't Hullenaar
Mevr. C. C. M. Hulst-Nöthen
Dr. A. van Hulzen
G. v. d. Hurk
J. C. van den Hurk
U. F. Hylkema
Prof. mr. L. J. Hijmans van den Bergh
J. van Impelen
Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis
Instituut voor Rechtsgeschiedenis
Chr. d'Isendoorn
Mr. D. H. C. Ittmann
A. Jacobs
T. de Jager
J. Jalvingh
D. Jans
E. A. M. Th. S. Jansen
Eveline M. Jansen
G. H. Jansen
Prof. dr. Jac. Jansen
Dr. Jac. Jansen Jr.
J. B. L. Jansen
Mevr. A. M. Jansen-Straatman
Mevr. B. Jansen-Hessing
Mevr. S. J. Jansma-Dwars
H. L. Janssen
J. C. Janssen
Mevr. J. Jobse
Mej. A. de Jong
H. de Jong
P. de Jong
Mevr. M. J. de Jong-Suurmond
Prof. dr. J. Jongbloed
J. Jongenelen
W. Jongerius
Mr. H. A. de Jongh
Dr. J. Jongh
Mevr. F. de Jongh Swemer-Hettema
Mevr. dr. M. F. Jongkees-Vos
Zr. A. M. Jongsma
Ir. G. J. Jonker
Mevr. A. M. E. Jonker-Verhoef
J. Th. R. Jorna
Fa. H. J. Jurriens
Mej. N. F. Kamerbeek
Mevr. T. van der Kamp-Lulofs
H. A. Kampers
Dr. H. A. C. Kamphuysen
C. Karres
Kath. Scholengemeenschap voor meisjes
A. J. Keizer
W. Keizer
Th. Kelder
A. P. F. M. Kemme
Prof. dr. G. Th. Kempe
H. F. Kemper
Th. E. Kempers
Prof. dr. G. J. M. v. d. Kerk
H. Kernkamp
J. Kerskes
J. Kervezee
P. van Kesteren
J. Ket
Dr. F. Ketner
Mevr. Ch. Ketner-Boll
B. Kieboom
A. F. E. Kipp
Dr. P. J. Kipp
A. A. Klarenbeek
P. H. A. Kleintjes
P. J. van Kleinwee
Mevr. F. Klop-Veenstra
Ds. W. Tj. Klumper
Mej. M. van de Knoop
J. van der Knijff
Mr. J. A. M. Koch
P. F. C. Koch
W. C. A. Kocken
G. Koefoed
J. Koehorst
Mej. mr. E. Koek
Mevr. J. H. F. Koelman
H. J. Koeman
Mej. J. W. Koenderink
J. de Kogel
Mrg. M. Kok
Th. C. L. Kok
Mevr. J. C. Kok-van Mackelenbergh
H. te Kolsté
J. H. Kompagnie
Mej. E. A. Komproe
Dr. W. G. Kooistra
R. L. Koolstra
J. H. Koopman
G. Koppert
F. G. Koren
Mevr. S. L. Koren-van Zelm
C. A. W. Korenhof
Mr. C. K. Kortenhoff
Mej. A. H. Korteweg

H. Koster
Mej. F. P. Kramer
Mr. A. J. Kronenberg
R. Krooshof
Mej. M. E. Krul
G. Krijgsman
A. L. Landeweer
William Kuik
Prof. mr. A. J. M. Kunst
Kunsthistorisch Instituut
J. Küppers
I. C. van Kuyk
Mej. H. W. Kuyvenhoven
Chr. Kweekschool „Rehoboth"
Dr. P. H. Kylstra
W. J. van der Laar
Mevr. A. M. H. van Laar-Casander
R. Ladrak
L. P. Lagendijk
Mevr. S. Lakeman-van Maanen
Dr. N. Lamme
N.V. Landbouwbank
Dr. J. de Lange
J. M. Lankamp
J. Laterveer
Mevr. D. J. M. Laudy-van Dullemen
R. Lebbink
Chr. Leeflang
G. C. van Leersum
A. H. van Leeuwen
E. H. van Leeuwen
J. J. H. van Leeuwen
M. J. S. van Leeuwen
P. D. van Leeuwen
S. van Leeuwen
Drs. Th. J. A. van Leeuwen
A. C. van Leeuwenhoek
Fam. Leker
Mevr. A. Lekkerkerker-Blok
J. W. Lemaier
Mevr. Lensselink
Drs. J. H. Lichtenbelt
Mej. D. van Lier
W. van Lieshout
Prof. dr. S. van der Linde
F. A. van der Linden
Mevr. J. van der Linden-van Baren
C. van Lint
G. P. van Londen
H. J. van Loon
Mr. A. Looten
K. G. Lorier
P. A. Lourens
H. L. B. Lubbers
J. H. Lubbers
Mevr. T. Lulofs-Hendriksma
Mr. F. B. Lunsingh Scheurleer
W. G. van Lunteren
P. J. E. Luyckx
Mr. O. van Luyn
Mej. C. M. L. Lijn
J. A. J. van Maarseveen
Ir. H. van der Made
Mevr. L. W. L. van Malsen-Eissens
J. C. de Man
K. Marang
Mevr. M. J. Maters-Ponten
J. v. d. Meer
Mej. J. G. van der Meer
J. A. P. Meere
J. van Meerten
Ir. G. L. Meesters
L. J. Meiresonne
Mevr. H. C. N. Mingelberg
J. Methorst
C. J. van der Meulen
F. Meulenbelt
J. C. Meulenbelt
Mevr. J. P. v. d. Meijden-Bakker
J. H. Meyer
A. K. de Meyer
J. de Meijere
J. D. Meyers
W. Meynen
H. J. M. A. Mieras
G. Mik
E. van Milligen
C. L. Minderaa
Drs. J. T. Minderaa
H. H. Moers jr.
W. F. A. Molenaar
J. J. M. Molenbeek
Mej. H. Moll
H. Moll
Prof. mr. A. J. Mondria
Mr. G. F. Monnereau
D. J. Mooijaart
P. J. Muinen
Mr. A. A. Mulder
J. C. Mulder
Mevr. T. Mulder
N. U. J. Munsert
C. M. H. Muyser
G. M. E. Nauta
Ned. Jeugdb. v. bestudering van de Geschiedenis
Mevr. S. Neerincx-Esselink
B. J. Nichting
J. P. Nichting
Mej. H. J. Niermans
A. Nieuwenhoven jr.
G. C. van Nieuwenhuizen
Mr. J. J. Nieuwenhuyzen
Dr. M. G. v. Nieuwenhuyzen
Mevr. E. M. van Nispen
Dr. J. de Nooy
P. Nijhoff
Mevr. M. M. J. Nijland-Moll
J. Offerhaus
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom
W. H. L. Ogrínc
Mevr. J. van Ogtrop-Van Erven Dorens
W. A. Okhuijsen
E. Oldenhof
Mevr. T. Olthoff-Brauw
G. W. Onderstal
A. van Oosten
Chr. Oosterveen
H. Oostveen
J. G. B. Ording
Mevr. G. van Os
J. Oskam
Mej. dr. Joh. K. Oudendijk
W. H. Overbeek
Mevr. A. G. Overdiep-Dijkstra
G. J. Paassen
I. S. I. Palm
Mevr. A. van Panhuys-Waller
Mej. J. Pater
J. C. Patist
W. Peddemors
H. Peer
G. S. Pelt
W. A. G. Perks
H. J. C. Pieters
Fa. H. J. C. Pieters en Zonen
Mej. G. N. van der Plaat
Mevr. F. v. d. Plank-Evers
Mevr. M. Pleus-Doffiné
H. Ploeg
H. J. van der Ploeg
P. Plokker
J. A. Ponssen
Mr. J. A. W. M. Ponten
Ir. J. H. Pontier
J. W. A. Poortermans
Mevr. M. A. Poortman-Verkade
Mevr. M. Post
Mevr. S. Posthumus-Pieren

C. Pot
Tj. Pot
K. Potjewijd
Dr. F. J. A. Prop
Provinciaal Bestuur van Utrecht
Provinciale Griffie
N.V. PEGUS
Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
Mevr. W. H. Pruis-Lindner
Anth. van Putten
J. van Putten
R. L. H. M. Pijls
Drs. J. M. Raaymakers
Mevr. G. Rabbie
J. E. Ragay
Mej. J. M. Th. E. Rahr
Bibiliotheek Coop. Centrale Raiffeisenbank Utrecht
Mevr. R. Ravensloot-Heubers
Mr. F. P. van Ravenswaay
Mej. G. H. P. Ravestijn
E. W. C. Reeskamp
A. P. de Regt
Mr. G. D. Rehorst
P. Reiding
Dr. mr. A. W. Reinink
D. Reits
E. A. van Renswouw
A. Reurink
Dr. F. E. Revers
H. J. M. de Ridder
H. de Ridder
J. M. de Ridder
Dr. G. J. M. te Riele
J. H. B. M. van Riet
B. H. M. Rietmeijer
H. M. Rietveld
Mevr. M. P. Ringelberg
Mej. A. de Ringh de Vries
Mgr. dr. A. Rinkel
Mej. M. M. Rinkel
Mej. J. G. Riphaagen
Mej. A. E. Ritsema van Eck
G. J. Röhner
R. L. Röhner
G. R. J. Romein
Mej. M. C. Roodenburg
F. X. Roosmalen
J. W. van Roosmalen
F. J. P. van Rooyen
Mevr. M. M. Rosier-Witzel
Mej. P. H. A. Roskam
M. F. M. van Rossum
G. Roverts
J. de Ru
Mevr. F. T. Ruiters-Harms
A. Rutgers
J. W. G. M. Rutten
A. W. G. M. Ruys
J. de Ruyter Korver
B. N. van Rij
Rijksuniversiteit, afd. Voorlichting
H. J. A. J. van Rijswijk
P. A. A. van Santen
M. K. F. Scager
J. van der Schaar
Drs. A. H. M. van Schaik
J. W. C. van Schaik
Mr. dr. Th. E. E. van Schaik
Mevr. D. P. Schat-Mellinck
W. F. van Schaverbeke
J. A. Schenkenveld
H. W. Scherpenhuyzen
C. A. Schilp
C. F. M. J. baronesse Schimmelpenninck van der Oye-Van Dam van Isselt
P. Schipper
Mr. W. H. Schipper
Mej. T. Schippers
Mevr. J. Scholtus
Het Schooladviescentrum
A. Schoonhoven
Mej. H. Ch. Schoonhoven
Jhr. mr. J. C. Schorer
J. W. Schouten
W. J. A. Schouten
Mevr. N. A. L. Schuckink Kool-Oudendal
Mevr. M. A. Schuitemaker-Koster
Mr. J. Schuttevaër
Mej. mr. A. A. Schwartz
L. J. A. van Schijndel
Dr. J. H. Sebus
H. L. W. Serné
B. J. Serrée
Mevr. Serton-Meyer
A. D. Severijn
Mej. J. A. Severijn
S. H. Severijn
Mevr. S. Shekel-Wiegersma
Mr. B. F. J. Simon
Mej. G. Simonis
H. Singelenberg
P. Singelenberg
C. Singerling
Mr. C. van Slagmaat
Mevr. C. A. v. d. Sluys
Mej. G. C. v. d. Sluys
L. J. M. G. Sluyters
H. J. de Smedt
G. Smilda
H. C. Smit
Mevr. G. Smits-Otten
Mej. W. Smitshuysen
Mevr. H. Smoorenburg
H. C. Snethlage
H. Sneyder
H. R. Snijder
G. H. de Soeten
H. J. de Soeten
Mr. E. Spanjaard
W. Spans
Stichtse Bondsspaarbank
Mej. A. P. H. M. Speet
G. H. F. Spitsbaard
Mevr. A. Spoelstra-v. d. Meulen
Dr. J. Spijkerboer
C. H. Staal
Mr. J. J. Stael
Leesportefeuille Staatsbosbeheer
R. J. F. Staffhorst
H. J. C. Stängel
A. Starrenburg
J. van Staveren
Mej. W. van Steenbergen
Mr. H. P. M. Steenberghe
Steenkolenhandelsvereeniging
J. C. Stekelenburg
R. A. Sterk
F. J. van Sterkenburg
Mej. D. Steur
Stichting Onderwijscentrum
Dr. W. Stigter
Drs. A. H. Stolk
W. Stooker
W. A. Stooker
G. C. M. Stoop
Dr. J. A. Stoop
Ir. J. A. Storm van Leeuwen
Dr. W. C. P. Stoutenbeek
Mr. J. D. M. Straten
A. van Straten
Mevr. M. J. Streng-van Vugt
H. J. Stringa
Dr. J. E. A. L. Struick
J. J. van Stuyvesant Meijen
A. J. Swaak
J. W. Swane
W. C. J. Swanenburg
C. G. Swart
Mr. J. W. Tellegen
Dr. ir. C. L. Temminck Groll
J. Terlingen

J. J. Terpstra
J. Th. Teunis
H. B. Teunis
L. H. Tholen
H. W. Thomassen
Dr. W. J. Thijssen
„Tiel-Utrecht Brandverzekering 1811"
B. C. Tieman
G. Timmer
Mevr. M. Timmer-Roerhorst
Mej. A. A. H. Timmerman
P. F. Tjepkema
Mr. J. H. des Tombe
Mej. L. van Tongerloo
Mej. A. H. Toonen
M. J. Top
G. C. van Tussenbroek
H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken
R. Tweehuysen
Mej. L. Uittenbogaard
Mej. A. H. Ulbrich
Mevr. M. Ullman-Coebergh
Utrechtse Loodgieterscombinatie
Utrechtsch Nieuwsblad
H. J. J. Uijterwaal
Mevr. mr. M. J. Vaags-Kluitman
Th. van de Vathorst
P. M. van Veen
Dr. T. van Veen
W. G. van der Veen
Th. J. van der Veer
Mej. R. C. A. J. ter Veer
Mej. J. C. van de Vegt
J. van der Vegt
W. H. v. d. Velde
Mevr. M. van der Velde-Nebbeling
Mevr. C. A. Velderman-Wienecke
Drs. J. Veldman
M. Veldman
S. Vellenga
Drs. A. J. Vendrik
Marion Vendrik
R. Venema
Dr. M. A. Vente
P. Verbist
A. W. M. Verburg
Prof. F. Verdoorn
V.V.V. Utrecht
W. C. A. Verhaar
Mevr. A. M. Th. Verheyen
D. H. Verhoeven
Dr. J. G. Verhoeven
A. C. Verkaik
H. D. Verkruysse
C. Verkuil
Mr. dr. H. J. Ewoudt Vermeulen
J. Vermeulen
Mr. W. J. G. Vermeulen
M. Vermooten
Mevr. M. M. Versnel-Schmitz
Aannemersbedr. Versteeg b.v.
G. Versteeg
Dr. R. M. Versteegh
J. Verwer
Mevr. L. C. Verwer-Rinse
C. Verwers
G. Verwey
N.V. Verzekeringsbank MOIRA
Mej. mr. dr. J. C. H. H. de Vink
B. W. Vinke
D. J. Vinkenborg
J. Vinkenborg
B. J. Visschedijk
Ds. C. Ch. G. Visser
Drs. J. A. Visser
S. Visser
J. M. van Vliet
P. D. van Vliet
Mej. A. M. C. Vlug
H. W. J. Volmuller
Mej. B. Vondeling
J. Vonk
F. C. van de Vooren
Mevr. H. M. Voorhoeve-Bender
Mr. dr. T. Vorstius Kruyff
G. J. Vos
N. W. Vos
P. Vos
Mevr. R. Vos-Beijerman
C. A. Vosmeer
C. M. Vreeswijk
Dr. D. Vreugdenhil
A. B. R. de Vries
N.V. De Vries en Co
P. Vijverberg
W. G. A. de Waal
Pianohandel Wagenaar
Van Wageningen en de Lange
Prof. dr. H. Wagenvoort
Mevr. Van der Wal-Overbeek
A. H. van Walbeek
P. van der Wart
M. v. d. Water
Dr. G. A. Wellen
D. Wellerdieck
A. H. v. d. Werf
Mej. J. Wesselo
C. H. G. M. Westbroek
W. H. Westerval
Drs. mr. A. M. Wetselaar
Mevr. A. D. Wevers-Huppertz
A. W. Wicart
Ir. G. Wiechers
J. H. Wieringa
G. A. Wildschut
Ir. J. Wildschut
W. Willemse
A. v. d. Willige Hummel
W. van der Wilt
P. Wilmink
J. Wind
W. L. A. Wind
C. de Winter
Dr. J. M. van Winter
E. Witjens
Mej. dr. S. F. Witstein
Mej. P. C. M. Witte
A. Witteveen
J. D. Wolters
Mevr. A. R. Wolters-de Jong
Dr. D. Wolvius
Annette Wouda
C. J. Wouda
N. van Woudenberg
O. J. Wouters
H. Wulstra
W. A. Wijburg jr.
Mevr. Van Wijk
Mevr. G. L. van Wijk-de Ruiter
H. J. van Wijk
Drs. J. S. Wijne
Mr. H. A. M. Wijnne
C. M. N. Ywema
J. Zandleven
Mevr. M. Zeylemaker-de Goeij
C. J. Ziermans
Th. J. A. Zoetelief
P. J. Zuidervaart
Mevr. H. M. Zuurdeeg
H. van Zuylen
H. Zwaagman
Mevr. E. J. Zwager-Gehner
W. Zwanikken
H. J. Zwetselaar
R. Zwolschen
Mevr. A. A. B. Zijlstra-Loojen

Buiten Utrecht

S. H. Achterop, Amersfoort
Jhr. J. J. G. Alting von Geusau, Wijk bij Duurstede
H. P. F. van Amerongen, Amstelveen
Amersfoortse Courant, Amersfoort
A. W. F. C. Appelman, Zeist
G. J. Appels-Broere, Driebergen-Rijsenburg
Mevr. F. P. Appels-Kraal, Driebergen
Gemeentearchief, Amersfoort
Gemeentearchief, Amsterdam
Gemeentearchief, Delft
Rijksarchief in Gelderland, Arnhem
Gemeentearchief, Rotterdam
Ir. J. B. baron van Asbeck, Driebergen
Jhr. mr. dr. L. H. K. van Asch van Wijck, Rhenen
Jhr. mr. Th. M. van Asch van Wijck, Zeist
Mevr. M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
H. D. Baars, Velp
Jhr. J. A. F. Backer, Breukelen
Ir. F. J. Backer, Bunnik
Prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
D. Bakkes, De Bilt
G. J. Bastiaan, Maarssen
Beauchampet-Lorwa, mevr. A. M., Egmond aan Zee
Jhr. W. H. de Beaufort, Maarn
C. A. Becker, Huis ter Heide
Mevr. G. Th. van Beeck Calkoen, Maartensdijk
Mr. dr. J. Belonje, Alkmaar
Mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem
C. F. Bennink Bolt, Woerden
Mr. S. P. baron Bentinck, Soest
Mevr. J. A. Berdenis van Berlecom-Bunte, Bilthoven
B. O. v. d. Berg, Maarssen
M. van den Berg, Houten
Dr. L. Berk, De Bilt
Drs. A. Bertoen, Bilthoven
H. P. D. Beulens, Groenekan
B. C. van Beusekom, Den Haag
Bibliotheek Arnhem
Atheneum Bibliotheek, Deventer
Bibiliotheek Kruisherenklooster, Amersfoort
Ver. openbare bibiliotheken, Amersfoort
Openbare Bibliotheek, De Bilt
Stichting Openbare Bibliotheek, Bilthoven
Openbare leeszaal en bibliotheek, Bunnik
Openbare Bibliotheek, Den Haag
Stichting Openbare Bibliotheek, Houten
Openbare Bibliotheek, Jutphaas
Openbare Bibliotheek, De Meern
Openbare leeszaal en Bibliotheek, Soest
Openbare Bibliotheek, Vleuten
Openbare Bibliotheek „het Goede Boek", IJsselstein
Mr. K. S. Bieger, Bilthoven
Mr. J. van Binsbergen, Bilthoven
A. Blankert, Den Haag
Mevr. drs. B. E. P. Bleeker-Eeuwens, De Bilt
Mr. E. Bloembergen, Bilthoven
A. H. Bloemsma, Haaften
Dr. D. P. Blok, Amsterdam
Mevr. M. B. van Bockel-Blancke, Bilthoven
J. Bodegraven, Hilversum
Ir. R. J. Boddé, Zeist
Mevr. P. de Boer-Lems, Loenersloot
J. Ch. baronesse van Boetzelaer, Zeist
Mr. R. W. baron van Boetzelaer, Driebergen-Rijsenburg
R. W. C. baron van Boetzelaer, Laren NH
P. H. Boogaard, De Meern
Mr. J. P. Bol, Bosch en Duin
N. E. Bol, Arnhem
Drs. J. B. J. Bollerman, Rotterdam
Bond Heemschut, Amsterdam
J. P. W. Boogaardt, Maarn
J. G. M. Boon, Lopik
Dr. W. J. de Boone, Amersfoort
Mevr. drs. E. P. de Booy, Bilthoven
Mej. ir. A. E. M. Bosch, Den Haag
J. F. H. Bosch, Bilthoven
Mevr. E. Bosch-van den Kolk, A'foort
Mr. L. H. N. F. M. Bosch Ridder van Rosenthal, Rhenen
Mej. L. W. Bosman, IJsselstein
D. D. Bosscher, De Bilt
Els de Bouter, Groenekan
Dr. D. P. R. A. Bouvy, Bussum
A. J. Braak, Driebergen
Mej. drs. J. Braam, Ommen
Dr. A. H. Bredero, Dongen
Mr. J. J. Bredius, Aerdenhout
J. P. Briedé, Maarn
Ir. P. H. N. Briët, Hilversum
J. A. Brinkhuis, Zeist
J. Broos, Nieuwegein
Mej. C. C. Brouwer, De Bilt
Mr. M. G. de Bruin, Zeist
Prof. dr. Van Brümmer, Bilthoven
A. W. Bruna, Amsterdam-Zuid
Mej. A. W. van de Bunt, Wageningen
Dr. A. P. J. van der Burg, Rijswijk

Mevr. B. E. Buys-de Geus, Bunnik
T. T. M. H. Bijleveld, Breukelen
Mr. J. Caro, Bilthoven
Ir. E. D. Cartier van Dissel, Laren
Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
Mr. F. J. M. Cerutti, Heythuysen (L.)
J. Clay, Culemborg
Jhr. W. F. Clifford Kocq van Breugel, Doorn
Commanderije De Kloosterhoeve, Harmelen
A. G. Cool, IJsselstein
D. J. de Coole van Stroe, Zeist
Ir. J. L. A. Cuperus, Huis ter Heide
C. E. van Dam, Maarn
Dr. G. J. W. van Dam, Zeist
Mr. P. H. Damsté, De Bilt
J. Das, Bilthoven
J. Das, Vorden
E. J. Demoed, Amersfoort
Mr. W. H. J. Derks, Bosch en Duin
A. A. D. Derksen, Groenekan
Mej. C. M. van Deventer, Drachten
G. H. van Diest, Nuenen
Directeur repertoire d'art et d'archeologie, Parijs
M. H. H. Doesburg, IJsselstein
Mej. P. J. A. ten Doesschate, Zeist
Mevr. C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
P. Dons, De Bilt
C. H. van Donselaar, De Bilt
Mr. F. A. Doude v. Troostwijk, Bussum
L. Dubbeldam, Zeist
Prof. J. A. C. Duyzings, Badhoevedorp
Mej. M. J. A. van Dijk van Altena, Wijk bij Duurstede
Mevr. T. v. Dijk-Doornenbal, De Meern
Mr. Ph. Eberwein, Baarn
Drs. H. van Eck, Giessendam
Mr. W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
W. A. van Ede, Veenendaal
Dr. P. F. Elbers, Tuil
Fa. G. van der Elst, Scherpenzeel
G. H. van Empel, De Meern
H. W. v. d. Ende, Vleuten
H. Endlich, Haarlem
Prof. dr. P. M. Endt, De Bilt
G. C. den Engelsman, Nieuwegein
Mej. M. A. H. van Es, Den Haag
F. E. Everwijn Lange, Maarn
F. P. R. Falet, Culemborg
J. Felderhof, Den Haag
I. A. S Fischer, Amerongen
Mej. M. J. Franken, Huizen
Mr. A. M. Fransen, Harmelen
K. A. Frowijn, Culemborg
Mr. J. van Galen Last, Doorn
Jhr. mr. L. E. de Geer van Oudegein, Jutphaas
Gemeente Kockengen
Gemeente Montfoort
Gemeente Mijdrecht
Gemeente Veenendaal
Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede
Genealogical Society, Salt Lake City
A. van Gent, Bergschenhoek
E. M. G. Gerards, Montfoort
L. W. H. de Geus, Linschoten
Mevr. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
J. Godschalk, Vleuten
J. C. B. Goemans, Zeist
J. van Goor, Bilthoven
Mej. dr. M. K. E. Gottschalk, Amsterdam
E. Graafstal Paasche, Vleuten
N.V. Grafische Kunstinrichting v/h Biegelaar en Jansen, Maarssen
Ph. J. Greep, Bilthoven
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
H. A. v. d. Grind, Houten
F. A. Groen, Doorn
H. P. Groeneveld, Wijk bij Duurstede
Mevr. H. M. Groeneweg-Papavoine, Amsterdam-Bijlmermeer
G. de Groot, Maastricht
Mevr. T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
Th. C. Gruter, Holl. Rading
C. P. Gülcher, Maartensdijk
Th. H. van der Gun, Aduard
A. Ph. P. van Haeften, Scheveningen
A. J. Hallebeek, Driebergen
Mej. M. Hardebol, De Bilt
L. H. Haring, Zoetermeer
Drs. J. Harms, Maartensdijk
M. P. H. Harmsen, Linschoten
P. D. 't Hart, De Meern
Mej. B. Harte, Bilthoven
W. A. M. Harzing, Driebergen
Mevr. A. E. Haverkamp-v. Terumen, Amersfoort
B. J. Hekket, Hengelo
J. Helder, Zeist
J. J. L. Heldering, Den Haag
A. C. Hellema, Montfoort
Pastoor W. A. Hendriks, Warga
Mevr. A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
H. Herni, Nunspeet
Dr. J. C. A. van Herten, Bilthoven
Drs. J. van Herwaarden, Vleuten

Prof. dr. M. W. Heslinga, Bilthoven
J. G. van Hessen, De Bilt
E. Heupers, Soest
Mevr. M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
Ir. G. J. T. Heyning, Doorn
C. Hilhorst, Hoogland
J. G. Hilhorst, Soest
Dr. J. W. Hingst, Zeist
Historische Vereniging „Oud Renswoude", Renswoude
C. J. v. d. Hoek, Odijk
Drs. T. J. Hoekstra, Bennekom
Mej. drs. M. B. van der Hoeven, Zeist
Dr. A. H. Holtz, Bilthoven
J. Hoograad, Bilthoven
Jhr. H. J. P. Hooft Graafland van Schotervlieland, Zeist
Jhr. mr. W. C. Hooft Graafland, Bilthoven
Mr. Th. A. Hoog, Bilthoven
Mr. H. L. L. van Hoogenhuyze, Zeist
Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort
A. H. R. Hoogezand, Breukelen
Dr. G. A. Hoogland, Arnhem
H. J. Hoogland, Zeist
Mevr. S. Hooykaas-van den Berg, De Bilt
Th. Hopman, Nieuwkuyk
D. van Houten, Huizen
W. Houtzager, Wijk bij Duurstede
Dr. J. Hovy, Amersfoort
Prof. dr. F. W. Hugenholtz, Bilthoven
E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
Mevr. C. A. v. d. Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen
Ir. A. M. van Ingen, Jutphaas
Internationaal Instituut voor landaanwinning en cultuurtechniek, Wageningen
Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam
M. H. Ipenburg, Nijeveen
Prof. dr. W. van Iterson, Zeist
Prof. mr. E. H. 's Jacob, Groningen
C. Jansen, Warnsveld
Louis H. Jansen, Woudenberg
Drs. J. W. Janssen, Lage Vuursche
Mevr. A. M. Jaring-Fresen, Doorn
Prof. dr. A. G. Jongkees, Annen
Ir. H. G. Joosten, Gorinchem
Mevr. A. C. Jordam-Breukink, Zeist
Ir. J. P. Josephus Jitta, Den Haag
W. H. F. Jurgens, Hilversum
E. J. Jurriëns, Bilthoven
W. F. Kaldenberg, Amersfoort
Drs. C. van Kalveen, Amersfoort
Mevr. A. A. S. Kamerling-Van Haersma Buma, Doorn
Mevr. H. E. Kamerling-Lintner, Hilversum
Mr. dr. N. J. C. M. Kappeyne v. d. Coppello, Loenen a/d Vecht
H. F. Keetell, Amersfoort
M. S. F. Kemp, Ried
A. J. van Kempen, Bunnik
R. M. Kemperink, Amersfoort
Prof. dr. J. H. Kernkamp, Bilthoven
Jac. Kerste, Montfoort
Mr. G. Keuning, Amsterdam
Ir. J. S. Keyser, Bilthoven
Mevr. mr. D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
Drs. C. J. Kievit, Poortugaal
H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Doorn
P. Kluyver, Maartensdijk
H. J. H. Knoester, Zwolle
H. M. J. Koch, IJsselstein
J. G. Kocken, Asperen
J. Kokje Jzn., De Meern
J. C. Koning, Bilthoven
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Mej. S. Koopmans, Zeist
A. H. van Kooten Niekerk, Zeist
Mr. J. Korf, Voorburg
L. Y. Kortbeek, Bilthoven
Mr. A. P. Korthals Altes, Markelo
Drs. W. Kotte, Vianen
J. W. Kraal, Zeist
Mevr. drs. A. C. Kranenburg-Vos, Vaassen
J. H. Kruit, Bilthoven
G. van der Kuilen, Breukelen
J. Kuipers, Soest
Dr. C. Kup, Bussum
J. C. van der Laan, Maarn
J. van Lambalgen, Woudenberg
J. Laméris, Zeist
Mevr. C. Laméris-de Vries, Nootdorp
J. Landré, Den Dolder
F. H. Landzaat, Schalkwijk
J. E. de Langen, Bilthoven
F. Langerveld, De Bilt
H. de Lanoy Meyer, Driebergen
H. P. Lansberg, Bilthoven
Mevr. mr. E. C. M. Leemans-Prins, Arnhem
H. van Leeuwen, Bunnik
H. L. Th. Leeuwenberg, Vianen
Drs. W. H. Lenselink, Amersfoort
Mevr. L. Leppink-Oosheiloo, Odijk
A. Leyenaar, Doorn
Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap, Maastricht

Prof. dr. J. M. van der Linde, Zeist
H. van der Linden, Oegstgeest
J. J. Linnebank, De Meern
A. J. Lisman, Thonon les Bains, Frankrijk
A. J. A. M. Lisman, Groenekan
Ir. A. J. M. Lisman, Zeist
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
Mr. Ph. Loggers, Bilthoven
Mej. W. Lokhorst, De Bilt
W. C. van Luyn, De Bilt
Dr. W. L. van Luyn, Bunnik
Mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek
R. C. J. van Maanen, Leiden
B.V. Exploitatie Mij van Waalsteenfabrieken, Wijk bij Duurstede
Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden
Mevr. J. C. du Marchie van Voorthuysen, barones van Wassenaer, Zeist
Ir. A. Maris, Groenekan
Mej. dr. A. J. Maris, Arnhem
Mr. J. A. Markus, Alkmaar
Jhr. P. H. A. Martini Buys, Rotterdam
Drs. A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
A. F. van Maurik, Odijk
Mevr. J. v. d. Meer-Hendriks, Driebergen
L. G. Meihuizen, Haren
Dr. M. A. van Melle-Drost, De Bilt
A. W. Mellema, Rotterdam
A. C. v. d. Mersch, Baarn
Ir. H. F. Mertens, Breukelen
Drs. A. P. Messer, Maarssen
Mej. J. N. v. d. Meulen, Bilthoven
C. v. d. Meijden, De Bilt
Mr. F. H. von Meijenfeldt, Baarn
J. W. H. Meyer, De Bilt
E. G. Middag, Hilversum
Prof. dr. H. T. J. Miedema, De Bilt
J. Th. T. Modderman, Renkum
M. R. van der Molen, Zeist
Mr. H. J. Moltmaker, Wijntjeterp
Mevr. C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
W. P. Mönnich, De Bilt
Prof. dr. J. Ph. de Monté Verloren, Zeist
Mej. C. E. Moorrees, Zeist
Tom van Mourik, Delft
Ir. J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
W. F. Mulckhuyse, Lange Ruige Weide
W. Th. van Munster, Bilthoven
Drs. H. J. Mijjer, Groningen
Ir. R. J. Mijnlieff, Zeist
K. B. Nanning, Vleuten
Drs. Z. Narath, Bromma, Zweden
G. E. Nederhorst, Amsterdam
Nederlands Openlucht Museum, Arnhem
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
Mej. A. H. M. van Nesselrooij, De Bilt
W. L. van Nieuwenhuijsen, Zeist
Jhr. F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
Oudheidkundig genootschap Niftarlake, Rotterdam
Martinus Nijhoff, Den Haag
A. P. Öfner, Bilthoven
Mr. T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
J. van Oord, De Bilt
Th. H. van Oort, De Bilt
B. Oostenbruggen, Maarssen
W. G. van Oostveen, Rijswijk
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
Drs. J. M. S. Oremus, Sittard
Dr. H. J. Oskam, Bilthoven
Th. A. van Overbeek, Zeist
Ir. G. A. Overdijkink, Bilthoven
H. van Overhagen, Bunnik
Mevr. B. Overkleeft, Vleuten/De Meern
Mevr. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen
Mej. J. M. Papavoine, Amersfoort
H. H. Paris, Laren
A. Pastoors, Schalkwijk
Mr. G. G. Pekelharing, Hilversum
J. P. W. Philipsen, Zeist
H. J. Pieters, De Bilt
T. Ploeger, De Bilt
N. Plomp, Zegveld
R. Plomp, Maarssen
H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
Prof. dr. J. J. Poelhekke, Nijmegen
Van de Poll-Wolters-Quina Stichting, Zeist
„Van de Poll-Stichting", Zeist
Dr. C. Poort, De Bilt
R. Pos, Maarssen
Mevr. A. Pos-van Cleef, Hilversum
Mevr. F. R. Pot-van Zijl, De Bilt
Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Putten
Penningmeester van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Huis ter Heide
G. Puchinger, Den Haag
Jkvr. M. Quarles van Ufford, Zeist
C. Quispel, Bilthoven
E. C. Rahms, Zeist
Jkvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
A. van Ramshorst, Doorn
Mevr. G. Ramshorst, Driebergen
Jhr. mr. C. J. A. de Ranitz, Driebergen/Rijsenburg

Mr. A. Ravelli, Bilthoven
Prof. dr. E. Reeser, Bilthoven
A. H. van Reeuwijk, Odijk
D. A. Regenboog, Bilthoven
Mr. A. D. van Regteren Altena, Bergen
A. A. Reichwein, Zeist
J. M. Reinboud, Hilversum
M. Remijnse, Maarssen
Jhr. H. Reuchlin, Rotterdam
Jhr. M. N. Reuchlin, Capelle a/d IJssel
M. A. F. Reuser, Groenlo
Prof. dr. E. K. J. Reznicek, Bilthoven
Dr. J. J. de Ridder, Oss
A. G. van Riet, Linschoten
C. F. W. Rietveld, Harderwijk
Mevr. A. Z. A. Ringeling-Verhoeff, Amersfoort
Mr. M. L. A. Ritz, Bunnik
R. Roks, Driebergen
Mr. J. H. Rombach, Alkmaar
I. W. Rommerts, Zeist
Dr. J. W. M. Roodenburg, Doorn
Mevr. L. O. E. Rookes-Schok, Volendam
Mr. F. Roos, Bilthoven
J. de Roos, Vreeswijk
Th. van Roosmalen, Zeist
A. van Rossum, Maarssen
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
Th. J. A. van Rossum, De Bilt
W. J. C. van Rossum, De Bilt
Ir. J. J. de Ruiter, Paramaribo
M. Ruppert, Wassenaar
Dr. J. Rutgers, De Bilt
Jhr. mr. L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
Mevr. C. A. Ruys-Haitsma Mulier, Driebergen-Rijsenburg
Mr. L. de Ruyter, Jutphaas
Prof. mr. dr. R. Rijksen, Zwiep
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
A. Sandberg, Zeist
D. Sandbrink, Rhenen
C. G. Schaareman, Den Dolder
Mevr. drs. H. Schacht, Zeist
Ir. E. J. G. Scheffer, Bilthoven
Drs. J. G. S. Schemmekes, Houten
J. J. Schmalhausen, Vianen
A. F. Schmidt, Bunnik
L. A. Schmidt, De Bilt
Mevr. C. Schouten, Gouda
Mej. E. N. Schouten, Hengelo
J. C. Schouten, Oudewater
J. M. Schouten, Achterveld
J. Schut, Jutphaas
H. R. Schwietert, Bilthoven
J. N. Servaas, Maarssen
M. F. M. van Seumeren, Maarssen
J. Siebols, Baarn
T. M. A. Simonis, Woerden
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
P. R. Smink, Hoogland
Drs. F. Smit, Schiedam
Dr. P. Smit, Vreeswijk
Drs. H. A. M. Snelders, Bilthoven
Mej. drs. I. J. Soer, Zegveld
Mevr. Van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
W. M. A. Spee, Driebergen
G. Spekking, Zeist
Dr. G. J. Stapelkamp, Arnhem
J. F. Steenman, Den Helder
W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
Chr. Stooker, Vleuten
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
Streekarchivariaat Zuid-West Utrecht, Lopik
Mr. J. Swart, Rotterdam
J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
W. E. barones Taets van Amerongen-Rutgers van Rozenburg, Bilthoven
W. Takken, Amersfoort
W. A. Tap, Bilthoven
I. Tarnoczy, Zeist
Drs. W. J. van Tent, Hoevelaken
Mr. P. den Tex, Bilthoven
E. M. van Thienen, Bussum
W. Thoomes, St. Johannesga
Mr. P. Timmermans, Wassenaar
Mr. W. A. J. Timmermans, Amsterdam-Buitenveldert
T. van der Tol, Bunnik
C. B. van Tongerlo, Bilthoven
M. J. Top, Nunspeet
Twijnstra's Oliefabrieken, Maarssen
W. Uittenbogaard, Vleuten
A. J. Uittewaal, Vleuten-De Meern
Dr. P. Ullersma, Driebergen-Rijsenburg
Drs. H. M. den Uyl, Gorinchem
Ir. R. G. den Uyl, Zoetermeer
Mr. C. J. Veder, Leeuwarden
J. H. van Veenendaal, Gorinchem
A. Veer, Lopik
Mej. A. van der Veer, Bilthoven
Mej. mr. E. M. van de Vegt, Zeist
U. W. Vegter, Doorn
H. J. Velo, Maartensdijk
Dr. A. J. van de Ven, Hilversum
Prof. mr. P. J. Verdam, Zeist
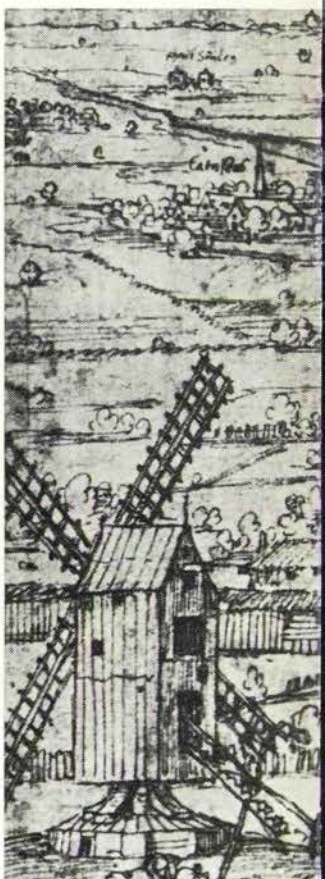
Vereniging „Oud Leyden", Leiderdorp
Vereniging „Rhenen en omstreken" Oudheidkamer, Rhenen
V.V.V. Amersfoort
O. M. Verhorst, Herpt
A. Verlaan, Ter Aar
Mr. W. H. Verloop, Huis ter Heide
Mr. W. H. Verloop, Zeist
Mevr. J. L. Verloop-Nijssens, Oudewater
A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
A. G. Vernooy, Vleuten
Prof. mr. O. A. C. Verpaalden, Breda
P. R. W. Versloot, Bunnik
Kapelaan C. Th. Verwey, Waddinxveen
Mr. J. H. de Vey Mestdagh, Groningen
St. Victorschool, Benschop
W. J. van Viersen, Breukelen
J. Vink, Den Dolder
S. A. Vink, Amsterdam
Drs. R. P. W. Visser, Maarn
W. W. M. Visser, Loosdrecht
E. E. de Visser, Bilthoven
P. van Vliet, Nieuw Loosdrecht
Ir. Ch. C. van der Vlis, Haarlem
Mevr. T. J. N. Vorstman-de Pauw Gerlings, Hilversum
Ir. F. E. Vos, Bilthoven
L. de Vos, Hilversum
J. de Vries, Vinkeveen
M. H. de Vries, Nijkerk
Mevr. G. D. de Vries-Bosschaart, Zeist
Mevr. mr. J. de Vries-Nebbeling, Eindhoven
J. E. de Vries, Renswoude
Ir. R. Vriesendorp, De Meern
N. H. Vroege, Haarlem
Dr. I. Vijlbrief, Dordrecht
J. van Waay, Maarssen
C. A. Wagenaar, Driebergen
J. Wagenaar, Amsterdam
Prof. dr. C. A. Wagenvoort, Amsterdam-Buitenveldert
Mevr. D. A. P. van Wallene-Smeerts, Kockengen
P. Walma-v. d. Molen, Velp
Waterschap Benschop
E. H. Weber, Amsterdam
H. M. de Weerd, Hardenberg
Mej. M. L. A. v. d. Werf, Bilthoven
P. J. K. van Werkhoven F.G.A., Hilversum
Mr. F. H. Westermann, Bilthoven
F. C. H. Weytens, De Bilt
Peter Wienand, Belecke-Möhne, Duitsland
A. A. Wiesman, Bilthoven
J. C. Wilbrenninck, Soesterberg
P. A. Wilbrink, Arnhem
J. J. H. A. Wilten, De Bilt
Mr. G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
Dr. Tj. B. van Wimersma Greidanus, Doorn
H. Wisman, De Bilt
Drs. H. Wissink, Oud-Zuilen
Mevr. W. de Wit, Amsterdam-C
G. Witteveen, Bilthoven
F. Witzel, Nijkerkerveen
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
J. P. Wijburg, Santpoort
A. Wijers-Gils, De Meern
G. van Wijk, Bilthoven
Mej. F. de Wijs, Delft
Dr. F. A. de Zeeuw, De Bilt
J. P. de Zeeuw, Bussum
Ir. H. Zeydner, Chaville, Frankrijk
Dr. S. B. G. Zilverberg, Amsterdam-Z
A. H. G. Zonnevylle, Den Haag
M. H. Z. Zuidersma, Veenendaal
Fred. van Zutphen, Vreeswijk
K. Zweije, De Bilt
K. v. d. Zwiep, Kamerik
J. G. Zijffers, Bilthoven
Mevr. A. M. Zijl-Koning, Driebergen